

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПРАКТИКУМ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Харківський державний університет харчування та торгівлі

В С Е С В І Т Н Я І С Т О Р І Я

ПРАКТИКУМ

Навчальний посібник

Харків
Смугаста типографія
2016

УДК 94 (076.5)
ББК В 84 63.3 (0)

Автори:

А. С. Міносян, І. П. Коршунова, Н. А. Лемешева, О. М. Варипаєв

Рецензент:

канд. іст. наук, доц. Головка О. В.

Рекомендовано до видання вченою радою
Харківського державного університету
харчування та торгівлі
протокол № 7 від 25.02. 2016

В 84

Всесвітня історія. Практикум: навч. посібник

А. С. Міносян, І. П. Коршунова,
Н. А. Лемешева, О. М. Варипаєв – Х:
Смугаста типографія, 2016. – 311 с.

Навчальний посібник охоплює період від найдавніших часів до сьогодення. Автори не лише подають перелік подій, а й установлюють причинно-наслідкові зв'язки, дають стислу характеристику основних видів джерельної бази для кожного з історичних періодів. До кожної з тем рекомендовано блок базових письмових історичних джерел, вміщено короткий термінологічний словник, список навчальної, наукової літератури.

Розрахований на студентів вищих навчальних закладів і широке коло читачів, які цікавляться історією.

УДК 94 (076.5)

ББК 63.3 (0)

© Міносян А. С., Коршунова І. П.,
Лемешева Н.А., О. М. Варипаєв
2016

©Харківський державний університет
харчування та торгівлі

ЗМІСТ

ВСТУП	5
<i>Розділ I. Виникнення людства. Від перших цивілізацій до XV ст.</i>	
Тема 1. Найвизначніші цивілізації Стародавнього світу.	6
Тема 2. Європа – центр формування нового суспільно-політичного ладу.	85
<i>Розділ II. Доба нової і новітньої історії</i>	
Тема 3. Західна і Східна цивілізації (XV – поч. XX ст.)	119
Тема 4. Світ у першій половині XX ст.	182
Тема 5. Країни світу у другій половині XX століття.	221
Тема 6. Основні тенденції розвитку провідних країн світу на початку XXI століття.	251
Словник термінів	294
Література	309

ВСТУП

Історія – це наука про виникнення та розвиток людського суспільства. Вона вивчає життя народів різних країн, причини і результати історичних подій.

«Коли ми сьогодні говоримо про історію, – пише французький антрополог Луї Дюмон, – ми маємо на увазі не лише абсолютну чи відносну хронологію, але й причинний ланцюг або, сказати краще, сукупність значних змін. Для нас жити в історії означає сприймати буття людей, суспільств і цивілізацій в їхньому розвитку у продовж часу».

В сучасних умовах все більш актуальним стає потреба ознайомлення мирного загалу з поглядами на попередню історію, відновлення втрачених, знищених або заборонених згадок про ті чи інші події, особистості, про збереження усних або письмових, давніх або сучасних свідчень, всесвітньої пам'яті, яка стає об'єктом історії.

Історичне завдання полягає в тому, щоб відтворювати реальні події, а не коментувати їх. Відтворювати через джерела, документи, свідчення учасників, тобто знаходити істину шляхом «розмови» з оригіналами, без упередженості і зацікавленості щодо отримання необхідних результатів.

Саме цим керувалися автори запропонованого навчального посібника, згрупувавши матеріали практикуму за відповідними розділами, надавши перевагу тим чи іншим хронологічним подіям, документам та ін.

Одне з найважливіших завдань практикуму – прищепити студентам навички і вміння самостійного аналізу історичних джерел, навчити правильно визначати класову спрямованість джерела чи позицію його автора, достовірність описуваних подій, розширити і поглибити коло знань з певних тем курсу. Тексти джерел посібника складені на основі загальновідомих хрестоматій, пам'яток світової історії, історико-культурних досліджень і розвідок й т.п.

Пропонований науково-методичний посібник сприятиме, як сподіваються автори, більш глибокому усвідомленню значимості нашої історії в контексті світової цивілізації, відтворенню історичної правди щодо маловідомих подій і ролі тих чи інших особистостей, буде корисним і цікавим в плані ознайомлення із сучасними характеристиками і аналізом у зарубіжній історіографії, задовольнить, певною мірою, надзвичайне зростання інтересу до означених проблем з боку широкої громадськості.

РОЗДІЛ I

ВИНИКНЕННЯ ЛЮДСТВА. ВІД ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ДО XV СТ.

Тема 1. Найзначніші цивілізації стародавнього світу

«Природа дала человеку в руки оружие – интеллектуальную и моральную силу, но он может пользоваться этим оружием и в обратную сторону, поэтому человек без нравственных устоев оказывается существом самым нечестивым»

Аристотель

Навколишній світ, реальність, що нас оточує, являє собою нескінченний потік змін... Сукупність фактів, подій, причин і наслідків. Вони пов'язані між собою, але як? Як відокремити суттєве від несуттєвого? Відповідь буде залежати від точки зору людини, яка постійно приречена обирати, щоб знайти для себе крапку відліку. Вона творить власне уявлення про життя, світ і своє місце в ньому.

Історична наука допомагає кожному відповісти на головні питання буття: про сенс життя, про сутність смерті, про способи пізнання миру, пристрій світобудови, про бажаність рівності або нерівності, соціальну справедливість, про працю й багатство, про сутність держави, про взаємовідносини особистості й суспільства. Але історик не може бути суддею, адвокатом чи прокурором. Історія, на відміну від природознавчих наук, не формує аксіом або теорем, що мають доказову силу. Історики формулюють максимально обґрунтовані гіпотези.

Вчені-історики минулого і сучасності по-різному трактують сутність та особливості історичного розвитку суспільства. Найбільшого поширення набули формаційний і цивілізаційний підходи до розуміння процесу історичного розвитку людського суспільства.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом і його послідовниками. Суть його полягає в тому, що продуктивні сили суспільства у сукупності з виробничими відносинами становлять певний **спосіб виробництва**, а спосіб виробництва у поєднанні з політичною надбудовою суспільства – **соціально-економічну формацію**. Основоположним економічним ядром кожного способу виробництва, а відповідно і формації, є панівна форма

власності, оскільки саме вона визначає спосіб поєднання працівника із засобами виробництва.

Формаційний підхід передбачає, що розвиток людського суспільства відбувається як послідовна зміна одного способу виробництва іншим:

- ✓ первіснообщинний;
- ✓ рабовласницький;
- ✓ феодалський;
- ✓ капіталістичний;
- ✓ комуністичний.

Однак у сучасних умовах формаційний підхід при визнанні певних його положень піддається критичному аналізу.

На потребу глибшого наукового пізнання закономірностей розвитку суспільства виник **цивілізаційний підхід**. Проте немає чітко окресленої сфери застосування терміну «цивілізація». Найчастіше «цивілізація» – певна епоха в історичному (економічному, соціальному, культурному) розвитку суспільства.

Цивілізація – історично конкретний стан суспільства, який характеризується досягнутим рівнем продуктивних сил, особливою формою виробництва і відповідною духовною культурою.

Епоха цивілізації, у свою чергу, класифікується поетапно у горизонтальному і вертикальному аспектах (рис. 1).

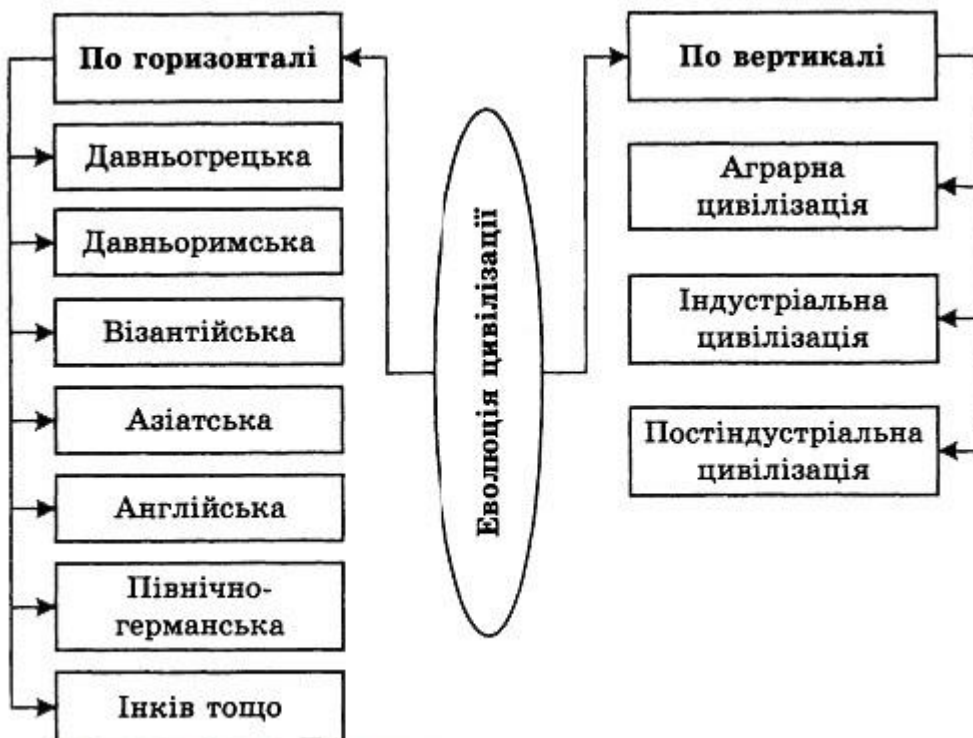

Рис. 1 Еволюція цивілізації

Горизонтальний аспект характеризує співіснування і взаємодію неоднорідних за своїм змістом локальних цивілізацій окремих країн і народів, що розвивалися в історично визначені періоди часу.

Вертикальний аспект відбиває розвиток цивілізації у широкому розумінні цього слова: історичну еволюцію суспільства, його поступальний рух від одного ступеня зрілості до іншого – вищого. Йому притаманна логіка всесвітнього суспільно-історичного прогресу людства.

Сучасні дослідження розвитку суспільства визначають сім цивілізацій:

1. *Неолітична* – 7–4 тисячоліття до н. е.
2. *Східнорабовласницька* – 3–1 тисячоліття до н. е.
3. *Антична* – VII ст. до н. е. – VI ст. н. е.
4. *Ранньофеодальна* – VII–XIII ст.
5. *Передіндустріальна* – XIV–XVIII ст.
6. *Індустріальна* – 60-ті роки XVII ст. – 50-ті роки XX ст.
7. *Постіндустріальна* – починаючи з 60-х років XX ст.

У *доіндустріальному* суспільстві переважають сільське господарство і ручна праця.

В *індустріальному* суспільстві провідну роль відігравало велике механізоване промислове виробництво.

У *постіндустріальному* суспільстві домінують принципово нові види техніки і технологій, посилюється творчий характер праці, набувають дедалі більшої ваги потреби творчої самореалізації особистості, на перший план висуваються сфера послуг, наука, освіта, інформатика, духовні блага тощо.

Найдавніші цивілізації виникли в країнах Сходу, в долинах великих річок: Ніл, Єфрат, Тигр, Хуанхе, Янцзи, Інд, Ганг. Історія пов'язує їх з державами: Єгипет, Сирія, Фінікія, Іудея, Хетська держава, Урарту, Ассирія, Шумер, Вавілонія, Елам, Персія, Індія, Китай. Історію Стародавнього Сходу відраховують з 3000 р. до н.е., коли виникли перші держави в долинах Нілу і Єфрату і закінчують македонським завоюванням Єгипту, Близького і Середнього Сходу в IV ст. до н.е., а для Індії і Китаю – III–V ст. до н.е., коли там почали складатися феодальні відносини.

Економіка цих держав базувалася на зрошувальному землеробстві. Спорудження і функціонування іригаційних систем вимагало погоджених зусиль великих мас людей, що було можливе лише в суспільстві із сильною централізованою владою. Особливе місце в державах посідав верховний правитель (цар, фараон, імператор), який вважався втіленням Бога на землі, сином Неба. Часто правитель здійснював функції і верховного жерця (Єгипет).

Верховна влада в давніх державах спиралася на земельну аристократію, жерців, чиновництво. Особливо інститут жерців був розвинений у Єгипті, Месопотамії та Індії. У Китаї функції жерців виконувало численне чиновництво. Чиновники збирали податки, спостерігали за сільськогосподарськими роботами і станом іригаційної системи, набирали рекрутів, вершили суд.

Маючи спільні риси, кожна стародавня цивілізація Сходу різнилися одна від одної і мала притаманні лише їй особливості і надбання.

Справжня історія людства починається з *Шумеру*. В IV тис. до н.е. народ «шумери» оселився в нижній течії р. Єфрат. Їх мова не схожа з жодною відомою, їх прабатьківщина не відома. Вони навчились будувати з глини дома, робити посуд, дитячі іграшки і навіть писати на глиняних табличках, винайшли колесо.

В Месопотамії не збереглися грандіозні споруди, і навіть цілі міста перетворилися на безформні купи землі, ледве помітні сліди стародавніх каналів. Про минуле розповідають лише писемні пам'ятки, незчисленні клиноподібні написи на глиняних табличках, кам'яних плитках, скелях і барельєфах.

Найвидатнішою пам'яткою шумеро-вавилонської словесності є аккадський «Епос про Гільгамеша», в якому йдеться про пошук безсмертя, сенс людського існування. Знайдено цілий цикл шумерських поем про Гільгамеша і ще кілька аккадських версій цієї поеми.

В середині III тис. до н.е. шумерські міста-держави завойовують аккадці.

Вавілонія – одна з найдавніших держав давнього Сходу, які в різні часи повністю, або частково займала територію сучасної Південної Туреччини, Сирії, Лівану, Ізраїлю, Йорданії, Саудівської Аравії, Іраку та Кувейту.

Великий внесок у культуру зробили шумеро-вавилонська математика й астрономія. Ми досі користуємося позиційною системою цифр і ділимо коло на 360, годину – на 60 хвилин, а кожна з них – на 60 секунд. Найбільш результативний період вавилонської математичної астрономії припадає на V ст. до н. е. Неоціненною є спадщина месопотамської цивілізації в галузі політичної теорії та практики, військової справи, права та історіософії. Адміністративна система, що сформувалася в Ассирії, була запозичена персами (поділ країни на сатрапії, розділення в провінції цивільної та військової влади). Ідея так званої істинної царственості, що виникла приблизно на межі III і II тис, пережила віки. Увійшовши в Біблію (Книга Даниїла) як ідея «зміни царств», вона стала й одним із джерел теорії «Москви як третього Риму», що поширилася у Московській Русі на початку XVI ст.

В 1901 р. під час розкопок в м. Сузи (територія стародавньої Месопотамії, сучасний Іран) французькі археологи знайшли чорний базальтовий стовп (зберігається в Луврському музеї в Парижі). На обох сторонах стовпа клинописом були вибиті 247 статей законів царя Хаммурапі. Загалом кодекс законів містить 282 статті, але 35 з них були стерті з стовпа, вочевидь, за наказом еламського царя. Знищені статті були відновлені на підставі фрагментів дублікатів, знайдених в бібліотеці асирійського царя Ашшурбанапала. Вони стали найважливішим джерелом для вивчення права і соціально-економічних відносин Месопотамії.

У пролозі зазначається, що закони Хаммурапі отримав від Бога Сонця. Цим самим проводиться думка, що це є Божі закони, які цар оголошує від свого імені всьому народові. В епілозі правитель ще раз наголошує на необхідності дотримуватися законів під страхом його власного покарання та Божої карі.

Метою видання Законів, на думку самого вавилонського царя, було встановлення в державі такого порядку, «щоб сильний не гнобив слабшого, щоб виявити справедливість до сироти та вдови, щоб чинити суд у країні, щоб до пригнобленого виявити справедливість...» У центрі уваги законів господарські, економічні й сімейні відносини. Закони чітко визначають майнові права громадян, приділяють увагу шлюбно-сімейному і спадковому праву. Основна увага приділена опису покарань за різні правопорушення. Закони передбачають сувору систему покарань: практично будь-яка крадіжка карається смертною карою. Визначаються злочини проти особи, майнові, професійні, злочини проти моралі, честі і гідності.

Завдяки появі законодавчого збірника Хаммурапі досяг значних успіхів у справі утвердження єдиновладного правління. По-перше, приєднавши до себе значні території сусідніх народів, Вавилон став великою державою тогочасного світу. Одним з напрямів досягнення єдності країни було запровадження єдиного, уніфікованого законодавства. По-друге, майнова і владна верхівка суспільства намагалася засобами права закріпити свої привілеї і переваги над іншими верствами, захистити своє майно від зазіхань на нього. По-третє, поляризація багатства і бідності неминуче вела до загострення соціальної напруги в суспільстві. Для згладження суперечностей слід було законодавчо обмежити боргове рабство, захистити орендаря від свавілля землевласника, урегулювати інші питання життя суспільства.

Важливе місце серед писемних джерел посідають юридичні пам'ятки, які стосуються буквально всіх етапів старомесопотамської історії. Вони незамінні для реконструкції, насамперед, соціально-економічних процесів, яскраво змальовують господарське життя країни, динаміку суспільних відносин,

водночас висвітлюють політичну, культурну та релігійну сторінки історії Стародавньої Месопотамії.

З античних авторів найбагатший матеріал про Месопотамію залишив «батько історії» Геродот. Він описав природні умови цієї країни, звичаї та побут її населення, забудову Вавилону царем Навуходоносором, розповів про завоювання Вавилонії персами тощо. Цінні історичні повідомлення знаходимо також у працях Діодора Сицилійського, Страбона, Ктесія Кнідського (витяги з його праць збереглися в інших античних авторів), Йосипа Флавія, Помпея Троги, Плутарха та ін.

Щодо писемних джерел з історії давнього Східного Середземномор'я, то їх узагалі збереглося зовсім мало, ще менше, ніж археологічних пам'яток. Особливе місце серед писемних джерел з історії стародавніх народів Східного Середземномор'я, передусім євреїв, посідає Старий Заповіт, історизм багатьох сюжетів якого нині не викликає сумнівів. Ядром Старого Заповіту є перші п'ять його книг – П'ятикнижжя Мойсея. Проте найбагатший історичний матеріал міститься у Книзі Судців, чотирьох Книгах Царств, двох Книгах Параліпоменон (або Хронік), Книгах Ездри, Неємії, Пророків. Вони проливають світло на господарський уклад та суспільні відносини східно середземноморських народів, їхню політичну історію, на рівень їхньої суспільно-політичної думки тощо.

Шість тисячоліть тому в родючій долині Нілу виникли державні утворення. В кінці IV тис. до н.е. єгипетські царства об'єдналися у дві держави, а близько 3000 р. до н.е. володар південного царства об'єднав всю країну. Столицею став Мемфіс. Завдяки розливам Нілу, ґрунт *Єгипту* удобрювався та розлив забезпечував рясне зрошення. Покрита мохом земля була родюча, тому Нілу поклонялися і обожнювали його. Культ Нілу свято дотримується і в наші дні. Завдяки горам і морю, що оточували долину Єгипет, не пережив у своїй історії спустошливих навал як Вавилон.

Староєгипетська держава була централізованою майже на всіх етапах свого розвитку, за винятком нетривалих періодів розпаду. Об'єднання Єгипту наприкінці IV тисячоріччя до н.е. під управлінням єдиного царя прискорило створення тут централізованого бюрократичного апарату, що на регіональному рівні був організований по давнім традиційним номам і поданий правителями-номархами, храмовими жерцями, вельможами і царськими чиновниками різноманітних рангів. За допомогою цього апарату відбувалося подальше зміцнення могутності фараона, що починаючи з III династії не просто обожнювався, а вважався рівним богам.

Найбільшої могутності влада фараонів досягає в Новому царстві, коли остаточно затверджується заснована на військовій силі і численному бюрократичному апараті імперська влада центру, що цілком підпорядкував собі керування великою територією. При всій широті повноважень фараона його владу не можна розглядати як особисту, довільну. Політична стабільність єдиної держави Єгипту, недоторканність трону залежали від того, наскільки успішно фараон служив інтересам пануючих соціальних прошарків, особливо військовій і жрецькій верхівці. Влада фараонів стримувалася і релігійно-моральними нормами справедливості (маат), наслідування яких вважалося особливою заслугою царя-бога.

Основою господарства було землеробство, розвивалась торгівля, тому продуктивною силою суспільства тут були селяни-общинники, землероби, а також вільні ремісники. Раби склали незначний відсоток населення, належали в основному державі, використовувались як домашня прислуга в господарствах царів, деспотів, численних чиновників, при храмах.

Староєгипетських текстів збереглося чимало, бо єгиптяни нерідко писали на «вічному» матеріалі: на стінах і колонах храмів і гробниць, на кам'яних плитах і саркофагах, на кістяних дощечках (палетках), печатках, амулетах тощо. До того ж вони списаним папірусом часто пеленали мумії, просочуючи його ароматними смолами, завдяки чому він ставав довговічнішим.

З писемних джерел єгиптологи найбільше цінують списки фараонів, викарбувані на стінах храмів у Карнаці, Абідосі та Саккара. Ці списки містять не лише імена фараонів, а й роки їхнього царювання, що робить їх незамінними для складання хронології.

Цінну історичну інформацію містять також царські літописи, особливо «Палермський камінь», «Аннали Тутмоса III», «Стела Піанхі» («Поєма про Кадетську битву») тощо. Однак до цієї інформації потрібно ставитись дуже критично, бо фараони мали звичку приписувати собі воєнні заслуги своїх попередників, «позичали» один в одного сюжети.

Істотно доповнюють інформацію, що міститься в царських літописах, «автобіографії» єгипетських вельмож, проте й ці джерела не надто обтяжені історичною правдою. При знайомстві з ними згадується іронічне застереження Бернарда Шоу: «Коли ви читаєте біографію, не забувайте, що правда завжди непридатна для опублікування».

Серед єгипетських писемних джерел майже повністю відсутні юридичні документи та матеріали господарської звітності, а ті окремі, що дійшли до нас, не в усьому правдиво відтворюють господарське життя країни, бо єгиптяни мали вроджену «пристрасть до рекордів, звершень, перевиконань». Щоб

дослідити суспільне життя в Єгипті, вченим доводиться більше користуватися літературними і навіть релігійно-міфологічними сюжетами.

Про наукові знання у Стародавньому Єгипті розповідають словники, задачники, медичні та астрономічні трактати, найдавніша у світі «енциклопедія» («енциклопедія Аменемопе»). Релігійне життя стародавніх єгиптян досить яскраво відображене в їхній багатій заупокійній літературі («Тексти пірамід», «Тексти саркофагів», «Книга мертвих» тощо).

Таким чином, староегипетські писемні джерела найгірше відображають соціально-економічну історію країни, краще – політичні, культурні та релігійні процеси.

З античних авторів найповніше описав Єгипет «батько історії» Геродот, який у 445 р. до н. е. побував у цій країні. Він, зокрема, розповів про природнокліматичні умови в долині Нілу, про культуру і побут стародавніх єгиптян, про окремі події єгипетської історії. Повідомлення про Стародавній Єгипет нам залишив також Діодор Сицилійський, який хоча й відвідав цю країну, проте побудував свою розповідь на матеріалах, почерпнутих в інших авторів, завдяки чому до нас дійшло чимало фрагментів втрачених античних праць. «Батько географії» Страбон описав природні умови Єгипту, господарське життя єгиптян, а Пліній Старший – технологію виробництва папірусу.

Господарство перших цивілізацій в історії людства мало багато спільних рис, разом з тим відзначалося певними особливостями, що відрізняло їх від країн античного світу (*Стародавня Греція та Рим*), які виникли і розвивалися на господарській та духовній основі Сходу, але значно пізніше.

Утворення перших держав на Балканах пов'язане з *критською цивілізацією* (III тис. до н.е. – приблизно до XV ст. до н.е.). Близько 2000 р. до н.е. тут з'явилися ахейці і увібрали досягнення критської цивілізації – утворилася мікенська культура, центрами якої були Мікени, Аргос, Пілос на Пелопоннеському півострові. У XII ст. до н.е. мікенська цивілізація загинула під час навали дорійців.

XI–IX ст. до н.е. – це *«гомерівський період»*, під час якого дорійці розселилися на Балканах і утворили держави. Еллада у своєму суспільному розвитку відкотилася назад на 800-1000 років аж до епохи розкладу первіснообщинного ладу. Далі відбувається повторне виникнення класів, нерівності й держави. З народних оповідок складаються основи геніальних літературних творів «Іліада» й «Одиссея».

Період VIII –VI ст. до н. е. називається *архаїчним*. На його початку були остаточно створені поеми Гомера, які містили знання про попередній період

історії. У грецькому суспільстві склалися поліси (держави в межах однієї общини).

Греція, маючи зручні бухти, прекрасні кліматичні умови, значні природні багатства, вбирає матеріальні, духовні, інтелектуальні здобутки різних культур і цивілізацій трьох континентів – Європи, Азії, Африки.

Численні острови, розділені гірськими хребтами, затоки і гавані визначали відокремленість, автономію економічного життя грецьких общин. Внаслідок цього антична громада, на відміну від сільської східної громади, виступала в основному як місто (поліс). Саме це зумовило перевагу грецького міста над селом. Сільське господарство, внаслідок гострої нестачі землі, мало другорядне значення.

Тому для Греції характерна була децентралізація, полісний устрій із сильними демократичними традиціями. Значного розвитку досягли ремесла, торгівля, тваринництво.

Перенаселення Греції, а також гостра нестача землі у VIII–VI ст. до н. ери зумовили колонізацію і утворення грецьких міст-колоній на берегах Мармурового, Чорного та Егейського морів, на південному узбережжі Італії, в Сицилії та Північній Африці. Міста-колонії стали центрами торгівлі греків із сусідніми народами.

Широко використовували греки працю рабів, що було однією з причин розквіту країни. Джерелами рабської сили були постійні війни, які проводила Греція із сусідніми народами, мало місце боргове рабство. Праця рабів використовувалася в різних сферах матеріального виробництва. В Греції були й привілейовані раби – учителі, лікарі, купці, ремісники, поліцаї.

V–IV ст. до н.е. – час найвищого злету античної цивілізації та найбільшого розквіту античної культури (*класичний період*). Господарство, політична й воєнна могутність полісів досягли високого рівня розвитку. Елліни, об'єднавшись, відбили напад Перської держави, звільнили від її володарювання Егейське море, торгові шляхи до своїх колоній у Чорному морі. Згодом між полюсами спалахнула пагубна для Еллади Пелопоннеська війна. Розпочалася криза й занепад античної цивілізації. На півночі Балкан утворилася і зміцніла Македонська держава, яка запанувала над Елладаю. Цар Македонії Александр здійснив завойовницький похід проти Перської держави. Унаслідок цього утворилася величезна імперія й склалися умови для об'єднання античної та східної культур. Період завершується смертю Александра Македонського. Найбільш ретельні та систематичні дані про історію та політичну думку Давньої Греції містять письмові джерела. Вони різноманітні – це твори грецьких політиків, істориків, філософів, драматургів, поетів, промови ораторів,

поєми та міфи, які були записані у пізній час, це також тексти на папірусах, написи на каменях та посуді, монети, які є одночасно і речовими, і письмовими джерелами.

Поєми Гомера «Іліада» та «Одіссея» – надзвичайно важливе джерело з історії Стародавньої Греції доіоносного періоду. Твором історичного характеру вважається «Історія» Геродота, присвячена греко-перським війнам. Вона містить вже елементи критичного підходу до викладених даних. Твором власне історичного характеру є «Історія» Фулідіда. Ця праця присвячена Пелопоннеській війні, яку вели Афіни і Спарта за гегемонію в Греції. З IV ст. до н.е. набуває поширення історична проза. Серед неї виділяються праці Ксенофонта, «Афінська політія» Аристотеля, всезагальна історія Греції Ефора і Полібія, роботи Плутарха, Гомера, промови Демосфена, поєми Гесіода.

IV–I ст. до н.е. – *елліністичний період*. По смерті Александра імперія розпалася на держави, що стали центрами античної культури на сході. Об'єднання двох культур породило елліністичну культуру. Духовне життя античного та східного світів набуло нового піднесення. Водночас зростання великого землеволодіння, збільшення кількості рабів і одночасне погіршення становища народу вели до загострення соціальних протиріч, сприяли посиленню класової боротьби в грецьких полісах. Аристократи прагнули вирішувати внутрішні протиріччя за рахунок нових земель, збільшення кількості рабів та завоювань. Великі власники виступають за встановлення диктатури, оскільки демократичний старий поліс вже не давав їм потрібного захисту від виступів рабів та бідноти. В цей час на захід від Еллади міцніла молода рабовласницька держава – античний Рим. Згодом вона підкорила весь елліністичний світ; полісна Римська держава перетворилася на імперію. Завоювання останньої елліністичної держави римлянами завершило період еллінізму.

Місто Рим виникло як невелике поселення на правому березі Тибра в землях племен латинів (753 р. до н.е.). Період VIII–VI ст. до н.е. називають «царським періодом». У суспільстві панували традиції патріархального устрою. Усі громадяни поділялися на роди та фамілії. Утворилися основні стани суспільства – плебеї та патриції, згодом до них додалися вершники.

VI–I ст. до н. е. – *період Республіки*. У 509 р. до н.е. римляни скинули монархічну владу й встановили республіканську форму правління. У першій половині III ст. до н.е. Рим підкорив усі народи Апеннінського півострова і став володарем Італії. Встановлення Республіки було результатом загострення соціально-політичної боротьби в Римі наприкінці VI ст. до н.е. Республіканське правління фактично було перемогою патриціїв, що закріпили свої порядки і

панування. Таким чином вони намагалися зберегти елементи родової організації. Проте в V ст. до н.е. з розвитком римського суспільства організаційно зміцнів плебс, який розпочав боротьбу за свої права. Важливим етапом цієї боротьби було опублікування Законів XII таблиць, що є одним із найдавніших збірників римських законів, що збереглися.

Протягом V – III ст. до н.е. внаслідок боротьби плебеїв за свої права два основних стани римлян зрівнялись у правах і утворили єдине громадянське суспільство. В III ст. до н.е. Рим розпочав боротьбу з Карфагеном за панування в Середземному морі і вийшов переможцем. Утворилися перші завойовані заморські території – провінції, якими управляли проконсули, претори, призначені сенатом.

Перетворившись на могутню рабовласницьку державу, Рим подолав сильних сусідів – Македонське та Понтійське царства, придушив повстання рабів під проводом Спартака, підкорив Галлію силою легіонів Юлія Цезаря. Але в самому Римі на той час позначилася криза республіканського ладу. В цей час зменшується кількість дрібних землевласників і значно зростає число рабів, що веде до росту соціальної диференціації, обезземелення селян і появи великих рабовласницьких латифундій. Масове розорення селян спричинило труднощі з комплектуванням армії, привело до появи в Римі «люмпен-пролетаріату», який пагубно впливав на політичне життя. Все це стало поштовхом до початку аграрного руху на чолі з братами Гракхами.

Рим з невеликого полісу перетворився на велику державу, керування якою через виборних урядовців ставало дедалі не можливішим. У I ст. до н.е. розпочалася смуга громадянських війн, установилася диктатура Сули, згодом – Цезаря, які поступово довели доцільність одноосібної влади.

Суперечливі, трагічні і тріумфальні сторінки історії римської держави знайшли відображення в письмових джерелах, серед яких: офіційні записи про життя римської общини, усна народна творчість, родові і сімейні видання, відгуки греків на події в далекій Гесперії, як вони називали Італію. До офіційних актів відносяться царські закони і закони перших республіканських магістратів; договори Риму з латинськими містами і Карфагеном, записи жрецьких колегій. Виняткове місце займала серед них колегія понтифіків. Вже в царську епоху глава колегії, великий понтифік, складаючи фасти, став записувати видатні події року – затьмарення світил, війни, мор і т. п. З початком Республіки рік стали означати по імені вищих посадовців, консулів. Понтифіки складали їх списки, які дістали назву консульських фастів, а потім і списки інших магістратів. На основі фастів складалися офіційне римське літописання, погодні записи понтифіків, або аннали (від *annus* – рік).

Приблизно 130 р. до н. е. понтифікальні аннали були опубліковані у 80 книгах великим понтифіком Публієм Муцієм Сцеволою. Вони називаються «Великими анналами». Текст їх не зберігся. Найбільш ранні уявлення греків про жителів Італії містяться в «Одіссей» Гомера. Гесіод першим називає героя римської історії Латина, а перша згадка про Рим зустрічається у Гелланіка Лесбійського.

«Загальна історія» Полібія в 40 книгах на грецькій мові охопила період трьох Пунічних війн (264–146 рр. до н. е.), коли Рим перетворився на велику Середземноморську державу.

Продовжувачем його був грек Посидоній (кінець II – перша половина I ст. до н. е.) який, на відміну від Полібія, негативно ставився до римського панування в завойованих країнах. У праці «Історія» він описав Рим переважно у відносинах з елліністичними містами. Його праця не збереглася, але нею користувалися інші античні автори. Серед них був Діодор Сицилійський (90–21 рр. до н. е.), що написав загальну історію в 40 книгах під назвою «Історична бібліотека». У частині праці, яка збереглася, міститься історія Риму V–IV ст. і кінця II–початку I ст. до н. е. Особливе значення мають його повідомлення про соціальну боротьбу, про повстання рабів у Сицилії та Італії під проводом Спартака.

Власне історії Риму присвячували свої праці багато письменників. Найбільш популярною в давнину була праця Тита Лівія з Падуї (59 р. до н. е. – 17 р. н. е.) «Історія Риму від заснування міста» з 142 книг.

Дуже детально розглянута рання етнічна, соціальна, політична і культурна історія Риму в праці проримськи налагодженого грецького ритора Діонісія Галікарнаського, який жив в Римі в останній третині I ст. до н. е. Його «Римська старовина» включала 20 книг. З них повністю збереглося 9, де викладаються події до 442 р. до н. е. Діонісій вважає римлян і греків спорідненими народами і пояснює цим багато явищ римської історії.

Окрім творів, які викладали історію Риму в хронологічному порядку, були створені праці, побудовані в систематичному плані. Александрійський грек Аппіан (II ст. н. е.) був переконаним прибічником римського володарювання і монархії. Він написав грецькою «Римську історію» в 24 книгах. Матеріал в них розташований за територіально-етнічним принципом. Книги так і називаються: «Римська», «Самнітська», «Сицилійська» і т. д. Виняткове значення для відтворення історії Республіки має книга «Громадянські війни». Виклад в ній строго фактичний.

Важливе значення для вивчення пізньої Республіки мають «Записки про галльську війну» і «Записки про громадянську війну» Гая Юлія Цезаря (101–44

рр. до н. е.). За формою – це монографії, оскільки автор говорить про себе в третій особі, але по суті – мемуари.

Прославлений судовий і політичний оратор, супротивник Цезаря, прибічник звичаїв предків і сенатської Республіки Марк Тулій Цицерон (106–43 рр. до н. е.) залишив величезний літературний спадок. У трактатах «Про закони», «Про державу», «Про природу богів» – безліч даних про релігію, державний устрій, право, про події римської історії, починаючи з прадавніх часів.

У Римі був дуже популярним біографічний жанр. Твори цього роду відрізнялися моралізаторською спрямованістю. Вони завжди містили відомості не лише про життя і діяльність своїх героїв, але й історії.

В якості джерел з історії раннього Риму найважливіше значення має література антикварного і енциклопедичного характеру.

Із спеціальної наукової літератури необхідно згадати трактати про сільське господарство, які належать перу Катону і Варрона. Вони дають найбагатший матеріал по економіці, соціальному ладу і побуту Італії II–I ст. до н. е., дозволяють простежити динаміку розвитку рабовласницьких відносин і структури виробничих одиниць в італійському сільському господарстві.

У «Географії» понтійського грека Страбона (прибл. 65 р. до н. е.) містяться відомості не лише географічного, але й історичного, етнографічного та економічного характеру.

Антична традиція про царський і республіканський Рим отримала відображення і в художній літературі.

Особливу групу документальних джерел складають юридичні пам'ятники. Відомості про соціальну структуру, господарство, судочинство і куксу початку Республіки і частково царського часу знаходяться в архаїчних законах XII таблиць.

Особливе місце серед істориків, які висвітлювали ранню Імперію, належить Корнелію Тациту (прибл. 55–120 рр.). Він був вершником, мав походження з Галлії, але добився високого становища в Римі, обіймаючи почесні посади квестора, претора, консула і проконсула. Тацит писав в анналістичній манері. Його «Історія» в 14 книгах містить події правління Флавіїв, а «Аннали» в 16 книгах – від смерті Августа до кінця династії Юліїв – Клавдіїв.

В епоху Імперії отримав популярність біографічний жанр. Апологетична біографія Августа під назвою «Життя Цезаря» була після його смерті написана на грецькій мові іудейським аристократом Миколою Дамаським. Йому вдалося стати наближеним іудейського царя Ірода, потім – близькою людиною Агріппи,

спостерігати Антонія і Клеопатру в Єгипті. До того ж він знав автобіографію Августа і багато документів. Тому його твір – важливе джерело періоду ранньої Імперії.

Знаменитий Плутарх написав лише дві імператорські біографії – Гальби і Огона. «Життєписи 12 Цезарів», починаючи з диктатора Гая Юлія Цезаря, і усіх правителів династій Юліїв – Клавдіїв і Флавіїв належать перу Гая Светонія Транквілла (70–160 рр.). Це був вершник, адвокат, який дослужився до посади імператорського секретаря, що відкрило йому доступ в імператорські архіви і до знайомства з обізнаними людьми. Тому в його творах багато достовірних відомостей. Схвалюючи монархію, він засуджує поганих монархів.

Спеціальна література, яка відображає життя Імперії, різноманітна: трактати про сільське господарство, трактати римських землемірів, «Десять книг з архітектури» Вітрувія Полліона, «Короткий нарис військової справи» Флавія Веґеція Рената (IV ст.).

Особлива група джерел представлена творами художньої літератури (твори Вергілія, Горація).

У епоху Імперії отримали розвиток і такі області літератури, як листи і розмови. Серед риторів виділяються Сенека Старший (55 р. до н. е. — 40 р. н. е.) і Квинтиліан (30-ті роки — 96 р.), обидва родом з Іспанії. Вони створили праці для допомоги у вивченні ораторського мистецтва.

Римська історія включає історію виникнення і розвитку християнства і християнської церкви. Пам'ятники цього історичного явища різноманітні. Це і матеріальні сліди, тобто поховання ранніх християн, і письмові джерела, в їх числі канонічні книги Нового Заповіту і апокрифи, тобто таємні, секретні християнські книги, що не увійшли до канону. Як видно, різні періоди римської історії забезпечені джерелами різних видів нерівномірно, що особливо вимагає використання їх в комплексі і на основі критичного аналізу.

У 27 р. до н.е. римська держава остаточно перетворилася на імперію, першим імператором якої став Октавіан Август. Встановлення імперії припинило громадянські війни, зміцнило рабовласницький лад, підсилило захист кордонів. Але в III ст. н.е. окреслились ознаки занепаду рабовласництва. Поступово на зміну експлуатації рабів прийшла експлуатація залежних землеробів, виникли зародки феодальних відносин, послабилась державна влада. Велика імперія розділилась на Західну зі столицею в Римі і Східну (Візантію) зі столицею в Константинополі. Боротьба з варварами та занепад рабовласництва вкрай послабили Західну Римську імперію, яка припинила існування в 476 р. н.е. Рік її загибелі став останнім роком епохи Стародавнього світу.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

IV. РЕЛИГІОЗНА РЕФОРМА ЭХНАТОНА

25. Гимн Атону

Текст гимна сохранился в гробнице вельможи Эйе, современника Эхнатона (ок. 1372–1354 гг. до н. э.). Эйе после смерти преемника Эхнатона – Тутанхамона, царствовавшего, очевидно, не более 9 лет, взошел на престол и правил около 3-х лет.

Перевод сделан по изданию: Sandman M. Texts from the time of Akhenaten. Bruxelles, Bibliotheca Aegyptiaca, 1938, vol. VIII, p. 93–96. Перевод и комментарии Петровского Н. С.

Прославление: «Да живет Ра-Горахти, ликующий на небосклоне, в имени своем как Шу, который [есть] Атон»¹, да будет он жив вечно, вековечно, живого и великого Атона, находящегося в Празднестве Сед, владыки всего, что окружает солнечный диск, владыки неба и владыки земли, владыки «Дома Атона»² в Ахетатоне [и] царя Верхнего и Нижнего Египта, живущего правдой, владыки Обеих Земель [Египта] Неферхепрура–единственного для Ра, сына Ра, живущего правдой, владыки венцов Эхнатона, большого по веку своему, [и] жены царицы великой, возлюбленной им, владычицы Обеих Земель Нефернефруитен-Нефертити, да будет она жива, здорова, молода вечно, вековечно».

Говорит он [Эйе]:

«Ты сияешь прекрасно на небосклоне неба, живой солнечный диск, положивший начало жизни!

Ты восходишь на восточном небосклоне и ты наполняешь всю землю своей красотой!

Ты прекрасен, велик, светозарен и высок над всей землей!

Твои лучи объемлют страны вплоть до предела всего того, что ты создал!

Ты [есть] Ра и ты доходишь до их [стран] пределов!

Ты подчиняешь их для сына твоего, любимого тобой!³

Ты далек, а лучи твои на земле, [ибо] ты перед [ними, чтобы видели?] твое прохождение!

Ты заходишь на западном небосклоне и земля [находится] во мраке, наподобие мертвого.

Спят они [египтяне] в помещениях, причем головы их закутаны, и они не видят другого⁴. Тащат их все вещи, что под их головами, и не знают они [об этом].

Каждый лев выходит из своего логова. Все гады кусаются [во] мраке, [когда] уходят (?) свет и жар. Земля молчит, так как тот, кто создал их, зашел на своем небосклоне.

Светает, [когда] ты восходишь на небосклоне. Ты сияешь в виде солнечного диска днем. Ты гонишь мрак, [когда] ты даешь лучи. Обе Земли торжествуют. Просыпаются и встают на ноги, поднимаются они [люди] из-за тебя. Омывают свои тела и берут одежду. Руки их славят твое воссияние, [и затем] они совершают работу свою.

Весь скот вкушает свои травы. Деревья и травы зеленеют. Птицы вылетают из своих гнезд, и их крылья славят твое Ка. Все животные прыгают на ногах. Все то, что летает и порхает, оживает, [когда] ты восходишь для них.

Плывут корабли на север, а также и на юг, и все дороги открыты, когда ты воссиеваешь. Рыбы в реке выходят (?) на лик твой. Лучи твои [проникают] внутрь моря.

Создающий зачатие (?) в женщинах, делающий семя в мужчинах! Дающий жить ребенку во чреве матери, успокаивающий его, чтобы он не плакал! – [ты] кормилица в утробе! Дающий дыхание, чтобы сохранить живым то, что создал, когда он [ребенок] покидает утробу в [первый?] день, когда он рождается. Ты открываешь его уста совсем⁵ и делаешь [все] то, что нужно ему.

Когда птенец в яйце, он [уже] говорит в скорлупе. Ты даешь ему дыхание внутрь его [яйца], чтобы он сохранил жизнь. Ты устанавливаешь его время, чтобы было пробито оно [яйцо] из яйца. Он выходит из яйца, чтобы говорить в установленное время. Он идет [уже] на своих ногах, когда выходит из него [яйца]. О, как многочисленно то, что ты делаешь, и то, что [является] тайным, единственный бог, [кроме] которого нет другого!

Ты образовал землю по своему желанию, когда ты был один, с людьми, скотом и всеми животными, которые ходят по земле на своих ногах, и которые поднимаются вверх, летя на своих крыльях.

Чужеземные страны, Сирия и Куш, Египет – ты каждому человеку назначаешь его место. Ты делаешь то, что требуется им. Каждый имеет свою пищу⁶ и отмерено его время жизни. Их языки разделены по речи так же, как и их образы. Их кожа различна, [так как] ты отличил чужеземцев.

Ты создал Нил в преисподней⁷ и привел ты его по желанию твоему, чтобы дать жизнь подданным, подобно тому как ты их создал для себя, владыка их всех, страдающий из-за них, владыка каждой страны, восходящей ради них, солнечный диск дневной, большой величием.

Ты делаешь [так], чтобы жили далекие чужеземные страны. Ты дал Нил на небеса ⁸, и он падает для них. Он делает волны на горах, как [на] море, орошая их поля в их селениях.

О как прекрасно исполнены они, твои замыслы, владыка вечности! Нил на небе ты предназначил для чужеземцев и для всех диких животных, ходящих на ногах, а Нил, который идет из преисподней, – для Египта.

Лучи твои кормят каждую пашню. Когда ты восходишь, они оживают и растут из-за тебя. Проводишь ты время, чтобы воспроизводить все то, что ты сделал: Восходы, чтобы они [пашни] охладели, жару, чтобы вкусили (?) ее.

Создал ты небо далекое, чтобы восходить на нем, чтобы смотреть на все созданное тобой.

Ты един, но ты восходишь во [многих] своих проявлениях в виде живого солнечного диска, воссоединяющего, сияющего, удаляющегося, приближающегося. Ты создаешь миллионы проявлений из себя одного.

Города, селения, поля, дороги, река – зрит тебя каждый человек ⁹ перед ними ¹⁰, когда ты в виде дневного солнечного диска.

Ты в моем сердце и нет другого, который познал бы тебя, кроме твоего сына Неферхепрура – единственного для Ра. Ты даешь, чтобы он был сведущим в твоих помыслах и в твоей силе. Земля существует под твоим началом ¹¹ подобно тому, как ты создал [людей]. Ты восходишь – они живы, ты заходишь – они мертвы. Это ты сам время жизни, и живут в тебе. Глаза [устремлены] на красоту [твою] до твоего захода. Кладут всякую работу, когда ты заходишь на западе. Когда [ты] восходишь, [ты?] даешь расти (?) ... для царя. Спешат (?) со всех ног (?) с тех пор, как ты основал землю. Ты поднимаешь их для сына твоего, вышедшего из твоей плоти, царя Верхнего и Нижнего Египта, живущего правдой, владыки Обеих Земель Неферхепрура – единственного для Ра, сына Ра, живущего правдой, владыки венцов Эхнатона, большого по веку своему, [и для] великой жены царицы, возлюбленной им, владычицы Обеих Земель Нефернефруитен-Нефертити, да будет она жива и молода вечно, вековечно!

Примечания

¹ В кавычки условно, для выделения, взята титулатура Атона, которая в тексте заключена в царские картуши. В ней он отождествляется с Ра-Горахти *.

² «Дом Атона» – название храма Атона в Ахетатоне.

³ То есть для Эхнатона.

⁴ Букв.: не видит один глаз другого.

⁵ То есть даешь ему речь.

⁶ Букв.: каждый под своей пищей.

⁷ По представлениям египтян, Нил вытекал из потустороннего мира.

⁸ То есть дождь.

⁹ Букв.: каждый глаз;

¹⁰ То есть где бы ни находился солнечный диск, его всегда видят люди.

¹¹ Букв.: под твоей рукой.

26. Надпись из гробницы вельможи Май

Декрет начертан на южной стене гробницы Май – одного из сановников Эхнатона, – высеченной в скалах, которые окружали долину. В ней располагалась новая, основанная фараоном-«еретиком» резиденция – Ахетатон (примерно 450 км севернее Фив).

Перевод сделан по изданию: Sandman M. Texts from Time of Akhenaten. Bibliotheca Aegyptiaca. Bruxelles, 1938, vol. VIII, p. 61. Перевод и комментарии Петровского Н. С.

Прославление: «Да живет Ра-Горахти, ликующий на небосклоне, в имени своем как Шу, который [есть] Атон», одаренный жизнью вечно вековечно, [и] царя Верхнего и Нижнего Египта, живущего правдой, владыки Обеих Земель, Неферхепрура – единственного для Ра, сына Ра, живущего правдой, владыки венцов, Эхнатона, большого по веку своему, [и] повелительницы, большой во дворце, доброй ликом, прекрасной [в головном уборе из] двух перьев, возлюбленной живым солнечным диском, жены царицы великой, возлюбленной им, владычицы Обеих Земель Неферпепруитен-Нефертити, да будет она жива вечно, вековечно!»

Носитель опахала по [правую руку от царя, возвеличенный царем Верхнего Египта, выдвинутый царем Нижнего Египта], Ка, которого сделал государь, любимый своим владыкой ежедневно, достигший старости, причем вернулось его доброе состояние, прошедший свой век, причем его тело было невредимым, великий милостью и добротой, сопровождающий своего владыку, спутник его в век [его], любовь к которому устойчива, царский писец, писец новобранцев, начальника дома [храмового хозяйства] «Умиротворение Атона», начальник дома единственного для Ра в Гелиополе, начальник скота «Дома Ра» в Гелиополе. [Начальник всяких работ] царя, начальник войска владыки Обеих Земель, Май, говорит он:

«Слушайте, что я скажу, всякое око ¹, как большое, так и малое, я рассказываю вам о благих делах, содеянных мне властителем ². Да скажете вы: «О как велико то, что сделано этому немху!» ³ [Возглашайте хвалу] ему ⁴: Вековечность в празднестве и вечность в качестве владыки Обеих Земель [Египта]!» Тогда он сделает вам подобное тому, что сделал мне он – бог, дающий жизнь.

Я – немху по отцу и по матери. Создал меня властитель. Дал он, чтобы я стал ... а [прежде] я был неимущим. Дал он, чтобы выпали мне на долю люди

[многие]. Возвеличил он моих братьев, дал он, чтобы заботились (?) обо мне все мои люди. Когда я стал владыкой селения, он дал, чтобы я соединил [должности] вельмож и «друзей»⁵, а [прежде] я был из последних. Давал он мне пищу и довольствие ежедневно, а [прежде] я [просил] хлеба».

Примечания

¹ То есть всякий человек.

² То есть фараоном Эхнатонам.

³ Немху – букв.: сирота, бедняк, т. е. простолюдин, представитель свободного населения Египта.

⁴ То есть Эхнатону.

⁵ Друг – придворный титул

Тексти джерел

Документ про наймання рабинь і купча на землю часів Нового царства

Обидва документи походять з архіву пастуха Месі в місцевості коло входу в Фаюмський оазис у Середньому Єгипті. Вони були записані на початку правління Аменхотепа IV – Ехнатона, хоч перший документ датовано ще правлінням попередника Ехнатона – Аменхотепа III. Документи з архіву Месі (усього їх сім), за винятком купчої на землю, стосуються наймання рабинь. Той факт, що наймач і хазяїн рабинь належать до непривілейованих верств вільних, особливо цікавий, бо вказує, як глибоко вкоренилося рабоволодіння в єгипетському суспільстві Нового царства. Варті уваги мінові відносини, засвідчені документами: обмін провадиться натурою, навіть коли купується земля, зрідка з доданням примітивних грошей – срібного кільця певної ваги, але розцінка предметів при обміні дається в металі (в даному разі – сріблі), що був уже мірилом цінності.

I

27го року [царювання] 3го літнього місяця 20го числа при величності царя Верхнього і Нижнього Єгипту Небмаатра²⁶, сина Ра Аменхотепа, бога і володаря Фів, хай він буде живий на віки вічні, як його батько Ра, в усі дні.

[Цього] числа Небмехі, пастух дому [царя] Аменхотепа, звернувся до пастуха рогатої худоби Месі з такими словами: Я убогий. Хай мені заплатять купівельну ціну 2 робочих днів рабині Херіт [буквально–хурітки]. І пастух рогатої худоби Месі дав йому 1 тюк [?] полотна вартістю в 3 1/2 кільця, і ... вартістю в 1/2 кільця.

Він повторив свої слова двічі і сказав при цьому: Нехай мені заплатять купівельну ціну 4 робочих днів рабині Хенут. І пастух Месі дав йому зерна вартістю в 4 кільця, 6 кіз вартістю в 3 кільця і 1 кільце срібла, всього 12 кілець. І 2 робочих дні випали у рабині Хенут. Він дав мені 2 робочих дні Меріремечефа і 2 робочих дні раба Нехсетхі при багатьох свідках. Список цих останніх: при пастуху Анере, при пастуху Нене, при Кеф, при... при... при... Ітефат, при Пен, Метет, Ті, Кі, при нубіянці Меркешет... Склав писар Чеч цього дня.

II

2го [?] року [царювання]... зимового місяця 27го числа при величності цього [доброго] бога, царя Верхнього і Нижнього Єгипту Нефер Хепру Ра Уаенра²⁷, сина Аменхотепа, бога і володаря Фів, хай він буде живий на віки вічні, як його батько Ра, в усі дні.

Цього числа Небмехі вдруге звернувся до пастуха Месі з такими словами: Нехай мені заплатять одну корову, як купівельну ціну 3 сечат орної землі. І Месі дав йому 1 корову, вартістю в 1/2 дебена [срібла], при багатьох свідках: при Яхмесі та його сині Небамоні, при Ічеча та його сині Іуфанхі, при Хаї, при Нене. Склав писар Чеч цього дня.

4. ЗМІЦНЕННЯ ЖРЕЦТВА

З великого папірусу Гарріса

Папірус був придбаний в осіб, що випадково знайшли його в тайнику коло Медінет Абу (в околицях Фів) у 1885 р., англійським колекціонером Гаррісом, від імені якого дістав свою сучасну назву. Пізніше він потрапив до Британського музею в Лондоні, де знаходиться і досі.

Великий папірус Гарріса являє собою найбільший староегипетський рукопис, що дійшов до нас. Він складається з 79 великих аркушів, склеєних в один сувій довжиною близько 40 м. Текст написаний каліграфічно чіткими ієратичними знаками, так званою новоегипетською мовою (розмовна мова, яка стала літературною тільки наприкінці XV ст. до н. е.). Рукопис прекрасно зберігся. В текст вклеєно декілька кольорових ілюстрацій, що зображають фараона в молитвенній позі перед богами.

Документ цей надзвичайно цінний для вивчення економічної історії Єгипту наприкінці Нового царства. Він являє собою маніфест, виданий від імені другого фараона XX династії Рамсеса III, (якого деякі вчені вважають Рамсесом IV). За його сина і наступника Рамсеса IV текст був переписаний. Намагаючись утриматись на своєму хиткому троні шляхом союзу з жерцями, Рамсес IV закріпив

за ними всі дари свого батька і попередніх фараонів. З цією метою були зроблені найдокладніші описи храмового майна, включені в маніфест. Отже, збереглась величезна кількість дуже цінних статистичних даних. Усі підрахунки ґрунтуються на точних архівних документах.

Текст розпадається на шість розділів. Перші три присвячені заслугам царя перед богами трьох головних міст Єгипту: Фів (бог Амон), Геліополя (бог Ра) і Мемфіса (бог Птах) та їх дружинами. Розповідна частина в кожному розділі супроводжується статистичними зведеннями (опис храмового майна, норми щорічних внесків храмових підданих, особисті дари Рамсеса III, особливі пожертвування на старі і нові свята). Четвертий розділ присвячений усім іншим богам Єгипту. У п'ятому розділі підведено цифрові підсумки. За своїм характером шостий розділ відрізняється від попередніх і є ніби історичним нарисом. Тут розповідається про смути в Єгипті наприкінці XIX династії, про самозванця – сирійця Ірсу, про захоплення влади засновником XX династії Сетнахтом (батьком Рамсеса III) і про благоденство Єгипту за самого Рамсеса III.

Вивчення Великого папірусу Гарріса проливає світло на соціальні відносини в Єгипті в XII ст. до н. е. Основними виробниками в храмовому господарстві були раби. Поряд з ними на храмових землях жили єгиптяни, уступ лені храмам фараонами, так звані семдет – піддані, зобов'язані вносити жерцям щорічний податок.

Датування

Рік правління 32 й, третій місяць літа, день 6, при величності царя Верхнього і Нижнього Єгипту Усер Маат Ра Мар і Амона **29**, хай буде він живий, цілий і здоровий, сині, Ра Рамсесіхека Іуну, хай буде він живий, цілий і здоровий, улюблений всіма богами і богинями.

(Далі ідуть титули фараона і урочиста заява про його заслуги перед усіма богами).

Прославлення і вихваляння корисних діянь, учинених ним [фараоном] для дому його шановного батька Амона Ра, царя богів, Мут **30**, Хонса **31**, всіх богів Фів (далі йде молитва фараона Амонові). Утвердив ти мене на місці батька мого, подібно до того, як зробив ти [це] для Гора, [посаженого] на місце Осіріса * **32**. Не скривдив я [нікого] і не відняв я в іншого його місця, не порушив я наказів твоїх, які [завжди] перед лицем моїм.

Дав ти спокій і достаток моему народові. Всі країни моляться перед лицем моїм, пізнаючи мене в своїх благодіяннях, які я учинив, будучи царем. Я умножив для тебе корисні діла і всілякі турботи.

Спорудив я тобі достойний Дім мільйонів років, що знаходиться на Горі Володаря життя **33**, перед лицем твоїм, причому він був збудований

з пісковика, чорнуватокоричневого пісковика і чорного граніту, а ворота його з електрону 34 і кованої міді. Пілони його з каменю, здіймаються в небо (дослівно: дивляться на небо); з нанисом, вигравіруваним різцем, в імя велике величності твоєї.

Збудував я обвідну стіну його, довершену щодо виконання, з кімнатами і коридорами з пісковика. Я викопав озеро перед, [ним], переповнене небесною водою, оточене деревами й квітами подібно до Нижнього Єгипту. Наповнив я його скарбниці витворами єгипетських земель: сріблом, всяким дорогоцінним камінням, що обчислюється сотнями: тисяч; амбари його ломляться від ячменю і полби; його поля і стада численні, наче пісок на березі. Я примусив Верхній Єгипет і Нижній Єгипет, Нубію і Фінікію вносити йому податки своїми витворами; наповнений він полоненими, яких ти дав мені [захопити] серед девяти Луків, і юнаками, яких виростив я і які обчислюються десятками тисяч.

Я вирізьбив велику статую твою, і вона стоїть всередині його [храму]; її достойне імя – Амон з'єднаний з вічністю; вона прикрашена справжнім дорогоцінним камінням, подібно до горизонту, коли сяє вона, радіють, споглядаючи її.

Виготовив я йому посуд для жертвних узливань з щирого золота, а інший з срібла і міді, нема йому ліку.

Умножив я нові жертвоприношення перед лицем твоїм, хліби, вино, пиво, гусей, биків, молодих бичків, безрогих биків, численні стада, антилоп і газелей на бойні його [храму]. Доставив я волоком статуї величиною з гору з алебастру і каменю бехес, вирізьблені, наче живі, поставлені праворуч і ліворуч від входу, вкриті різьбою в імя велике твоєї величності повік, і інші статуї з граніту і червонуватокоричневого вапняку, каменю хепер і чорного граніту всередині його.

Вирізьбив я [образи] ПтаСокара, Нофертума і Девятку богів – володарів неба і землі, вміщених в його [храму] святилищі, виготовлені з щирого золота і срібла, карбовані, з інкрустаціями із справжнього чудового дорогоцінного каміння. Влаштував я для тебе достойний царський палац всередині його [храму], подібний до палацу Атума на небі, колони, одвірки, двері [його] з електрону, [а] велике вікно вявлень⁴⁰ з щирого золота.

Спорудив я для нього [храму] транспортні судна, навантажені ячменем та полбою, щоб пливли вони до амбарів його безустанно.

Влаштував я для нього великі корабліскарбниці на річці, навантажені численними речами для достойної скарбниці його [храму].

Оточений він [храм] садами, священними майданчиками [?], деревами, що рясніють (дослівно – навантажені) плодами й квітами для лица твого. Збудував я альтанки з будівлями кеху. Виколав я перед ними ставок з лотосами.

(Далі йдуть аналогічні описи інших храмів Амона, побудованих за наказом Рамсеса III).

Влаштував я для тебе приміщення для [проведення] свят, [обслуговувані] рабами й рабинями. Забезпечив я їх хлібом, пивом, биками, птицею, вином, ладаном, фруктами, зеленню, овочами справжніми і чистими, [виставленими] перед тобою як щоденні приношення, все збільшуючи [жертви], що були до мене.

Спорудив я для тебе морські судна, кораблі та барки з командою і з снастями їх, [що плавають] по морю. Дав я тобі начальників команди, капітанів кораблів з матросами, яким немає ліку, щоб доставляти водним шляхом багатства Фінікії, чужоземних країн Азії для твоїх великих скарбниць у Фівах могутніх. Я дав тобі пасовища у Верхньому і Нижньому Єгипті із сотисячними стадами биків і [зграями] птахів, з численними начальниками стад, наглядачами, чиновниками і пастухами, що обслуговують їх (дослівно: за ними), і з кормом для биків, щоб доставляти їх [стада] духові твоєму в усі твої свята. Хай буде втішене серце твоє ними, о володарю Девятки богів.

Я створив для тебе виноградники у Великому Оазисі і Малому Оазисі, нема їм ліку, й інші [виноградники] на півдні у великій кількості. Умножив я їх [виноградники] на півночі, в кількості сотень тисяч, забезпечив садівниками з військовополонених чужоземних країн. В них еставки з лотосами, викопані мною, в них багато сусла і вина, подібно до потоків води, щоб приносити його перед лице твоє у Фівах могутніх. Насадив я в місті твоєму Фівах дерева, кущі, квіти на [втіху] ніздрям твоїм.

(Далі описується спорудження храму Монтові і храму Амоно ві в Фінікії).

Рухоме і нерухоме майно, закріплене царем за храмами Амона

Список цінностей, худоби, садів, полів, кораблів, верфей, міст, які дав фараон, хай він буде живий, цілий і здоровий, домові батька свого

достойного Амона Ра, царя богів, Мут і Хонса, усім богам Фів у власність на віки вічні.

Кількість рабів, закріплених за окремими храмами і храмовими пасовищами

Храм царя Верхнього і Нижнього Єгипту *Усер Маат Ра Мері Амона* в Домі Амона, на півдні і на півночі, під наглядом храмових вельмож. Цей дім повен всякого майна. [Число] його голів [рабів] 62 626.

Дім *Усер Маат Ра Мері Амона* в Домі Амона, на півдні і півночі, під наглядом вельмож, повний всякого майна. [Число голів] його 970.

Дім *Рамсесахека Іуну* в Домі Амона, на півдні і на півночі, під наглядом вельмож, повний всякого майна. [Число голів] його 2623.

Храм *Рамсесахека Іуну*, що знаходить радість у Домі Амона, під наглядом головного жерця, повний всякого майна. [Число голів] його 49.

Пасовище *Усер Маат Ра Мері Амона* в Домі Амона, яке знаходиться в *Усер Маат Ра Мері Амон*, що забирає в полон бунтівників на Великій ріці. [Число голів] його 113.

Пасовище *Усер Маат Ра Мері Амона*, що винищує машуа шів на водах Ра під наглядом начальника Дому Піа... Машуа шів. [Число голів] 971.

Пасовище *Рамсесахека Іуну* в Домі Амона на Великій ріці. [Число голів] його 1867.

Пасовище *Усер Маат Ра Мері Амона* в Домі Амона, влаштоване людьми Великої ріки під наглядом візира Півдня. [Число голів] 34.

Пасовище *Рамсесахека Іуну* в Домі Амона, під наглядом начальника [стад] биків Каї. [Число голів] 279.

Дім *Рамсесахека Іуну*, великого перемогами, місто, створене для тебе фараоном на півночі, у володінні Дому АмонаРа, царя богів.

Перемога твоя перебуває для тебе у вічності. [Число голів] 7872.

Дім *Рамсесахека Іуну* в Домі Хонсу. [Число голів] 294.

Люди, яких він дав Домові Хонса в Фівах. Прекрасний і задоволений Гор, володар радості. [Число голів] 247.

Сірійці, нубійці, із захоплених у полон його величністю, яких він дав домові Амона, царя богів, Домові Мут і Домові Хонса, голів 2607.

Загони *УсерМаатРаМеріАмона*, що роблять чудовим його храм у Домі Амона, люди споряджені [для робіт], яких він дав Дому цьому, 770.

Статуй, образів та кумирів, які обслуговуються вельможами,

прапороносцями й чиновниками, людьми країни, яких дав фараон для володіння Дому Амона, царя богів, для перемог, щоб відповідати перед лицем їх повіквіку; богів 2856, що становить голів 5164.

Всього голів 86 486.

Биків, різної худоби 421 362.

Садів і гаїв 433.

Орної землі 864 168 1/4 арур.

Морських суден і кораблів 83.

Верфей з кедра і акації 46.

Міст у Єгипті 56.

Міст у Сирії 9.

Всього 65.

Грошові й натуральні внески храмових підданих

Встановлені предмети, данина всіх підданих храму царя Верхнього і Нижнього Єгипту Усер Маат Ра Мері Амона, в Домі Амона, що перебувають в Південному і Північному Єгипті під наглядом вельмож Дому Усер Маат Ра Мері Амона в місті, Дому Рамсесахека Іуну в Домі Амона, храму Рамсесахека Іуну, що знаходить радість у Домі Амона, в Іпеті, Дому Рамсесахека Іуну в Домі Хонса і п'яти пасовищ, що робиться для цього Дому, те, що дав цар Усер Маат Ра Мері Амон, великий бог їхнім [храмовим] скарбницям, коморам і амбарам як їх щорічний податок.

Золота щирого 217 дебенів 5 кіт.

Золота з Коптоської пустині 61 дебен 3 кіт.

Золота з Нубії 290 дебенів 8 1/2 кіт.

Всього золота щирого і золота пустині 569 дебенів 6 1/2 кіт.

Срібла 10 964 дебенів 9 кіт.

Всього золота і срібла 11 546 дебенів 8 кіт.

Міді 26 320 дебенів.

Царського вбрання, найтоншого верхньоєгипетського полотна, різного верхньоєгипетського кольорового вбрання 3 722.

Тканин 3795 дебенів.

Ладану, меду, олії, різного посуду 1 047.

Сусла і вина, різного посуду 25 405.

Срібла в обмін за [натуральні] податки людей, внесених для жертвоприношень богу, 3 606 дебенів 1 кіт.

Зерна молотого з податку землеробів 30 995 хар.

Овочів 24 650 меру.

Льону — 64 000 наху.

Водяних птахів як податку птахоловів 289 530.

Биків різних, молодих бичків, безрогих биків, великої рогатої худоби кедет – єгипетської худоби 847.

Биків, молодих бичків, різних довгорогих биків як податку Сирії 19. Всього 866.

Гусей живих 744.

[3] кедр кораблів і річкових суден 11.

[3] акації кораблів, плавучих хлівів, суден черет, плотів для перевезення худоби 71.

Продукти оазису у величезній кількості для жертвоприношень богу.

Тексти джерел

1 – 9. КОДЕКС ЗАКОНІВ ЦАРЯ ХАММУРАПІ

Коли великий бог, цар ануннаків, Енліль, володар неба і землі, який вирішує долю країни, вручив Мардуку, першому синові Еа, панування [буквально: енлільство] над усіма людьми і звеличив його серед ігігів, назвав Вавілон його великим ім'ям, зробив його наймогутнішим серед країн світу і утвердив в ньому вічне царство, чия основа міцна, подібно до неба і землі, – тоді мене, Хаммурапі, славного, богобоязливого князя, для того, щоб дати сяяти справедливості в країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не кривдити слабого, щоб я, як Шамаш, сходяв над чорноголовими у і освітлював країну, – покликали Ану і Енліль для благоденства людей.

Я, Хаммурапі, пастир, названий Енлілем, надбав багатство і достаток, все зробив для Ніппура, звязку неба і землі, славний покровитель Екура;

переможний цар, що відбудував Ерідуду, очистив обряди ЕАбзу;

покровитель [?] чотирьох сторін світу, що звеличив ім'я Вавілона, втішив серце Мардука, свого володаря, [всі] дні свої ходив до ЕСагіле;

сімя царственості, створений Сіном, дав достаток Урук смиренний богомолець, що приносить родючість в ЕКішшіргал;

цар законний, покірний Шамашу, сильний, що зміцнив основу Сіппара, прикрасив зеленню могилу Айї, збудував храм ЕБарри, подібно до житла

небес; войовник, що пощадив Ларсу, обновив ЕБаббар для Шамаша, свого союзника;
володар, що дав життя Уруку, дав воду достатку його людям, звеличив ЕАну, надбав багатство для Ану і Ішта;
захистив країни, зібрав розсіяних людей Ісіна, збільшив достаток для храму ЕГалмах;
повелитель царів, близнюк Забаби, укріпив житло міста Кіш, оточив блиском ЕМетеурсаг, зміцнив великі обряди Іштар, дбає про храм Хурсагкалами, твердині проти ворогів [?];
той, чиї бажання здійснив друг його, Ірра, що укріпив місто Куту, збільшив все для Мезлама;
буйний телець, що заколов рогами ворогів, улюбленець Туту, звеселив Борсіппу, безустанно піклується про ЕЗіда;
бог царів, що відає мудрість, розширив ниву Дільбата, наповнив амбари для могутнього Ураша;
володар, гідний скіпетра й тіари, якими прикрасила його мудра [богиня] Мама, встановив кордони Кеша [Опіса?], зробив пишними чисті страви для Нінту;
незрівнянно розумний, що визначив пасовище і водопої для Лагаша і Гірсу, держить [в руках] великі жертвні дари для ЕНінну; той, хто схопив ворогів, улюбленець Високої, що справдив оракульські провіщення Халлаба, звеселяє серце Іштар; ясний князь, молитву якого знає Адад, заспокоїв серце Ададавоїна в місті Біт Каркара [?], належно упорядкував усе в ЕУгалгалі;
цар, що дарував життя Адабу, покровитель храму ЕМах, володар царів, непереможний боєць, той, хто дарував життя місту Машканшабрім, напоїв достатком ЕМезлам;
мудрий правитель, той, хто досяг виконання кожного задуму, захистив людей Малгуму під час лиха, утвердив їх житло в багатстві, [а] для Еа і Дамгалнунни, які звеличили його царственість, навіки призначив чисті жертви;
найперший з царів, що підкорив евфратські селища силою Дагана, свого творця, той, хто помилював людей Мери і Тутуля;
славний князь, що прояснив обличчя Іштар, встановив чисті страви для Ніназу, допоміг [?] людям своїм під час лиха, утвердив стопи їх серед Вавілона благополучно;
пастир народу, діла якого Іштар приємні, який встановив Іштар в ЕУльмаші посеред широковуличного Аккада;

той, хто дав возсіяти правді, хто веде прямим шляхом племена, повернув місту Ашшуру його ласкаву богинюпокровительку; той, хто вгамовує [?] полум'я [?], цар, в Ніневії, в ЕМішміші, хто дав возсіяти імені Іштар.

Я – славний, покірний, великий богам, потомок Сумулаїлу, могутній наступник Сінмубалліта, вічний царствений паросток, могутній цар, сонце Вавілона, що осяяв світлом країну Шумеру і Аккаду, цар, що привів до покірності чотири сторони світу, улюбленець Іштар.

Коли Мардук послав мене управляти народом і доставляти країні благополуччя, я вклав правду і справедливість в уста країни [і] дав благоденство народів. Віднині:

[§ 1] Якщо чоловік, обвинувативши під клятвою чоловіка, кине на нього [підозріння в] убивстві і не доведе цього, –обвинувача його слід убити.

[§ 2] Якщо чоловік кине на чоловіка [підозріння в] чарівництві і не доведе цього, – той, на кого кинуте підозріння в чарівництві, повинен піти до Ріки і кинутися в Ріку. Якщо Ріка поглине його, – обвинувач його може забрати його дім; а якщо Ріка цього чоловіка очистить [від обвинувачення] і він лишиться цілим, того, хто кинув на нього [підозріння в] чарівництві, слід убити, а той, хто кидався в Ріку, дістає дім свого обвинувача.

[§ 3] Якщо чоловік, виступивши в судовій справі із свідченням про злочин, не доведе сказаних ним слів, то, якщо це судова справа про життя, цього чоловіка слід убити.

[§ 4] Якщо ж він виступив із свідченням в судовій справі про хліб або срібло, він повинен зазнати кари, визначеної в такій судовій справі.

[§ 5] Якщо суддя, виносячи вирок, ухвалить рішення, виготовить документ з печаткою, а потім свій вирок змінить, цього суддю слід викрити в зміні вироку, і він повинен оплатити в 12 кратному розмірі позов, [поданий] у цій судовій справі, а також повинен бути в раді⁵³ скинутий з свого судового крісла і не може ніколи знову сидіти з суддями на суді.

[§ 6] Якщо чоловік украде майно бога чи палацу, його слід убити; і того, хто прийме з його рук украдене, слід убити.

[§ 7] Якщо чоловік купить з руки сина чоловіка чи з руки раба чоловіка без свідків і договору або візьме на схов срібло чи золото, чи раба, чи рабиню, чи вола, чи вівцю, чи осла, чи що б там не було, цей чоловік злодій, його слід убити.

[§ 8] Якщо чоловік украде вола, чи вівцю, чи осла, чи свиню, чи

човен, то, коли це боже [або] коли це палацове, він повинен віддати це в 30 кратному розмірі, а коли це належить мушкенуму, він повинен повернути в 10 кратному розмірі; а коли злодієві нічим віддати, то його слід убити.

[§ 9] Якщо чоловік, у якого пропало щонебудь, знайде свою річ в руках [іншого] чоловіка, і той, у кого в руках знайдеться ця річ, скаже: Мені, мовляв, продав її продавець, я купив її при свідках, мовляв, а хазяїн цієї речі скаже: Я поставлю, мовляв, свідків, які знають мою річ, то покупець повинен привести продавця, що продав річ, і свідків, при кому він купив; так само і хазяїн цієї речі повинен поставити свідків, які знають його річ. Судді повинні розглянути їх справу, а свідки, при яких віддано купівельну плату, і свідки, які знають ту річ, повинні розповісти перед богом те, що вони знають. Продавець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати її назад, покупець повинен взяти відважене ним срібло з дому продавця.

[§ 10] Якщо покупець не приведе продавця, який продав йому, і свідків, при яких він купив, а тільки хазяїн речі поставити свідків, які знають його річ, покупець – злодій, його слід убити; хазяїн речі повинен одержати свою річ.

[§ 11] Якщо хазяїн речі не приведе свідків, які знають його річ, він – брехун, зводить наклеп, його слід убити.

[§ 12] Якщо продавець умер, покупець одержує в 5-ти кратному розмірі позов, [поданий] в цій судовій справі з дому продавця.

[§ 13] Якщо свідків цього чоловіка немає близько, – судді призначають йому строк до бго місяця. Якщо на бй місяць своїх свідків він не приведе, він брехун, повинен зазнати кари, [визначеної] в такій судовій справі.

[§ 14] Якщо чоловік украде малолітнього сина чоловіка, його слід убити.

[§ 15] Якщо чоловік виведе за ворота раба палацу або рабиню палацу, або раба мушкенума, або рабиню мушкенума, його слід убити.

[§ 16] Якщо чоловік сховає в своєму домі збіглого раба, який належить палацу або мушкенуму, і не виведе його на поклик глашатая, цього домохазяїна слід убити.

[§ 17] Якщо чоловік спіймає в степу збіглого раба або рабиню і доставить його хазяїнові, хазяїн раба повинен виплатити йому 2 сиклі срібла.

[§ 18] Якщо цей раб не назве свого пана, слід привести його в

палац, потім, розслідувавши обставини його справи, повернути його хазяїнові його.

[§ 19] Якщо ж він затримає цього раба в своєму домі і потім раб буде знайдений в його руках, цього чоловіка слід убити.

[§ 20] Якщо раб втече з рук того, хто його затримав, цей чоловік повинен поклястися богом хазяїну раба і бути вільним [відповідальності].

[§ 21] Якщо чоловік зробить пролом в будинку, його слід убити і закопати перед цим проломом.

[§ 22] Якщо чоловік учинить грабіж і буде спійманий, його слід убити.

[§ 23] Якщо грабіжник не буде схоплений, пограбований повинен клятвено показати перед богом все, що пропало у нього, а община і рабіанум, на землі чи в окрузі яких вчинено грабіж, повинні відшкодувати йому, що у нього пропало.

[§ 24] Якщо [при цьому загублено] життя, община і рабіанум повинні відважити 1 міну срібла його родичам.

[§ 25] Якщо в чиємусь домі спалахне вогонь, [і] чоловік, що прийшов гасити його, зверне свій погляд на майно домохазяїна і візьме собі [щонебудь з] майна домохазяїна, цього чоловіка слід кинути в цей вогонь.

[§ 26] Якщо редум чи баїрум, якому наказано виступити в царський похід, не піде або, найнявши наємика, пошле його своїм заступником, цього редума чи баїрума слід убити; найнятий ним дістає його дім.

[§ 27] Якщо редум чи баїрум буде забраний [в полон?], будучи на царській службі, і після нього його поле і сад будуть віддані іншому, хто буде нести його [військову] повинність, якщо той, повернувшись, дістанеться до своєї общини, слід віддати назад йому його поле і сад, і він буде сам нести свою повинність.

[§ 28] Якщо редум чи баїрум забраний [в полон?], будучи на царській службі, і його син може нести повинність, слід віддати йому поле і сад, і він нестиме повинність свого батька.

[§ 29] Якщо син його малолітній і не може нести повинність свого батька, слід віддати 1/3 поля і саду його матері, і мати його виростить його.

[§30] Якщо редум чи баїрум заради своєї повинності покине своє поле, сад і дім і перебуватиме далеко, і після нього інший візьме його поле, сад і дім і буде нести його повинність протягом трьох років, то,

якщо він повернеться і вимагатиме своє поле, сад і дім, – не слід віддавати їх йому, і той, хто взяв їх і ніс його повинність, повинен буде нести [її].

[§ 31] Якщо ж він буде відсутній тільки один рік і повернеться, слід віддати йому його поле, сад і дім, і він сам нестиме свою повинність.

[§ 32] [Як] що редум чи баїрум, якого забрали [в полон] [?] під час царського походу, буде викуплений тамкаром і доставлений в свою общину, то, коли в його домі є чим викупитися, він повинен викупити себе сам; коли в його домі нічим викупитися, він повинен бути викуплений храмом своєї общини, а коли у храму общини його нічим викупити, його повинен викупити палац. Його поле, сад і дім не слід віддавати на його викуп.

[§ 33] Якщо декум чи лубуттум дістане собі загін, звільнений [від військової служби], або під час царського походу, прийнявши наємника [як] заступника, пошле його, цього декума або лубуттума слід убити.

[§ 34] Якщо декум чи лубуттум візьме собі майно редума, заподіє шкоду редуму, віддасть редума в найми, видасть редума на суді сильнішому чи візьме собі подарунок, даний редуму царем, цього декума чи лубуттума слід убити.

[§ 35] Якщо чоловік купить у редума волів або овець, подарованих редуму царем, він втрачає своє срібло.

[§ 36] Поле, сад і дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [або орендну плату], не можуть бути віддані за срібло.

[§ 37] Якщо чоловік купить поле, сад чи дім редума, баїрума або того, хто приносить податок [орендну плату?], – його документ слід розбити, і він втрачає своє срібло, [а] поле, сад і дім повертаються їх [старому] хазяїнові.

...[§ 57] Якщо пастух не домовиться з хазяїном поля про годування дрібною худобою травою і без [дозволу] хазяїна поля випасе на полі траву дрібною худобою, то хазяїн поля повинен вижати своє поле; пастух, який без [дозволу] хазяїна поля випасе траву дрібною худобою, повинен, крім того, віддати хазяїнові поля 20 курру хліба за кожні 10 іку.

[§ 58] Якщо після того, як дрібна худоба підніметься з поля [і] все стадо [?] буде заперте в міській брамі, пастух пустить дрібну худобу на поле [і] випасе траву на полі дрібною худобою, пастух повинен стерегти поле, траву з якого він випас [худобою і] під час жнив відміряти хазяїнові поля 60 курру хліба за кожні 10 іку.

[§ 59] Якщо чоловік зрубає в саду чоловіка дерево без [дозволу] хазяїна саду, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

... [§71] Якщо чоловік віддасть хліб, срібло чи інше рухоме майно [на сплату] за звязаний з повинністю дім свого сусіда, який він хоче купити, він втрачає все, що він віддав; дім слід повернути його хазяїнові. Якщо цей дім не звязаний з повинністю, то він може купити і дати за нього хліб, срібло чи [інше] рухоме майно.

(Далі йде велика лакуна).

[§ 73] [Якщо...] чоловік, що живе в [домі], віддасть домовласникові повністю річну наємну плату, але домовласник примусить пожильця вибратися до закінчення строку, домовласник, [за те, що примусив пожильця залиш] ити його дім до закінчення строку, [втрачає] срібло, віддане пожильцем.

(Далі йде велика лакуна).

[§ 88] Якщо тамкар дав зерно за процентний борг, [то] він може взяти за 1 гур 1/5 зерна як проценти, якщо він дав срібло за процентний борг, [то] за один сикль срібла він може взяти 1/6 сикля [і] 5 ше [як] проценти.

(Далі сильно пошкоджені статті).

...[§ 103] Якщо на дорозі ворог відніме у нього все, що він ніс, то шамаллум повинен поклястися перед богом і бути вільним [від відповідальності].

[§ 104] Якщо тамкар дасть шамаллуму хліб, вовну, олію або інше майно для торгівлі, то шамаллум повинен записати срібло і віддати тамкару. Шамаллум повинен одержати документ з печаткою під срібло, віддане купцеві.

[§ 105] Якщо шамаллум буде неухажний, не візьме документа з печаткою про срібло, віддане тамкарові, то срібло, на яке не дано документа з печаткою, не можна прилічувати до рахунку.

[§ 106] Якщо шамаллум, взявши у тамкаря срібло, заперечуватиме перед своїм тамкаром, цей тамкар повинен обвинуватити шамаллума перед богом і свідками в одержанні срібла; шамаллум повинен повернути тамкарові все взяте ним у потрібному розмірі.

[§ 107] Якщо тамкар доручить [щонебудь] шамаллуму і шамаллум поверне своєму тамкарові все, що дав йому тамкар, а тамкар заперечуватиме перед ним [те], що шамаллум вже віддав це йому, цей шамаллум повинен обвинуватити тамкара перед богом і свідками; тамкар за те, що він заперечував перед своїм шамаллумом, повинен

повернути шамаллуму все одержане ним в бкратному розмірі.

[§ 108] Якщо корчмарка не приймає хліба на сплату за сикеру, приймає срібло по надто великій гирі і еквівалент сикери зменшує у відношенні до еквівалента хліба, цю корчмарку слід викрити і кинути у воду.

[§ 109] Якщо в домі корчмарки зберуться злочинці і вона не затримає цих злочинців і не приведе до палацу, цю корчмарку слід убити.

[§ 110] Якщо божа жона чи божа сестра, що не живе в обителі, відчинить [двері в] корчму або увійде в корчму пити сикеру, то цю [вільну] жінку слід спалити.

[§ 111] Якщо корчмарка відпустить на борг 60 сила пива [?],– під час жнив вона повинна одержати 50 сила хліба.

[§ 112] Якщо чоловік, перебуваючи в дорозі, віддасть іншому срібло, золото, [дорогоцінне] каміння або [інше] рухоме майно, що є в нього, з дорученням доставити як посилку, [але] цей чоловік не доставить того, що повинен був доставити, туди, куди повинен був доставити, [а] забере [собі], хазяїн повинен викрити цього чоловіка в тому, що він не віддав того, що мало бути послане, і цей чоловік повинен повернути хазяїнові посилки все дане йому в 5кратному розмірі.

[§ 113] Якщо чоловік має за чоловіком борг хлібом або сріблом і без [дозволу] хазяїна хліба візьме хліб в житниці або в клуні, цього чоловіка слід викрити в тому, що він взяв хліб з житниці або з клуні без [дозволу] хазяїна хліба, і він повинен повернути весь взятий ним хліб і втрачає все, дане ним [в позику] .

...[§ 127] Якщо чоловік, простягнувши палець проти божої сестри або чиеїсь дружини, не доведе [обвинувачення], то цього чоловіка слід повергнути перед суддями і побрити йому виски.

[§ 128] Якщо чоловік, взявши дружину, не укладе з нею договору, ця жінка не дружина.

[§ 129] Якщо чийсь дружину застануть на ложі з іншим чоловіком, то слід їх звязати і кинути їх в воду. Якщо хазяїн дружини пощадить життя своєї дружини, то і цар пощадить життя свого раба.

[§ 130] Якщо чоловік згвалтує жінку чоловіка, яка не пізнала мужчину і живе в домі свого батька, і його застануть, коли він лежатиме в її лоні, цього чоловіка слід убити; ця жінка лишається вільною [від відповідальності].

[§ 131] Якщо дружина буде під клятвою обвинувачена своїм чоловіком, хоч її не застали на ложі з іншим чоловіком, то вона повинна поклястися богом і може повернутися в свій Дім.

[§ 132] Якщо проти чиеїсь дружини буде простягнений палець через іншого мужчину, хоч її не застали на ложі з іншим мужчиною, то заради свого чоловіка вона повинна кинутися в річку.

[§ 133] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі є [засоби для] прожитку, його [дружина] повинна [... і берегти] своє [майно, а в дім ін]шого [не повинна вхо]дити. Якщо ця жінка не буде берегти свого майна і ввійде в дім іншого, цю жінку слід викрити і кинути в воду.

[§ 134] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів для] прожитку, і через те його дружина ввійде в шого, ця жінка не винна.

[§ 135] Якщо чоловік буде забраний в полон і в його домі немає [засобів для] прожитку, і через те його дружина ввійде в дім іншого і родить дітей, [а] потім її чоловік повернеться і дістанеться до своєї общини, то ця жінка повинна повернутися до свого першого чоловіка; діти йдуть за батьком.

[§ 136] Якщо чоловік, покинувши свою общину, втече, і після цього його дружина ввійде в дім іншого, то, коли цей чоловік, повернувшись, захоче взяти свою дружину, дружина втікача не повинна повернутися до свого чоловіка, через те, що він зневажив свою общину і втік.

[§ 137] Якщо чоловік вирішить відринати наложницю, яка народила йому дітей, чи божу жону, яка дала йому дітей, то слід повернути цій жінці її посаг і дати їй частину поля, саду і [рухомого] майна, щоб вона могла виростити своїх дітей. Коли вона виростить дітей, слід віддати їй з усього даного її дітям частину, рівну частині одного спадкоємця; її може взяти [заміж]любимий нею чоловік.

[§ 138] Якщо чоловік вирішить відринати свою [першу] дружину, яка не народила йому дітей, то він повинен віддати їй все срібло її викупної плати і повернути їй посаг, принесений нею з дому її батька, і може відринати її.

[§ 139] Якщо викупної плати не було, то він повинен дати їй як розвідну плату 1 міну срібла.

[§ 140] Якщо він мушкенум, він повинен дати їй 1/3 міни срібла.

[§ 141] Якщо дружина, живучи в домі свого чоловіка, вирішить покинути його, стане марнотратною, почне розоряти свій дім, ганьбити свого чоловіка, її слід викрити; якщо чоловік її захоче відринати її, він

може відринуті її [і] не повинен давати їй на дорогу нічого як її розвідну плату. Якщо її чоловік не захоче відринуті її, чоловік її може взяти іншу [дружину]; ця жінка повинна жити в домі свого чоловіка як рабиня.

[§ 142] Якщо жінка зненавидить свого чоловіка і скаже йому: Не доторкайся до мене, то треба розслідувати її справу, чи не має вона пороку. Якщо вона добродесна і непорочна, а її чоловік ходить з дому і дуже ганьбить її, ця жінка невинна; вона може, взяти свій посаг і повернутися в дім свого батька.

[§ 143] Якщо вона не добродесна, ходить з дому, розоряє свій дім, ганьбить свого чоловіка, цю жінку слід кинути: в воду.

[§ 144] Якщо чоловік візьме [заміж] божу жону, ця жона дасть своєму чоловікові рабиню і створить [таким чином] дітей, а цей чоловік захоче взяти собі наложницю, цього не слід дозволяти йому, він не може взяти наложницю.

[§ 145] Якщо чоловік візьме божу жону, вона не дасть йому дітей, [і] він захоче взяти собі наложницю, цей чоловік може взяти собі наложницю [і] ввести її в свій дім; цю наложницю не слід прирівнювати до дружини.

[§ 146] Якщо чоловік візьме собі божу жону, вона дасть своєму чоловікові рабиню, і ця рабиня народить дітей, а потім вона стане рівняти себе до своєї господині, бо вона родила дітей, її хазяйка не може віддати її за срібло; вона може накласти на неї знак рабства і залічити її до рабинь.

[§ 147] Якщо вона не родила дітей, її хазяйка може віддати її за срібло.

[§ 148] Якщо чоловік візьме дружину, вона захворіє на проказу [?], [і] він захоче взяти собі іншу, він може взяти, [але] не повинен покидати дружину, яка захворіла на проказу; вона може жити в домі, який він збудує, і він повинен утримувати її, поки вона жива.

[§ 149] Якщо ця жінка не погодиться жити в домі свого чоловіка, — він повинен повернути її посаг, принесений нею з дому її батька; вона може піти.

[§ 150] Якщо чоловік подарує своїй дружині поле, сад, дім або [рухоме] майно і видасть їй документ з печаткою, то після смерті її чоловіка її діти не можуть вимагати від неї нічого по суду; мати може віддати свою спадщину своєму улюбленому синові: брату вона не повинна віддавати.

[§ 151] Якщо жінка, живучи в домі чоловіка, договором зобов'язує свого чоловіка, щоб позикодавці її чоловіка не затримували її, і примусить його видати їй документ [відносно цього], то, якщо цей чоловік мав на собі борг до взяття [заміж] цієї жінки, його позикодавці не можуть затримувати його дружину. Так само, якщо ця жінка мала на собі борг до того, як вона вступила в дім чоловіка, її позикодавці не можуть затримати її чоловіка.

[§ 152] Якщо у них утвориться борг після того, як ця жінка вступить в дім чоловіка, вони разом відповідають перед тамкаром.

[§ 153] Якщо дружина дасть умертвити свого чоловіка заради іншого чоловіка, цю жінку слід посадити на кіл.

[§ 154] Якщо чоловік пізнає свою дочку, цього чоловіка слід вигнати з общини.

[§ 155] Якщо чоловік висватає молоду своєму синові, його син пізнає її, а потім його самого застануть в її лоні, слід його зв'язати і кинути в воду.

[§ 156] Якщо чоловік висватає наречену своєму синові і його син не пізнає її, а він сам ляже в її лоно, він повинен відважити їй 1/2 міни срібла і повернути їй все принесене нею з дому її батька; її може взяти [заміж]любимий нею чоловік.

[§ 157] Якщо чоловік після [смерті] свого батька ляже в Обійми своєї матері, слід спалити їх обох.

[§ 158] Якщо чоловіка після [смерті] його батька застануть у лоні його мачухи, яка родила дітей, то цього чоловіка слід відринувати від майна дому його батька.

[§ 159] Якщо чоловік принесе шлюбний дар в дім свого тестя, віддасть викупну плату, [але] зверне очі на іншу жінку [і] скаже своєму тестеві: Я не візьму твоєї дочки, батько дівчини може забрати все принесене йому.

[§ 160] Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар і віддасть викупну плату, а потім батько дівчини скаже: Я не віддам тобі моєї дочки, він повинен повернути в подвійному розмірі все, принесене йому.

[§ 161] Якщо чоловік принесе в дім свого тестя шлюбний дар, віддасть викупну плату, [а потім] його друг зведе на нього наклеп і тесть скаже хазяїнові жінки: Ти не візьмеш моєї дочки, він повинен повернути все принесене йому в подвійному розмірі; а його жінку його друг не може взяти заміж.

[§ 162] Якщо чоловік візьме дружину, вона родить йому дітей, [а потім ця] жінка умре [буквально: піде до своєї долі],— її батько не може позиватися за її посаг – він належить [тільки] її дітям.

[§ 163] Якщо чоловік візьме дружину, ця жінка не дасть йому дітей і помре, то, коли його тесть поверне йому викупну плату, принесену цим чоловіком в дім свого тестя, її чоловік не може позиватися за посаг цієї жінки – її посаг належить тільки домові її батька.

[§ 164] Якщо тесть не поверне йому викупної плати, він повинен, відрахувавши з її посагу всю викупну плату, повернути її посаг в дім її батька.

[§ 165] Якщо чоловік подарує своєму синові, приємному в його очах, поле, сад або дім і видасть йому документ з печаткою, а потім батько умре, коли брати почнуть ділитися, він [улюблений син] повинен взяти подарунок, даний йому батьком, і, крім того, вони повинні поділити між собою майно в домі їх батька нарівно.

[§ 166] Якщо чоловік візьме жінок для синів, яких він має, [а] для свого молодшого сина жінки не візьме, а потім батько умре, коли брати почнуть ділитися, з майна дому їх батька вони повинні встановити молодшому братові, який не взяв жінки, крім його частини, срібло на викупну плату і дати йому взяти жінку.

[§ 167] Якщо чоловік візьме дружину і вона родить йому дітей, [а потім] ця жінка умре, після [смерті] її він візьме собі іншу жінку і вона теж родить дітей, а потім батько умре, діти не повинні ділитися по матерях, вони повинні взяти посаг своїх матерів і поділити майно в домі їх батька нарівно.

[§ 168] Якщо чоловік вирішить вигнати свого сина [і] скаже суддям: Я вижену мого сина, судді повинні розслідувати його справу; якщо син не вчинив тяжкого гріха, [достатнього] для того, щоб відринуті його від спадщини, батько не може позбавити свого сина спадщини.

[§ 169] Якщо він вчинив проти батька тяжкий гріх, [достатній] для того, щоб відринуті його від спадщини, вони повинні на перший раз простити його; а якщо він учинив тяжкий гріх вдруге, батько може позбавити свого сина спадщини.

[§ 170] Якщо чоловікові його дружина родить дітей і його рабиня [теж] родить дітей, [і] батько за життя скаже дітям, народженим йому рабинею: Мої діти, прирівняє їх до дітей дружини, а потім батько умре, діти дружини і діти рабині повинні ділити між собою майно в домі їх батька нарівно; син дружини під час поділу повинен вибрати і взяти

[свою частину першим].

[§171] А якщо батько за життя не скаже дітям, народженим йому рабинєю: Мої діти, а потім батько умре, діти рабині не можуть ділити з дітьми дружини майно в домі їх батька. Рабиню та її дітей слід відпустити на волю, діти дружини не можуть вчиняти позов на дітей рабині про те, щоб [повернути їх в] рабство. Дружина повинна одержати свій посаг і подарунок [вдовину частину], який їй дав і відписав за документом її чоловік, жити в домі свого чоловіка і користуватися [всім цим], поки жива; вона не може віддавати [це] за срібло; що лишиться після неї, належить тільки її дітям.

[§172] Якщо її чоловік не дав їй подарунка [вдовиної частини] , то треба повернути їй весь її посаг, і вона повинна одержати з майна дому свого чоловіка частину, що дорівнює частині одного спадкоємця. Якщо її діти почнуть утискувати її, щоб вигнати її з дому її чоловіка, то судді повинні розслідувати її справу і покарати дітей, [а] ця жінка не повинна покидати дім свого чоловіка. Якщо ця жінка вирішить покинути його, то вона повинна залишити своїм дітям подарунок [вдовину частину], даний її чоловіком, [а собі] взяти посаг свого батьківського дому, і її може взятилюбимий нею чоловік.

[§ 173] Якщо [там], куди ця жінка вийде заміж, вона родить дітей своєму другому чоловікові, а потім ця жінка умре, то її посаг діти від першого і другого чоловіка повинні поділити між собою.

[§ 174] Якщо вона не родить дітей своєму другому чоловікові, то її посаг повинні одержати тільки діти її [першого] чоловіка.

[§ 175] Якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка [і] вона родить дітей, [то] хазяїн раба не може вчиняти позов на дітей дочки чоловіка про те, щоб [повернути] їх в рабство.

[§ 176] А якщо раб палацу або раб мушкенума візьме заміж дочку чоловіка і вона, коли він брав її заміж, увійшла в дім раба палацу або раба мушкенума з посагом з дому свого батька, [і] після того, як вони оселилися разом, вони створили дім і придбали майно, а потім раб палацу або раб мушкенума умре, [то] дочка чоловіка повинна одержати свій посаг, а все, що чоловік її і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину повинен взяти хазяїн раба, другу – дочка чоловіка для своїх дітей. Якщо у дочки чоловіка не було посагу, – все, що її чоловік і вона сама придбали відтоді, як оселились разом, слід поділити на дві частини: половину одержує хазяїн раба, другу – дочка чоловіка для своїх дітей.

[§ 177] Якщо вдова, яка має малолітніх дітей, вирішить увійти в дім іншого, вона не може увійти без [дозволу] суддів. Коли вона входить в дім іншого, судді повинні розслідувати справи дому її першого чоловіка, передати дім її першого чоловіка в завідування її другому чоловікові і цій жінці і взяти з них документ. Вони повинні берегти дім, виховувати малолітніх дітей, не можуть віддавати речей з дому за срібло. Покупець, який купив речі дітей вдови, втрачає своє срібло: майно слід повернути його хазяям.

[§ 178] Якщо божій сестрі, божій жоні або блудниці, якій батько дав посаг [і] написав документ, він не напише в складеному ним документі, що вона може віддати свою спадщину, куди захоче, не надасть їй права вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, її брати дістають її поле і сад і повинні давати їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і [цим] забезпечувати її. Якщо її брати не даватимуть їй відповідно до розміру її частини хліб, олію і вовну і [цим] забезпечувати її, вона може передати своє поле і сад підходящому для неї землеробові, і її землероб повинен утримувати її. Вона може користуватися полем, садом і всім, даним їй її батьком, поки жива, [але] не може ні віддавати за срібло, ні сплачувати борги іншому; її спадщина належить тільки її братам.

[§ 179] Якщо божій сестрі, божій жоні або блудниці, якій її батько дав посаг і написав документ з печаткою, він напише в укладеному ним документі, що вона може віддати свою спадщину [?], куди захоче, надасть їй право вільно розпоряджатися, а потім батько її умре, вона може віддати свою спадщину, куди захоче; її брати не можуть [нічого] вимагати від неї.

[§ 180] Якщо батько не дав своїй дочці, божій жоні, яка живе в обителі, або блудниці посагу, а потім батько її умре, вона дістає з майна в домі її батька частину, яка дорівнює частині одного спадкоємця, і користується нею, поки жива, її спадщина [?] належить тільки її братам.

[§ 181] Якщо батьку присвятить [дочку] богові як божу жону, храмову блудницю або храмову діву і не дасть їй посагу, а потім батько її умре, вона повинна відділити з майна в домі батька 1/3 своєї спадкової частини і користуватися нею, поки жива; її спадщина належить тільки її братам.

[§ 182] Якщо батько не дасть посагу своїй дочці – божій жоні Мардука Вавілонського, не напише їй документа з печаткою, а потім батько її умре, вона повинна відділити у своїх братів і одержати з майна

в домі батька 1/3 своєї спадкової частини; повинності їй не треба нести; свою спадщину божа жона Мардука може віддати, куди захоче.

[§ 183] Якщо батько дасть своїй дочці від наложниці посаг, віддасть її заміж і напише їй документ з печаткою, а потім її батько умре, вона не має своєї частини в майні в домі її батька.

[§ 184] Якщо батько не дасть своїй дочці від наложниці посагу і не віддасть її заміж, а потім батько її умре, її брати повинні дати їй посаг, відповідно до можливостей батьківського дому, і віддати її заміж.

[§ 185] Якщо чоловік усиновить малолітнього на своє ім'я і виростить його, цього приймака не можна вимагати назад.

[§ 186] Якщо чоловік усиновить малолітнього і коли його приймуть, він образить [?] свого [названого] батька або матір [або: він знайде свого батька або матір], цього приймака треба повернути в дім його рідного батька.

[§187] Приймака євнуха [?], що служить в палаці, і сина блудниці не можна вимагати назад.

[§ 188] Якщо ремісник візьме малолітнього [?] приймака і навчить його свого ремесла, його не можна вимагати назад.

[§ 189] Якщо він не навчить його свого ремесла, цей приймак може повернутися в дім свого [рідного] батька.

[§ 190] Якщо чоловік усиновить малолітнього, виростить його, але не залічить його до своїх дітей, цей приймак може повернутися в дім свого рідного батька.

[§ 191] Якщо чоловік виростить усиновленого ним малолітнього, [але] створить свій дім і потім матиме дітей і вирішить вигнати приймака, цей син не повинен піти з порожніми руками; названий батько повинен видати йому з свого рухомого майна 1/3 його спадкової частини, [і лише тоді] він піде; з поля, саду і дому він може не давати йому нічого.

[§ 192] Якщо син євнуха [прийомний?] або блудниці скаже своєму названому батькові або названій матері: Ти не батько мені [або] Ти не мати мені, йому слід відрізати язик.

[§ 193] Якщо син євнуха [прийомний?] або син блудниці дізнається про дім свого [рідного] батька і зненавидить свого названого батька або матір і піде в дім свого батька, йому слід вирвати око.

[§ 194] Якщо чоловік віддасть свою дитину до мамки і ця дитина умре в руках мамки, [а] мамка без відома її батька та її матері підмінить її іншою дитиною, її слід викрити, і за те, що вона без відома її батька та

її матері підмінила її іншою дитиною, слід відрізати їй груди.

[§ 195] Якщо син ударить свого батька, йому слід відрізати пальці.

[§ 196] Якщо чоловік ушкодить око сина чоловіка, слід ушкодити його око.

[§ 197] Якщо він зламає кістку [сина?] чоловіка, слід зламати його кістку.

[§ 198] Якщо він ушкодить око мушкенума або зламає кістку мушкенума, він повинен відважити 1 міну срібла.

[§ 199] Якщо він ушкодить око раба чоловіка або зламає кістку раба чоловіка, він повинен заплатити половину його купівельної ціни.

[§ 200] Якщо чоловік вибе зуб рівного собі, слід вибити його зуб.

[§201] Якщо він вибе зуб у мушкенума, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§ 202] Якщо чоловік ударить по щоці вищого [за становищем] , ніж він сам, слід на зборах [публічно] ударити його 60 раз батоном з волової шкіри.

[§203] Якщо син чоловіка ударить по щоці рівного собі сина чоловіка, він повинен відважити 1 міну срібла.

[§ 204] Якщо мушкенум ударить по щоці мушкенума, він повинен відважити 10 сиклів срібла.

[§205] Якщо раб чоловіка ударить по щоці сина чоловіка, слід відрізати йому вухо.

[§ 206] Якщо чоловік ударить чоловіка в бійці, заподіє йому ушкодження, цей чоловік повинен поклястися: Я ударив його ненавмисно і оплатити лікаря.

[§ 207] Якщо потерпілий умре від побоїв, то він [тобто, той, хто бив] повинен поклястися, і якщо [потерпілий] – син чоловіка, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

[§ 208] Якщо [потерпілий] – син мушкенума, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§ 209] Якщо чоловік ударить дочку чоловіка і вона від того викине плід, він повинен заплатити за її плід 10 сиклів срібла.

[§ 210] Якщо ця жінка умре, слід убити його дочку.

[§211] Якщо він ударить дочку мушкенума і вона від того викине плід, він повинен відважити 5 сиклів срібла.

[§212] Якщо ця жінка умре, він повинен відважити 1/2 міни срібла.

[§213] Якщо він ударить рабину чоловіка і вона від того викине плід, він повинен відважити 2 сиклі срібла.

[§214] Якщо ця рабиня умре, він повинен відважити 1/3 міни срібла.

[§215] Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем і вилікує [цього] чоловіка або зніме більмо [?] у чоловіка бронзовим ножем і вилікує око чоловіка, він повинен одержати 10 сиклів срібла.

[§ 216] Якщо [хворий] – мушкенум, він повинен одержати 5 сиклів срібла.

[§217] Якщо [хворий] – раб чоловіка, хазяїн раба повинен віддати лікареві 2 сиклі срібла.

[§218] Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножем, заподіє смерть [цьому] чоловікові або зніме більмо [?] у чоловіка бронзовим ножем і ушкодить око чоловіка, йому слід відрізати пальці.

[§219] Якщо лікар зробить тяжкий надріз бронзовим ножем рабу мушкенума, заподіє йому смерть, він повинен віддати раба за раба.

[§220] Якщо він зніме бронзовим ножем більмо [?] і ушкодить його око, він повинен відважити сріблом половину його купівельної ціни.

[§221] Якщо лікар виправить чоловікові зламану кістку або вилікує болючу пухлину [?], [хворий] повинен відважити лікареві 5 сиклів срібла.

[§222] Якщо [хворий] — син мушкенума, то слід відважити 3 сиклі срібла.

[§ 223] Якщо [хворий] – раб чоловіка, хазяїн раба повинен відважити лікареві 2 сиклі срібла.

[§ 224] Якщо лікар волів або овець зробить тяжкий надріз волу чи вівці, вилікує [тварину], хазяїн вола або вівці повинен дати як його плату 1/6 сикля срібла.

[§ 225] Якщо він зробить тяжкий надріз волу чи вівці, заподіє смерть [тварині], він повинен віддати хазяїнові вола або вівці 1/4 [або: 1/5] купівельної ціни.

[§ 226] Якщо цирульник без [дозволу] хазяїна раба побриє [?] [або: накладе] знак непродажного [?] раба, цьому цирульникові слід відрізати пальці.

[§ 227] Якщо чоловік одурить цирульника [і] він збриє [? або: накладе] знак непродажного раба, цього чоловіка слід убити і закопати під його воротами; цирульник повинен поклястися: Я збрив [або: наклав] знак ненавмисно, і бути вільним [від відповідальності].

[§ 228] Якщо будівник збудує чоловікові дім і завершить його, він [домохазяїн] повинен дати йому подарунок – 2 сиклі срібла за кожний

сар [площі] дому.

[§ 229] Якщо будівник збудує чоловікові дім і зробить свою роботу неміцно, так, що збудований ним дім завалиться і заподіє смерть домохазяїну, цього будівника слід убити.

[§ 230] Якщо він заподіє смерть синові домохазяїна, слід убити сина будівника.

[§231] Якщо він заподіє смерть рабу домохазяїна, він повинен віддати домохазяїну раба за раба.

[§ 232] Якщо він погубить майно, він повинен повернути все погублене ним; а за те, що збудував дім неміцно, так, що він завалився, повинен відбудувати цей дім своїм коштом.

[§ 233] Якщо будівник, будуючи чоловікові дім, не укріпить свою роботу, так, що стіна завалиться, він повинен укріпити стіну за своє срібло.

[§234] Якщо корабельник збудує чоловікові судно [місткістю] в 60 курру, він [хазяїн судна] повинен дати йому подарунок – 2 сиклі срібла.

[§ 235] Якщо корабельник, будуючи чоловікові судно, зробить свою роботу ненадійно, так, що судно почне текти [?], матиме бреш у тому ж році, корабельник повинен зламати це судно, зробити міцне своїм коштом і віддати міцне судно хазяїнові судна.

[§ 236] Якщо чоловік віддасть своє судно внайми корабельникові, а корабельник буде недбайливий і потопить або погубить судно, корабельник повинен повернути судно хазяїнові судна.

[§ 237] Якщо чоловік найме корабельника і судно, навантажить його хлібом, вовною, олією, фініками чи іншим вантажем, а цей корабельник буде недбайливий і потопить судно або погубить те, що в ньому, корабельник повинен відшкодувати потоплене ним судно і все, що загинуло.

[§ 238] Якщо корабельник потопить судно, але підніме його [з води], то він повинен віддати сріблом половину його купівельної ціни.

[§239] Якщо чолов[ік найме] корабельника, він повинен давати йому 6 [курру хліба] на рік.

[§240] Якщо судно, яке йде проти течії [тобто під парусами], набіжить на судно, яке йде вниз по ріці [тобто гребне судно], і потопить його, хазяїн судна, чиє судно було потоплене, повинен клятвено показати перед богом все, що загинуло на його судні, і [хазяїн] судна, яке йшло проти течії і потопило судно, яке йшло вниз по ріці, повинен відшкодувати йому судно і все, що загинуло.

... [§ 253] Якщо чоловік найме чоловіка для завідування своїм полем, доручить зерно, необхідне для господарства, довірить худобу [і] договором зобов'язе його обробляти поле, то, коли цей чоловік украде насіння або корм і це буде знайдено в його руках, слід відрізати йому пальці.

[§254] Якщо він, привласнивши собі зерно, необхідне для господарства, виснажить худобу, він повинен повернути відповідну кількість [?] зерна, яку він одержав.

[§255] Якщо він віддасть худобу чоловіка внайми або вкраде насіння і не виростить хліба на полі, цього чоловіка слід викрити, і він повинен відміряти під час жн[ив] 60 курру хліба за кожні 10 іку.

[§ 256] Якщо він неспроможний сплатити те, за що він відповідає, слід розірвати [?] його на цьому полі з допомогою худоби.

[§257] Якщо чоловік найме орача [?], він повинен давати йому 8 курру хліба на рік.

[§258] Якщо чоловік найме погонича волів, він повинен давати йому 6 курру хліба на рік.

[§ 259] Якщо чоловік украде плуг з оброблюваної землі, то повинен заплатити хазяїнові плуга 5 сиклів срібла.

[§ 260] Якщо він украде плугсівалку [?] чи борону, він повинен віддати 3 сиклі срібла.

[§261] Якщо чоловік найме пастуха пасти велику або дрібну худобу, він повинен давати йому 8 курру хліба на рік.

[§262] Якщо чоловік вола або вівцю... (текст знищений).

[§ 263] Якщо він погубить даного йому [вола] або [вівцю], він повинен віддати хазяїнові вола за [вола] і вівцю за [вівцю].

[§264] Якщо [пастух], якому дали [пасти] вели[ку] або дрібн [у худобу], одержить всю заробітну плату і [нею] буде задоволений, [але незважаючи на це] почне зменшувати число великої або дрібної худоби або зменшувати приріст, то він повинен віддати приріст і прибуток відповідно до свого договору.

[§ 265] Якщо пастух, якому дали пасти велику або дрібну худобу, буде нечесний, змінить тавро чи віддасть [худобу] за срібло, його слід викрити, і він повинен повернути украдену ним велику або дрібну худобу хазяїнові в 10кратному розмірі.

[§ 266] Якщо в загоні станеться дотик бога [тобто падіж] чи лев убіє [тварину], пастух повинен перед богом очистити себе, а хазяїн загону повинен простити падіж у загоні.

[§ 267] Якщо пастух буде недбайливий і допустить, [що станеться] в загоні білокрів'я [?], пастух повинен відшкодувати хазяїнові заподіяні ним в загоні втрати від білокрів'я [?] великою або дрібною худобою.

[§ 268] Якщо чоловік найме вола для молотьби, його найом на плата – 20 сила хліба.

[§269] Якщо він найме осла для молотьби, його найомна плата 10 сила хліба.

[§270] Якщо він найме козеня [?] для молотьби, його найомна плата 1 сила хліба.

[§271] Якщо чоловік найме волів, віз і погонича, він повинен давати 180 сила хліба на день.

[§ 272] Якщо чоловік найме тільки віз, він повинен давати 40 сила хліба на день.

[§ 273] Якщо чоловік найме робітника, він повинен давати йому від початку року до п'ятого місяця 6 ше срібла на день. Від шостого місяця до кінця року він повинен давати 5 ше срібла на день.

[§ 274] Якщо чоловік найме ремісника, то плату... 5 ше срібла, плату... 5 [ше сріб]ла, плату... [... ше] срібла, [плату каменя] ра — [...ше] срібла, [плату... ше] срібла, плату коваля [...ше сріб]ла, [плату] тесляра 4 ше срібла, плату чинбаря [...ше срібла], плату суднобудівника [...ше срібла], будівника [...ше срібла на д]ень він повинен давати.

[§ 275] Якщо чоловік найме судно [дов] ге [тобто судно, яке тягнуть мотузкою], він повинен давати на нього 3 ше срібла на день як плату.

[§ 277] Якщо чоловік найме судно [місткістю] в 60 курру, він повинен давати за нього 1/6 [сикла] срібла на день як плату.

[§278] Якщо чоловік купить раба [або] рабиню [і] протягом місяця він захворіє на падучу, покупець може повернути [їх] своєму продавцеві і взяти назад відважене ним срібло.

[§ 279] Якщо чоловік купить раба [або] рабиню [і] на нього буде вчинений [віндикаційний] позов, по позову відповідає тільки його продавець.

[§ 280] Якщо чоловік купить у ворожій країні раба [або] рабиню чоловіка і, коли прийде в [свою] країну, хазяїн раба або рабині пізнає свого раба або рабиню, то, коли ці раб і рабиня — діти країни [тобто Вавілонії], їх слід відпустити на волю без [винагороди] сріблом.

[§281] Якщо вони – діти іншої країни, то покупець повинен назвати перед богом відважене ним срібло, [а] хазяїн раба або рабині може віддати тамкарові відважене ним срібло і звільнити [для себе] свого раба

або рабиню.

[§282] Якщо раб скаже своєму хазяїнові: Ти не хазяїн мені, він повинен викрити його як свого раба, і потім його хазяїн може відрізати йому вухо.

[От] справедливі закони, утверджені Хаммурапі, переможним царем, що встановив справжнє благополуччя і добре управління в країні.

Я – Хаммурапі, незрівняний цар. Я ніколи не нехтував чорноголовими, яких дарував мені Енліль і пасти яких доручив мені Мардук, ніколи не був недбайливим, відшукував для них безпечні місця [проживання], полегшував великі лиха, давав сяяти на них світові. Могутньою зброєю, врученою мені Забабою і Іштар, премудрістю, призначеною мені Еа, могутністю, даною мені Мардуком, я вигнав ворогів нагорі і внизу, вгамував чвари, дарував країні благоденство, дав людям жити в захищених селищах, не допускав їх до тривоги. Мене покликали великі боги, і от я, – благодійний пастир, жезл якого прямий; мій благодатний покров розпростертий над моїм містом, в моєму лоні я держу людей Шумеру і Аккаду, з допомогою моєї богині – покровительки [та] її братів [?] я правив в мирі, вкривав їх своєю мудрістю.

Для того, щоб сильний не кривдив слабого, щоб з сиротою і вдовою чинили справедливо, у Вавілоні, місті, главу якого піднесли Ану і Енліль, в ЕСагілі, храмі, основа якого міцна, як небо і земля, щоб судив суд у країні, щоб ухвалювали вирок в країні, щоб з пригнобленим чинили справедливо, я вирізьбив мої дорогоцінні слова на моїй стелі і поставив перед зображенням моїм, царя справедливого.

Я – цар над усіх царів, мої слова чудові, моя могутність не має рівних. За велінням Шамаша, великого судді неба і землі, хай сіяє моя справедливість в країні, по слову Мардука, мого володаря, хай не знайде мій пам'ятник нікого, хто знищив би його в ЕСагілі, яку я люблю, хай вічно згадується моє ім'я на благо.

Пригноблений, що має тяжбу, нехай прийде до зображення мого, царя справедливого, нехай йому прочитають мою написану стелу, нехай почує мої дорогоцінні слова, нехай моя стела пояснить йому справу, нехай знайде він своє право, нехай дасть своєму серцю зітхнути [вільно] і нехай скаже голосно: Хаммурапі, мовляв, – володар, який для людей наче батько рідний; він схилився перед словом Мардука, свого володаря, і здобув для Мардука перемогу нагорі і внизу, тішив серце Мардука, свого володаря, дарував назавжди благоденство людям, а країною

правив справедливо. Нехай від усього свого серця він помолиться за мене перед Мардуком, моїм володарем, [і] Сарпаніт, моєю володаркою, [а бог] – хранитель, богиня – покровителька [і] боги, що входять в ЕСагілу і каміння ЕСагіли хай щодня схвалюють його помисли перед Мардуком, моїм володарем, і Сарпаніт, моєю володаркою.

В часах прийдешніх, нехай цар, який буде в країні, повіки додержує справедливих слів, написаних на моїй стелі, нехай не змінить він суду країни, як судив його я, вироків країни, як ухвалював їх я, нехай не зруйнує мого пам'ятника.

Коли цей чоловік, будучи благорозумним, може справедливо правити своєю країною, то нехай він шанує слова, написані мною на моїй стелі. Ця стела нехай вкаже йому хід управління, суд країни, що судив я, вироків країни, що ухвалив я, і нехай справедливо править він чорноголовими, нехай судить їх суд, нехай ухвалює їх вироків, нехай винищить в країні своїй беззаконних і злих, нехай дасть благоденство своїм людям.

Я – Хаммурапі, цар справедливий, якому Шамаш дарував постанови права. Мої слова чудові, мої діла незрівнянні, тільки для безумного — пусті, а для мудрого сяють на славу.

Коли цей чоловік шануватиме мої слова, написані на моїй стелі, не скасує мого законодавства, не перекрутить моїх слів, не замінить мого пам'ятника, цей чоловік – як я, справедливий цар. Нехай подовжить йому Шамаш жезл, нехай пасе він людей своїх справедливо.

А коли цей чоловік не шануватиме моїх слів, написаних на моїй стелі, забуде моє прокляття, не побоїться прокляття богів, скасує суд, що я судив, перекрутить мої слова, змінить мій пам'ятник, зіскребе моє написане ім'я і впише своє, [або] з страху перед цими прокляттями примусить іншого, то – чи буде це цар або володар, чи правитель, чи якийсь чоловік, що має ім'я, – нехай великий Ану, батько богів, який назвав роки мого правління, позбавить його царського блиску, зламає його жезл, прокляне його долю; Енліль, володар, який вирішує долю, веління якого нерушимі, який звеличує мою царственість, нехай розпалить проти нього в його домі нескінченні смуті, заколоти, що приведуть його до загибелі, нехай дасть йому на долю жалюгідне правління, короткі дні, голодні роки, безпросвітну тьму, наглу смерть, нехай проголосить своїм могутнім словом погибель його міста, розсіяння його людей, поневолення його царства, небуття його імені і його пам'яті в країні; Нінліль, велика мати, слово якої шанують в ЕКурі,

княгиня, ласкава заступниця моїх помислів, нехай поверне на зле його справу в місці суду і вироку перед Енлілем, нехай вложить вона в уста царя Енліля спустошення його країни, загибель його людей, виливання його життя подібно до води; Еа, великий князь, що споконвіку вирішує людську долю, мудрець серед богів, всевідаючий, що продовжує дні мого життя, нехай відніме у нього розум і мудрість, нехай ввергне його в забуття, нехай заткне його ріки при верхіві, нехай не виростить в його країні хліба – життя людей; Шамаш, великий суддя неба і землі, що уїправляє живими істотами, володар, моя надія, нехай зруйнує його царство, нехай не судить його справи, нехай заплутає шлях його, нехай похитне його військо, нехай пошле йому при його жертвовному ворожінні лихе провіщення, що будуть знищені корені його царства і загине його країна, нехай вразить його незабаром лихе слово Шамаша, нехай викоренить він його нагорі з живих, а внизу, в пеклі, нехай мучиться його дух від спраги; Сін, володар неба, бог, який створив мене, блиск якого сяє серед богів, нехай відніме у нього тіару і царський престол, нехай призведе його до тяжкого гріха, нехай покладе на нього тяжку кару, яка не зійде з його тіла, нехай скінчить він дні і місяці і роки свого правління в зітханні і сльозах, нехай зробить йому важким тягар царського звання, нехай пошле йому на долю життя, подібне смерті; Адад, володар родючості, зрошувач неба і землі, мій союзник, нехай відніме у нього дощ на небі і водопілля при верхіві [рік], нехай погубить країну його голодом і нуждою, нехай закричить гнівно над його містом, нехай перетворить країну його в руїну потопу; За баба, великий войовник, перший син ЕКура, який виступає праворуч мене, нехай розібе його зброю на полі битви, нехай оберне йому день в ніч, нехай направить на нього його ворога; Іштар, володарка війни і битви, яка відкриває [шлях] моїй зброї, моя ласкава богиня хранителька, яка любить моє правління, нехай прокляне в своєму розлюченому серці, в своєму великому гніві його царство, нехай оберне його добрі діла в злі, нехай розібе його зброю на полі війни і битви, нехай пошле йому смуту і повстання, нехай повергне його воїнів, нехай напоїть землю їх кровю, нехай накидає трупи воїнів його купами серед степу, нехай не помилує його війська, нехай віддасть його самого в руки його ворога, нехай одведе в кайданах в країну його ворога; Нергал, сильний серед богів, нездоланий боєць, що посилає мені перемогу в своїй великій могутності, нехай спалить його людей, як лютий огонь в очереті, нехай розітне його своєю могутньою зброєю, нехай розтрощить його суглоби,

як глиняну статую; Нінту, висока княгиня країн, мати, що породила мене, нехай відніме його наслідника, нехай не дасть бути його імені, нехай не створить серед людей його сімї чоловіка; Нінкаррак, дочка Ану, що рече мені благо, нехай пошле з ЕКура на його тіло тяжку хворобу, злого демона, страшну болячку, від яких немає полегшення, суті яких не знає лікар, яких не заспокоїти перевязкою, які, подібно до смертельного укусу, невігойні, нехай виступають вони з його суглобів доти, поки життя його не згасне; великі боги неба і землі, всі ануннаки, богхранитель храму, каміння ЕБарри, нехай страшним прокляттям проклянуть його самого, його сімю, його країну, його воїнів [?], його людей і його військо; Енліль заперечним реченням своїх уст нехай прокляне його могутніми прокляттями, і нехай вони негайно його вразять!

РИМСКОЕ ОБЩЕСТВО ПО ЗАКОНАМ XII ТАБЛИЦ

Изгнание царей и учреждение Республики было результатом обострения социально-политической борьбы в Риме в конце VI в. до н. э. В античной историографии этот переворот изображался всенародным делом. Но фактически республиканское правление было победой патрициев, которые установили порядки, закрепившие их господство. С этой целью они сохраняли элементы родовой организации. Однако римское общество достаточно далеко ушло в своем развитии. Плебс организационно окреп и усилил борьбу за свои права. Важным этапом этой борьбы являлось опубликование Законов XII таблиц.

Это древнейший из сохранившихся сборников римских законов. Восстановлен по цитатам и пересказам более поздних античных авторов. Согласно традиции, законодательство XII таблиц датируется 451–450 годами до н.э. Архаичность языка и характер отраженных в памятнике социальных отношений подтверждает эту датировку. Для источниковедческой характеристики XII таблиц необходимо учесть зафиксированные в них пережитки первобытности, а также нормы, восходящие к царским законам, что может быть определено только с помощью сопоставлений с сообщениями античных писателей. Так, предание смерти за нарушение верности клиентских отношений (VIII, 21), как и разрешение убивать детей-уродцев (IV, 1), определяется Дионисием Галикарнасским (II, 10 и II, 15) как установления Ромула. Почетное положение жриц Весты (V, 1), согласно Плутарху (N, 10), учреждено Нумой. Закон об эмансипации сына после троекратной продажи его отцом (IV, 2) Дионисий (II, 27) относит к незапамятным временам, т. е. к началу царской эпохи. Необходимая квота в 5 свидетелей (VI, 1; 56) упоминается Дионисием применительно ко времени Ромула. Нужно также обратить внимание на сопоставление Законов XII таблиц с законами Солона.

Работая с законами, следует обратить внимание на то, что они почти не называют плебеев. В этом проявляется основа памятника, т. е. обычное право патрицианской общины. Но оно уже приспособлено к новым социальным условиям, так как учитывает патрициев и плебеев, свободных и зависимых, богатых и бедных. Таким образом, Законы XII

таблиц рисуют сложный состав римской общины начала Республики, разные формы собственности, которые в ней сосуществовали.

Чтобы лучше представить себе обстоятельства, при которых принимались и оформлялись Законы XII таблиц, полезно обратиться к Дигестам. Они были творчеством римских юристов, знавших не только римское право, но и историю его создания. Достоверность содержащихся в Дигестах сообщений подтверждается тем, что они согласуются со сведениями, сохраненными многими широко осведомленными античными авторами – Цицероном (з. р. II, 36, 61; 37, 62), Дионисием Галикарнасским (X, 54–59), Титом Ливием (III, 32–36), Страбоном (XIV, I, 25), Диогеном Лаэртским (IX, 2).

На основе предложенных источников могут быть написаны курсовые работы на следующие темы: 1. Социальная структура Рима V в. до н. э. 2. Родственные и семейно-брачные отношения в Риме V в. до н. э. 3. Судостроительство и судопроизводство по Законам XII таблиц.

ЗАКОНЫ XII ТАБЛИЦ

Таблица I. 1. Если вызывают (кого-нибудь) на судоговорение, пусть (вызванный) идет. Если (он) не идет, пусть (тот, кто вызвал), подтвердит (свой вызов) при свидетелях, а потом ведет его насильно.

2. Если (вызванный) измышляет отговорки (для неявки) или пытается скрыться, пусть (тот, кто его вызывал) наложит на него руку.

3. Если препятствием (для явки вызванного на судоговорение) будет его болезнь или старость, пусть (сделавший вызов) даст ему вьючное животное (jumentum). Повозки (arcega), если не захочет, предоставлять не обязан.

4. Пусть поручителем (на судоговорении) за живущего своим хозяйством будет (только) тот, кто имеет свое хозяйство. За гражданина, не имеющего хозяйства, поручителем будет тот, кто пожелает.

5. Nex... forcti, sanates¹.

6. На чем договорятся, о том пусть (истец) и просит (на судоговорении).

7. Если (тяжущиеся стороны) не приходят к соглашению, пусть (они) до полудня сойдутся для тяжбы на форуме² или на комициуме. Пусть обе присутствующие стороны по очереди защищают (свое дело).

8. После полудня (магистрат) утвердит требование той стороны, которая присутствует (при судоговорении).

9. Если (на судоговорении) присутствуют обе стороны, пусть заход солнца будет крайним сроком (судоговорения).

Таблица II. 1. Гай. Институции. IV. 14: По искам в 1000 и более ассов взыскивается (в кассу понтификов) судебный залог (в сумме 500 ассов), по искам на меньшую сумму – 50 ассов, так было установлено законом XII таблиц. Если спор шел о свободе какого-нибудь человека, то, хотя бы его цена была

наивысшей, однако тем же законом предписывалось, чтобы тяжба шла о залоге (за человека, свобода которого оспаривалась, всего лишь в размере 50 ассов).

2. Если одна из таких причин, как ...тяжкая болезнь или (совпадение дня судебного разбирательства) с днем, положенным для обвинения (кого-либо) в измене, (будет препятствовать) судье, третьейскому посреднику или тяжущейся стороне (явиться на судебное разбирательство), то (такое) должно быть перенесено на другой день.

3. Пусть (тяжущийся), которому недостает свидетельских показаний, идет к воротам дома (не явившегося на разбирательство свидетеля) и в течение трех дней во всеуслышание взывает (к нему).

Таблица III. 1. Пусть будут (даны должнику) 30 льготных дней после признания (им) долга или после постановления (против него) судебного решения.

2. (По истечении указанного срока) пусть (истец) наложит руку (на должника). Пусть ведет его на судоговорение (для исполнения решения).

3. Если (должник) не выполнил (добровольно) судебного решения и никто не освободил его от ответственности при судоговорении, пусть (истец) ведет его к себе и наложит на него колодки или оковы весом не менее, а, если пожелает, то и более 15 фунтов.

4. (Во время пребывания в заточении должник), если хочет, пусть кормится за свой собственный счет. Если же он не находится на своем содержании, то пусть (тог, кто держит его в заточении) выдает ему по фунту муки в день, а при желании может давать и больше.

5. Авл Геллий. Аттические ночи. XX. 1. 46: Тем временем, (т.е. пока должник находился в заточении), он имел право помириться (с истцом), но если (стороны) не мирились, то (такие должники) оставались в заточении 60 дней. В течение этого срока их три раза подряд в базарные дни приводили к претору на комициум и (при этом) объявлялась присужденная с них сумма денег. В третий базарный день они предавались смертной казни или поступали в продажу за границу, за Тибр.

6. В третий базарный день пусть разрубят должника на части. Если отекут больше или меньше, то пусть это не будет вменено им (в вину)³.

7. Пусть сохраняет (свою) силу навеки иск против изменника.

Таблица IV. 1. (Цицерон. О законах. III. 8. 19: С такой же легкостью был лишен жизни, как по XII таблицам, младенец, (отличавшийся) исключительным уродством.

2. Если отец трижды продаст сына, то пусть сын будет свободен (от власти) отца.

3. Цицерон. Филиппики. II. 28. 69: (Пользуясь) постановлением XII таблиц, приказал своей жене взять принадлежащие ей вещи и, отняв (у нее) ключ, изгнал (ее).

4. Авл Геллий. Аттические ночи. III. 16. 12: Мне известно, что (когда) женщина... родила на одиннадцатом месяце после смерти мужа, то (из этого) возникло дело, будто бы она зачала после того, как умер ее муж, ибо децемвиры написали, что человек рождается на десятом, а не на одиннадцатом месяце.

Таблица V. 1. Гай. Институции. I. 144–145: Предки (наши) утверждали, что даже совершеннолетние женщины вследствие присущего им легкомыслия должны состоять под опекою... Исключение допускалось только для дев-весталок, которых древние римляне в уважение к их жреческому сану освобождали от опеки. Так было постановлено законом XII таблиц.

2. Гай. Институции. II. 47: Законом XII таблиц было определено, что *res mancipi*⁴, принадлежащие женщине, находившейся под опекою агнатов⁵, не подлежали давности, за исключением лишь того случая, когда сама женщина передавала эти вещи с согласия опекуна.

3. Как кто распорядится на случай своей смерти относительно своего домашнего имущества или относительно опеки (над подвластными ему лицами), так пусть, то и будет ненарушимым.

4. Если кто-нибудь, у кого нет подвластных ему лиц⁶, умрет, не оставив распоряжения о наследстве, то пусть его хозяйство возьмет себе (его) ближайший агнат.

5. Если (у умершего) нет агнатов, пусть (оставшееся после него) хозяйство возьмут (его) сородичи.

6. Гай. Институции. I. 155: По закону XII таблиц опекунами над лицами, которым не было назначено опекуна по завещанию, являются их агнаты.

7а. Если человек впал в безумие, то пусть власть над ним самим и над его имуществом возьмут его агнаты или его сородичи.

7б. Ульпиан. I. 1 pr. D. XXVII. 10: Согласно закону XII таблиц, расточителю воспрещалось управление принадлежащим ему имуществом.

Ульпиан. *Lib. sing, regul.* XII. 2: Закон XII таблиц повелевает безумному и расточителю, на имущество которых наложено запрещение, стоять на попечении их агнатов.

8а. Ульпиан. *Lib. sing, regul.* XL. I: Закон XII таблиц передавал патрону наследство после римского гражданина из вольноотпущенников в том случае, если последний, не имея подвластных ему лиц⁷, умирал, не оставив завещания.

8б. Ульпиан. I. 195. §1. D. L. 16: Говоря (об отношениях между патроном и вольноотпущенником), закон (XII таблиц) указывает, что имущество вольноотпущенника переходит из той семьи в эту семью, (причем в данном случае) закон говорит (о семье как совокупности) отдельных лиц.

9а. Гордиан. 1. 6. с. III. 36: По закону XII таблиц имущество, состоящее в долговых требованиях (умершего к другим лицам), непосредственно, (т. е. без выполнения каких-либо юридических формальностей), распределяется между сонаследниками в соответствии с их наследственными долями.

9б. Диоклетиан. 1. 26. с. II. 3: Согласно закону XII таблиц, долги умершего непосредственно разделяются (между его наследниками) соразмерно полученным (ими) долям наследства.

10. Гай. 1.1. pr. D. X. 2: «Иск (о разделе наследства) основывается на постановлении закона XII таблиц».

Таблица VI. 1. Если кто заключает сделку самозаклада⁸ или отчуждения вещи (в присутствии 5 свидетелей и весовщика⁹), то пусть слова, которые произносятся при этом, почитаются ненарушимыми.

2. Цицерон. Об обязанностях. III. 16: По XII таблицам считалось достаточным представить доказательства того, что было произнесено (при заключении) сделки, а отказывающийся от своих слов подлежал штрафу вдвойне.

3. Цицерон. Тор. IV. 23: Давность владения в отношении земельного участка (устанавливалась) в два года, в отношении всех других вещей – в один год.

4. Гай. Институции. I. 3: Законом XII таблиц было определено, что женщина, не желавшая установления над собой власти мужа (фактом давнего с нею сожителства), должна была ежегодно отлучаться из своего дома на три ночи и таким образом прерывать годичное давностное владение (ею).

5а. Авл Геллий. Аттические ночи. XX. 17. 7. 8: Собственноручно отстоять (свою вещь) при судоговорении... это значит наложить руку на ту вещь, о которой идет спор при судоговорении, (т. е. иными словами), состязаясь с противником, ухватиться рукою за спорную вещь и в торжественных выражениях отстаивать право на нее. Наложение руки на вещь производилось в определенном месте в присутствии претора 10 на основании XII таблиц, где было написано: «Если кто-нибудь собственноручно отстаивает свою вещь при судоговорении».

5б. Павел. Fragm. Vatic. 50: Закон XII таблиц утвердил (отчуждение вещи) путем сделки, совершавшейся в присутствии 5 свидетелей и весовщика, а также

путем отказа от права собственности на эту вещь при судоговорении перед претором.

6. Тит Ливий. III. 44: Защитники (Вергинии) требуют, чтобы (Аппий Клавдий), согласно закону, им же самим проведенному, дал предварительное распоряжение относительно девушки в благоприятном для ее свободы смысле.

7. Пусть (собственник) не трогает и не отнимает (принадлежащего ему) бревна или жердей, использованных (другим человеком) на постройку здания или для посадки виноградника.

8. Ульпиан. I. 1 pr. D. XLVII. 3: Закон XII таблиц не позволял ни отнимать, ни требовать как свою собственность украденные бревна и жерди, употребленные на постройку или для посадки виноградника, но предоставлял при этом иск в двойном размере (стоимости этих материалов) против того, кто обвинялся в использовании их.

9. Когда же виноград будет срезан..., пока (жерди) не убраны.

Таблица VII. 1. Фест. De verb, signif. 4: Обход, (т.е. незастроенное место), вокруг здания должен быть шириной в два с половиной фута.

2. Гай. 1. 13. D. X. 1: Нужно заметить, что при иске о размежевании границ необходимо соблюдать указание закона (XII таблиц), установленное как бы по примеру следующего законодательного распоряжения, которое, как говорят, было проведено в Афинах Солоном: если вдоль соседнего участка выкапывался ров, то нельзя было переступать границы, если (ставить) забор, то нужно отступить (от соседнего участка) на один фут, если дом для жилья, то отступить на два фута, если копают яму или могилу, отступить на столько, на сколько глубоко выкопана яма, если колодезь — отступить на 6 футов, если сажают сливу или смоковницу, отступить от соседнего участка на девять футов, а прочие деревья — на 5 футов.

3. Плиний. Естественная история. 19. 4. 50: В XII таблицах не употреблялось совершенно слово «хутор»¹¹, для обозначения его (пользовались) часто словом hortus (огороженное место), (придавая этому значение) отцовского имущества.

4. Цицерон. О законах. 1. 21. 55: XII таблиц запрещали приобретение по давности межи шириною в 5 футов.

5. Цицерон. О законах. 1. 21. 55: Согласно постановлению XII таблиц, когда возникает спор о границах, то мы производим размежевание с участием 3 посредников.

6. Гай. 1. 8. D. VIII. 3: По закону XII таблиц ширина дороги по прямому направлению определялась в 8 футов, а на поворотах — в 16 футов.

7. Пусть (собственники придорожных участков) огораживают дорогу, если они не мостят ее камнем, пусть едет на вьючном животном, где пожелает.

8а. Если дождевая вода причиняет вред...

8б. Павел. I. 5. D. XLIII. 8: Если протекающий по общественной земле ручей или водопровод причинял ущерб частному владению, то собственнику (последнего) давался иск на основании закона XII таблиц о возмещении убытков.

9а. Ульпиан. I. 1. § 8. D. XLIII. 27: Закон XII таблиц приказывал принимать меры к тому, чтобы деревья на высоте 15 футов кругом обрезались, для того, чтобы их тень не причиняла вреда соседнему участку.

9б. Помпоний. I. 2. D. XLIII. 27: Если дерево с соседнего участка склонилось ветром на твой участок, ты на основании закона XII таблиц можешь предъявить иск об уборке его.

10. Плиний. Естественная история. XVI. 5. 15: Законом XII таблиц разрешалось собирать желуди, падающие с соседнего участка.

11. Юстиниан. I. 41. I. II. 1: Проданные и переданные вещи становятся покупателя лишь в том случае, если он уплатит продавцу покупную цену или обеспечит ему каким-либо образом удовлетворение (его требования), например представит поручителя или даст что-либо в виде залога. Так было постановлено законом XII таблиц.

12. Ульпиан. Lib. sing, regul. II. 4: Если (наследователь) делал следующее распоряжение: (отпускаю раба на волю при условии), что он уплатит моему наследнику 10000 сестерциев, то, хотя бы этот раб был отчужден от наследника, он все-таки должен получить свободу при уплате покупателю указанной суммы. Так было постановлено в законе XII таблиц.

Таблица VIII.

1а. Кто злую песню распевает¹²...

1б. Цицерон. О государстве. IV. 10. 12: XII таблиц установили смертную казнь за небольшое число преступных деяний, и в том числе считали необходимым применение ее в том случае, когда кто-нибудь сложил или будет распевать песню, которая содержит в себе клевету или опозорение другого.

2. Если причинит членовредительство и не помирится с (потерпевшим), то пусть и ему самому будет причинено то же самое.

3. Если рукой или палкой переломит кость свободному человеку, пусть заплатит штраф в 300 ассов, если рабу – 150 ассов.

4. Если причинит обиду, пусть штраф будет 25.

5. Сломает, пусть возместит.

6. Ульпиан. I. 1. pr. D. IX. 1: Если кто пожалуется, что домашнее животное причинило ущерб, то закон XII таблиц повелевал или выдать (потерпевшему) животное, причинившее вред, или возместить стоимость нанесенного ущерба.

7. Ульпиан. I. 14. §3. D. XIX. 5: Если желуди с твоего дерева упадут на мой участок, а я, выгнав скотину, скормлю их ей, то по закону XII таблиц ты не мог предъявить иска ни о потраве, ибо не на твоем участке паслась скотина, ни о вреде, причиненном животным, ни об убытках, нанесенных неправомерным деянием.

8а. Кто заворожит посевы...

8б. Пусть не переманивает на свой участок чужого урожая.

9. Плиний. Естественная история. 18. 3. 12: По XII таблицам смертным грехом для взрослого было потравить или сжать в ночное время урожай с обработанного плугом поля. (XII таблиц) предписывали (такого) обреченного (богине) Церере человека предать смерти. Несовершеннолетнего, (виновного в подобном преступлении), по усмотрению претора или подвергали бичеванию, или присуждали к возмещению причиненного вреда в двойном размере.

10. Гай. I. 9. D. XLVII. 9: (Законы XII таблиц) повелевали заключить в оковы и после бичевания предать смерти того, кто поджигал строения или сложенные около дома скирды хлеба, если (виновный) совершил это преднамеренно. (Если пожар произошел) случайно, т.е. по неосторожности, то закон предписывал, (чтобы виновный) возместил ущерб, а при его несостоятельности был подвергнут более легкому наказанию.

11. Плиний. Естественная история. 17. 1. 7: В XII таблицах было предписано, чтобы за злостную порубку чужих деревьев виновный уплачивал по 25 ассов за каждое дерево.

12. Если совершавший в ночное время кражу убит (на месте), то пусть убийство (его) будет считаться правомерным.

13. При свете дня... если сопротивляется с оружием (в руках), созови народ¹³.

14. Авл Геллий. Аттические ночи. XI. 18. 8: Децемвиры предписывали свободных людей, пойманных в краже с поличным, подвергав к телесному наказанию и выдавать (головой) тому, у кого совершена кража, рабов же наказывать кнутом и сбрасывать со скалы, но (в отношении несовершеннолетних) было постановлено: или подвергать их по усмотрению претора телесному наказанию, или взыскивать с них возмещение убытков.

15а. Гай. Институции. III. 191: По закону XII таблиц был установлен штраф в размере тройной стоимости вещи в том случае, когда вещь

отыскивалась у кого-либо при формальном обыске или когда она была принесена к укрывателю и найдена у него.

15б. Гай. Институции. III. 192: Закон XII таблиц предписывает, чтобы при производстве обыска (обыскивающий) не имел никакой одежды, кроме полотняной повязки, и держал в руках чашу.

16. Если предъявляется иск о краже (при которой вор не был пойман с поличным), пусть (суд) решает спор (присуждением) двойной стоимости вещи.

17. Гай. Институции. II. 45: Законом XII таблиц запрещается приобретение краденой вещи по давности.

18а. Тацит. Анналы. VI. 16: Впервые XII таблицами было постановлено, чтобы никто не брал более одного процента (в месяц), тогда как до этого бралось по прихоти богатых.

18б. Катон. О земледелии. Предисловие. 1: Предки наши имели (обыкновение) и положили в законах присуждать вора к уплате двойной стоимости (украденной вещи), ростовщика к (взысканию) в четырехкратном размере (полученных процентов).

19. Павел. Libri V sentiarum. II. 12. 11: По закону XII таблиц за вещь, сданную на хранение, дается иск в двойном размере стоимости этой вещи.

20а. Ульпиан. I. 1. §2. D. XXVI. 10: Следует заметить, что обвинение (опекуна в недобросовестном отпращивании своих обязанностей) вытекает из закона XII таблиц.

20б. Трифониан. I. 1. §55. D. XXVI. 7: В случае расхищения опекунами имущества их подопечного следует установить, не допустим ли в отношении каждого из этих опекунов в отдельности тот иск в двойном размере, который был установлен в XII таблицах против опекунов.

21. Пусть будет предан богам подземным, (т. е. проклятию), тот патрон, который причиняет вред (своему) клиенту.

22. Если (кто-либо) участвовал (при совершении сделки) в качестве свидетеля или весовщика, (а затем) отказывается это засвидетельствовать, то пусть (он будет признан) бесчестным и утратит право быть свидетелем.

23. Авл Геллий. Аттические ночи. XX. 1. 53: По XII таблицам уличенный в лжесвидетельстве сбрасывался с Тарпейской скалы.

24а. Если брошенное рукою копье полетит дальше, чем целил, пусть принесет (в жертву) барана.

24б. Плиний. Естественная история. XVIII. 3. 12. 8–9: По XII таблицам за тайное истребление урожая (назначалась) смертная казнь... более тяжкая, чем за убийство человека.

25. Гай. I. 236 pr. D. L. 16: Если кто-либо говорит об яде, то должен добавить, вреден ли он или полезен для здоровья, ибо и лекарства являются ядом.

26. Порций. Lampo. Decl. im Catil. 19: Как мы знаем, в XII таблицах предписывалось, чтобы никто не устраивал в городе ночных сборищ.¹⁴

27. Гай. I.4. D. XLVII. 22: Закон XII таблиц предоставлял членам коллегий (сообществ) право заключать между собою любые соглашения, лишь бы этим они не нарушали какого-нибудь постановления, касающегося общественного порядка. Закон этот, по-видимому, был заимствован из законодательства Солона.

Таблица IX. 1–2. Цицерон. О законах III. 4. 11. 19. 44: Привилегий, (те. отступлений в свою пользу от закона), пусть не испрашивают. Приговоры о смертной казни римского гражданина пусть не выносят иначе, как в центуриатных комициях... Преславные законы XII таблиц содержали два постановления, из которых одно уничтожало всякие отступления от закона в пользу отдельных лиц, а другое запрещало выносить приговоры о смертной казни римского гражданина иначе, как в центуриатных комициях¹⁵.

3. Авл Геллий. Аттические ночи. XX. 17: Неужели ты будешь считать суровым постановление закона, карающее смертной казнью того судью или посредника, которые были назначены при судеговорении (для разбирательства дела) и были уличены в том, что приняли денежную мзду по (этому) делу?

4. Помпоний. I. 2. §23. D. 1. 2: Квесторы, присутствовавшие при исполнении смертных приговоров, именовались уголовными квесторами, о них упоминалось даже в законе XII таблиц.

5. Марциан. I. 3. D. XLVIII. 4. Закон XII таблиц повелевает предавать смертной казни того, кто подстрекает врага (римского народа к нападению на Римское государство), или того, кто предает врагу римского гражданина.

6. Сальвиан. О праплении божьем. VIII. 5: Постановления XII таблиц запрещали лишать жизни без суда какого бы то ни было человека.

Таблица X. 1. Пусть мертвеца не хоронят и не сжигают в городе.

2. Свыше этого пусть не делают. Дров для (погребального костра) пусть топором не обтесывают.

3. Цицерон. О законах. II. 23. 59: Ограничив расходы (на погребение) тремя саванами, одной пурпуровой туникою и десятью флейтистами, закон XII таблиц воспретил также и причитания по умершим.

4. Пусть (на похоронах) женщины щек не царапают и по умершим не причитают.

5. Цицерон. О законах. II. 23. 59: Пусть костей мертвеца не собирают, чтобы впоследствии совершить погребение, за исключением лишь того случая, когда смерть постигла на поле битвы или на чужбине.

6а. Цицерон. О законах. II. 23. 59: Кроме того, в законах устанавливаются еще следующие (правила): отменяется бальзамирование, (умаживание) рабов и питье круговой чаши. «Без пышного окропления, без длинных гирлянд, без курильниц».

6б. Фест. De verb, signif. 154: В XII таблицах постановлено не ставить перед умершими напитков с миррою.

7. Если кто-нибудь был награжден венком или сам лично или за своих лошадей и рабов, (выступавших на играх), или если венок был дан ему за его доблесть, то при его смерти не возбранялось возложить венок на умершего как у него дома, так и на форуме, равным образом его родным дозволялось присутствовать на похоронах в венках.

8. А также золота с покойником пусть не кладут, но если у умершего зубы были скреплены золотом, то не возбраняется похоронить или сжечь его с этим золотом.

9. Цицерон. О законах. II. 24. 61: Закон запрещает без согласия собственника устраивать погребальный костер или могилу на расстоянии ближе чем 60 футов от принадлежащего ему здания.

10. Цицерон. О законах. II. 24. 61: Закон запрещает приобретать по давности место захоронения, а равно и место сожжения трупа.

Таблица XI. 1. Цицерон. О государстве. II. 36. 36: (Децемвиры второго призыва), прибавив две таблицы лицепрятных законов, (между прочим) санкционировали самым бесчеловечным законом запрещение браков между плебеями и патрициями.

2. Макробий. Sat. I. 13. 21: Децемвиры, которые прибавили две таблицы, предлагали народу утвердить исправление календаря.

Таблица XII.

1. Гай. Институции. IV. 28: Законом был введен захват вещи в целях обеспечения долга, а по закону XII таблиц это было допущено против того, кто приобрел животное для принесения жертвы, не уплатив за него покупной цены, а также и против того, кто не представит вознаграждения за сданное ему внаем вьючное животное, с тем условием, чтобы плата за пользование была употреблена им на жертвенный пир.

2а. Если раб совершит кражу или причинит вред.

2б. Гай. Институции. IV. 75. 76: Преступления, совершенные подвластными лицами или рабами, порождали иски об ущербе, по которым

домовладыке или собственнику раба предоставлялось или возместить стоимость причиненного вреда, или выдать головою виновного...

(Эти) иски установлены или законами или эдиктом претора. К искам, установленным законами, (принадлежит), например, иск о воровстве, созданный законом XII таблиц.

3. Фест. De verb. signif. 174: Если приносит (на судоговорение) поддельную вещь или отрицает (самый факт) судоговорения, пусть претор назначит трех посредников и по их решению пусть возместит ущерб в размере двойного дохода (от спорной вещи).

4. Гай. 3. D. XLIV. 6. Законом XII таблиц было запрещено жертвовать храмам ту вещь, которая является предметом судебного разбирательства; в противном случае мы подвергаемся штрафу в размере двойной стоимости вещи, но нигде не выяснено, должен ли этот штраф уплачиваться государству или тому лицу, которое заявило притязание на данную вещь.

5. Ливий. VII. 17. 12: В XII таблицах имелось постановление о том, что впредь всякое решение народного собрания должно иметь силу закона.

Примечания

¹ Текст не восстанавливается. М. Фойгт предположил, что *forti* и *sanates* — это жители общин, сдавших Риму с оружием в руках.

² Форум — центральная площадь в Риме между холмами.

³ Ср.: Авл Геллий. Аттические ночи (XX, I, 48): «Если должник отдавался судом нескольким кредиторам, то децемвиры разрешали им, буде то пожелают, разрубить и разделить на части тело отданного им человека. Но я не читал и не слышал, чтобы в старину кто-нибудь был разрублен на части».

⁴ К *res mancipi* относились недвижимое имущество, рабы, тягловая сила. Их продажа осуществлялась с помощью особого обряда в присутствии 5 свидетелей.

⁵ Агнаты — члены большой отцовской семьи, находившиеся во власти главы семьи (*pater familias*), а также его кровные родственники по отцу и деду.

⁶ В тексте *suus hères*, возможен перевод: «У кого нет прямого наследника».

⁷ В тексте *suo herede*, возможен перевод: «Не имея прямого наследника».

⁸ *Nexum*. Ср.: Varro. De lingua latina. VII, 105: «*Nexus* назывался свободный человек, отдавший себя в рабство за деньги, которые он был должен до тех пор, пока не выплатит этого долга».

⁹ *Mancipatio* — вид торговой сделки. Совершалась при 5 свидетелях и весовщике. Покупатель, держа кусок меди, по установленной формуле делал заявление о том, что вещь является его собственностью по праву квинитов, так как покупается за кусок меди, взвешенный на весах. После этого он бросал кусок меди на весы и передавал его продавцу якобы в качестве покупной цены.

¹⁰ Для V в. до н. э. надо иметь в виду преторов-консулов, так как должность претора-судьи появилась в Риме в 366 г. до н. э.

¹¹ В тексте «villa», возможен перевод «имение».

¹² а) Cornutus. Comment, in Flacci Pelli Satyras. В законе XII таблиц было постановлено наказывать палками за публичную брань.

б) Сенека, Natur, quaest: «И у нас в XII таблицах предписывалось не заклинать чужих плодов (т. е. урожая на деревьях)».

¹³ Ср.: Цицерон. Pro M. Tullio Oratio: «Он также сообщил мне постановление XII таблиц, которым разрешалось убить ночного вора, а также и дневного, оказавшего вооруженное сопротивление (20. 47). XII таблиц запрещают убивать дневного вора, если он, как сказано там, не защищается с оружием, (поэтому) не может быть убит тот вор, который принес с собой оружие, но не пользовался им и не сопротивлялся: если же он оказывал сопротивление (при задержании), то пусть потерпевший кричит, чтобы его услышали и сбежались на помощь» (там же. 21.50).

¹⁴ В тексте – coetus. В противоположность законным собраниям – comitia, concilia.

¹⁵ Закон о провокации, согласно традиции, был внесен консулом 509 г. до н. э. Валерием Публиколой – см. Liv., II. 8. 2; Val, Max. IV. I.

ГЛАВА ТРЕТЬЯ

Царство Александра Великого

Сын Филиппа Александр III (Великий) (356 — 323 до н. э.) за время своего правления сумел расширить границы Македонского царства, включив в его состав не только греческие полисы, но и всю Персидскую империю, Древний Египет и частично Индию, и тем самым создав империю. Впрочем, вряд ли будет уместно называть космополитическую империю Александра Македонского царством, ведь после смерти самого завоевателя она просуществовала недолго, разделенная между его военачальниками — диадохами. Македония и Греция отошли одному из военачальников по имени Антигон I Одноглазый, основавшему династию Антигонидов.

Александр активно пользовался культурным наследием завоеванных держав, но при этом знакомил покоренные народы с культурой Греции и поощрял изучение греческих наук. И хотя новообразованная империя распалась вскоре после смерти Александра, её наследие сохранилось и позволило покоренным народам вступить в эпоху эллинизма. Население эллинистических стран Азии даже во II в. н. э. составляло более четверти населения Земли. Греческое койне более тысячелетия было языком международного общения большинства стран мира.

В 330 году до н. э. полководец Александра Македонского Зопирнион совершил поход в Скифию, в результате которого его тридцатитысячное войско было разгромлено. Пирр, царь Македонии и Эпира, в 279 году до н. э. нанёс поражение римлянам, не снискав славы. Относительная малочисленность македонцев не позволила сдержать натиск Римской республики, а Персей Македонский не оказал ожидаемого сопротивления захватчикам. Дорога к захвату Ахайи была открыта.

В 215 до н. э. Македония вступила в первую из трёх войн против Рима: результатом проигранных второй (197 до н. э.) и третьей (168 до н. э.) стало свержение правящей династии. Когда Македония была завоевана Римской республикой, страну разделили на четыре независимые друг от друга республики с аристократией во главе, которые выплачивали дань Риму. В 149 до н. э. в Македонии появился некий самозванец Андриск, выдававший себя за умершего сына Персея Филиппа VI. Это привело к четвёртой Македонской войне. В 148 до н. э. римляне разбили Лжефилиппа. Итогом стало объявление Македонии римской провинцией в 146 до н. э.

Во время великого переселения народов на Македонию беспрестанно совершали набеги готы и авары; в VI-VII веках н. э. славянские племена основали там свои первые поселения.

После падения Константинополя в ходе четвёртого крестового похода (1204), латиняне и болгары развязали войну за право владеть Македонией; в итоге страна была поглощена Никейской империей в 1234.

Новая правительственная система

Немногое известно о тех трех годах, которые Александр провел на отдаленном северо-востоке Азии, более или менее вдали от греков; но и это немногое убеждает в том, что он в это время уже приступил к чрезвычайно важной реформе, которая, при новом положении вещей, была необходима. Нелегко было привести в исполнение задуманное и при этом Александру пришлось выдержать тяжкие испытания и пережить весьма опасные перевороты.

Александр, царь Азии

Проблема заключалась в превращении македонской царской власти в абсолютную монархическую власть азиатского владыки. Государство в том виде, в каком Александр получил его от своего отца Филиппа, несло в себе еще черты определенной патриархальности. Царь, как первый между равными, принимал участие в пиршествах своих вельмож, носивших даже официальные титулы «товарищей» (гетайров) его, среди которых ближайшие к царю лица отличались еще названием «друзей» (филой). То, что случайно известно об этом кружке приближенных к царю лиц, удостоверяет, что они на своих сходках проводили время почти так же, как гомеровские герои в своем лагере под стенами Илиона. Все важнейшие дела обсуждались в государственном совете, который носил название «совета друзей», и если виден постоянно Александр во время битв на коне и во главе конного отряда македонской знати, то это было не военной случайностью, а установившимся обычаем. Способ обращения царя со знатью был тем более свободным, что Александр был еще молод, а между старшими его военачальниками было много таких, которые отличились еще при Филиппе и потому были твердо уверены, что они

необходимы. Надо предполагать, что ввиду общей борьбы с варварским миром, македонский элемент значительно сблизился с греческим. Александр со своей стороны не допускал между ними никакого различия. Но, конечно, в ближайшем будущем можно было ожидать, что этот македоно-греческий элемент придет в столкновение с новой политикой царя, тем более, что он был вынужден необходимостью избирать для управления обширным царством людей из среды покоренных им народов. Он был тем более к тому вынужден, что никто из македонян и эллинов, видимо, не подумал изучить персидский язык или хоть сколько-нибудь ознакомиться с особенностями покоренных стран и народов.

Александр же, напротив, с самого начала относился к побежденным мягко: он тотчас же привлек варваров — и туземцев различных областей, и персы — к участию в управлении, везде пощадил национальные учреждения, даже сам заботился об их восстановлении, например, вступив в Вавилон, способствовал возобновлению древневавилонского храма Баала. Постепенно македонским сановникам и гордым, вольнолюбивым эллинам пришлось убедиться в том, что дело принимает более серьезный оборот... Уже во время пребывания в Мараканде, столице Дрангианы, т. е. на крайнем востоке, Александр решил привести в исполнение новую систему отношений к окружающим, состоявшую прежде всего в том, чтобы на больших праздниках и приемах при дворе и македоняне, и греки, и новые его подданные становились вместе. Затем он повелел, чтобы на будущее при всех придворных торжествах, например, во время приема послов, церемониал был для всех одинаков: и греки, и македоняне, приветствуя царя, должны были, по варварскому обычаю, преклонять перед ним колена. Это было необходимо потому, что различие в отношениях царя к его подданным было непостижимо для азиатов, и он, очевидно, должен был бы пасть в их глазах, если бы ближайšie к царю сановники отказались воздать ему эту почесть; но это сильно возмутило македонян и греков, как и все те внешние формальности, за которыми следовал большой внутренний переворот. Можно себе представить, как невыносимо было это новое требование Александра для македонских сановников! Даже греческие софисты, давно привыкшие ко всем видам лести и всегда готовые кадить власти, все же возмутились против нововведения, которое равняло их с «презренными» азиатами.

Заговоры. Недовольства знати

В войске появилась влиятельная партия недовольных и наступил очень опасный кризис, который выразился в том, что в короткое время обнаружили два заговора против жизни Александра, и в том, что недовольные элементы,

проявившиеся в это время, сообщали свою окраску событиям этой эпохи. Все утверждали в то время, что Александр забылся на той высоте, на которую был вознесен своим изумительным счастьем, что он действительно превратился в азиатского деспота. Такое заключение совершенно неверно. Результаты, которых до этого времени успел достигнуть Александр, возможны только для ума, способного стать выше всех подобных, низменных увлечений, для ума ясного и холодного, для человека, в высшей степени одаренного самообладанием. А что таким был ум Александра и что он таким оставался до конца жизни — в этом не может быть никакого сомнения. Так, например, всеми уже признано, что в отношениях с женщинами он был полон самообладания и вообще был холоден, и в значительной степени именно на этих свойствах основывалось то беспримерное личное преобладание Александра, которому этот совсем еще молодой человек умел подчинить свое разноплеменное войско. Но в его среде были люди, которым казалось невыносимо, что он первенствовал перед всеми не только как царь, но и как человек; и хотя частности этих отношений не вполне достоверны, однако наверняка известно, что Филота, сын Пармениона, начальник отборного отряда знати, и греческий философ Каллисфен, племянник Аристотеля, наставника Александра, были наиболее выдающимися в среде недовольных царем. Надо предполагать, что Александру в это время грозила большая опасность, и это доказывается тем, что Филота был приговорен к смерти военным македонским судом по обвинению в тяжком преступлении: он был уличен в том, что знал о существовании заговора против жизни царя и не донес об этом; а после того, как Филота был казнен, Александр приказал тайно умертвить и Пармениона, который находился в Экбатанах при царской казне. Обе эти меры были, очевидно, вынужденными. И еще один из полководцев Александра пал в это критическое время, хотя и не состоял ни в каких отношениях с заговорами. Во время одного из пиршеств в Мараканде Клит — тот самый, который во время сечи под Граником спас жизнь своему государю — забылся до такой степени, что стал громко и оскорбительно обсуждать деяния Филиппа и в личном споре с царем стал грозить ему рукой. Его вывели из зала, но он опять в него ворвался и, разгоряченный вином, в пылу гнева, продолжал свои издевательства. Тогда Александр вышел из себя, вырвал копье из рук ближайшего телохранителя и заколол Клита. В этом факте важен не его почти случайный трагический исход, а то, что ему предшествовало. Ранее упоминалось, до какой степени допускалась свобода речи в кружке приближенных к Александру лиц и как далеко она могла зайти. И вот именно подобные отношения и стали отныне невозможными. Человек, поставленный во главе нового громадного царства,

должен был полновластно править македонянами, эллинами и варварами, не спрашивая у ветеранов своего отца; другими словами, абсолютная монархия стала для царства Александра необходимостью. Рассказывают, что Александр после несчастного эпизода с Клитом приказал позвать к себе одного из философов, бывших в его свите, Анаксарха, по весьма естественному желанию найти себе утешение при тягостных обстоятельствах жизни в беседе с одним из этих мужей слова. Говорят, что Анаксарх сумел выйти из этого затруднения, дав ответ Александру совершенно в духе его новой монархии. «Не напрасно, — так сказал он царю, — древние ставили статую дике (права) рядом с тронном Зевса: что от него исходит, от высшего из богов, то и есть право; точно так же следует считать правым все то, что исходит от великого, всемогущего царя; так должен думать он сам, а за ним и все остальные люди».

Поход в Индию

Одно точно выяснилось для Александра из того противодействия, которое он встречал: он понял, что на Мараканде он еще не мог остановиться. Поход в Индию, в который он выступил летом 327 г. до н. э. из Бактр, многие считают фантастической прихотью Александра, а в сущности он был делом политической необходимости. Главным образом он был придуман Александром для персов, войска которых вошли в состав войска Александра. Он решился воскресить перед ними громадные предприятия их древних великих государей, Кира и Дария; завоевание прибрежных областей Инда должно было стать первым общим подвигом победителей и побежденных (30 тысяч персов были двинуты в этот поход), предводимых новым могущественным владыкой Азии, который и на войну, и на военную славу смотрел только как на средства достижения иных высших целей.

Положение Индии

Своеобразный мир, лежавший по ту сторону снежных вершин Гиндукуша, к подошве которого войско прибыло летом 326 г. до н. э., был до этого вовсе чуждым для греков и очень мало возбуждал их интерес. Только в новейшее время, и то окольным путем научного исследования, Индия стала оказывать некоторое, впрочем, довольно второстепенное влияние на духовный мир западноевропейских народов. По научным исследованиям оказывается, что веков за двадцать до н. э., как уже упоминалось выше, в долину Инда были выселены арийские племена. Древнейшие письменные памятники, из которых черпаются сведения об этом народе и его жизни в Пятиречье (Пенджабе) — гимны Вед или «Откровений» по своему духу напоминают гомеровский эпос; но там все роскошнее, причудливее и страдает отсутствием чувства меры, все

служит живым отражением местной природы, в стране жаркой, обильно орошаемой водами, которые текут с высоких гор, окаймляющих горизонт.

Александр Македонский использовал этот мифологический сюжет как пропагандистский прием перед своим вторжением в Индию, он как бы попытался повторить легендарные завоевания бога виноделия.

Народ, потом придавший свое наименование всему полуострову, сложился здесь и здесь развил свои особенности: и воинственная знать, и трудолюбивый народ, и жреческое сословие, которое осталось в своих строго определенных рамках. Большая перемена произошла в среде этого народа, когда он, размножившись, перешел в долину Ганга и оттуда стал далее расселяться по полуострову. Противопоставляя себя темнокожему и слабому племени туземцев, которые были покорены без особенного труда, арийцы положили здесь начало резкому разделению на касты (варны, т. е. цвета), что, в свою очередь, привело к чрезвычайному усилению жреческой, или брахманской касты, которая из зародышей Вед развила свою особую теологию (и догматику, и этику), представляющую собой смесь глубокомыслия с сумасбродством. Тягостный гнет, наложенный на народную жизнь разделением на касты и брахманской теологией, вызвал в VI в. до н. э. сильный переворот в виде быстро распространившегося учения Будды (буддизма). Буддизм вместо запутанного брахманизма, который налагал на человека узы при жизни и потом на бесчисленные мириады лет после смерти, противопоставил новое, правда, не особенно привлекательное, не особенно свежее и утешительное, но, по крайней мере, менее сложное мировоззрение, и весьма успешно повел борьбу с грубыми предрассудками каст.

Битва при Гидаспе

Обо всем этом неизвестно из греческих источников ничего, потому что Александр не проник в ту часть Индии, где развивались эти мудреные религиозные учения. Он воспользовался соседскими распрями двух царей северо-западной Индии и при помощи одного из них, Таксила, своего сторонника, одолел другого, более могущественного. Этого царя из династии Пауравов — греки называют его Пором — он разбил в большом сражении, описание которого у Арриана напоминает яркие краски древнеиндийских героических эпоей; живо рисует этот автор и переправу Александра через реку, разлившуюся от тропических дождей (Гидасп), смерть царевича в схватке между конными разведчиками, высланными из обоих лагерей, и богатырскую борьбу с Александром этого рослого красавца, храброго царя Пора, который неутомимо мечет дротики в ряды неприятелей с высоты своего боевого слона, и этих громадных слонов, которые, подобно башням, стояли на известных

расстояниях между рядами пехоты... Но вот, наконец, царь Пор, раненый и плененный, был приведен к Александру, и на его вопрос «как он желает, чтобы с ним обращались», отвечал с глубоким сознанием собственного достоинства: «по-царски». И он получил, подобно Таксилу, свое царство обратно из рук Александра уже как его вассал.

Установление границы государства

По дошедшим сведениям поход Александра окончился на берегах Гифасиса, одного из восточных притоков Инда, произвольно. Дальнейший переход через пустыню, отделявшую долину Инда от долины Ганга, и вообще продолжение войны оказались невозможными потому, что войско отказалось идти далее. Не входя в разбор того, как это могло случиться, заметим только, что Александр не пошел дальше Гифасиса, а затем, утвердив за собой всю страну вплоть до этой реки, исследовал Инд до самого моря, чем и доказал, что он и здесь вполне ясно понял и определил свою задачу. Эту реку он избрал естественной целью своего похода и назначил юго-восточной границей своего царства. Страна, по эту сторону примыкающая к Инду, была обращена в особую сатрапию, а по ту сторону лежали дружественные Александру царства Таксила и Пора. На берегах Инда были заложены две Александрии, и Александр тотчас позаботился об установлении связующего морского пути между Индией и западными странами, т. к. сухопутное сообщение было и трудно, и медленно. Известно, что по сухому пути были доставлены в Индию весьма значительные транспорты и, между прочим, не менее 25 тысяч полных гоплитских вооружений и большое количество медикаментов, что указывает, как превосходно было при этой экспедиции все военное устройство. Для этих транспортов путь сократился бы втрое и вчетверо, если бы оказалось возможным установление морского пути.

Возвращение. 325 г.

Александр поручил решение этой задачи очень способному человеку, одному из своих друзей юности, Неарху, начальнику одного из отрядов армии. И с той поры, как Неарх благополучно выполнил это трудное дело, он навсегда остался в его глазах главным авторитетом во всех вопросах мореплавания. Сам же Александр повел свое сухопутное войско обратно, к западным странам царства, через Гедросийскую пустыню, и выдержал 60-дневный страшно утомительный поход, сопряженный с большими потерями людей (325 г. до н. э.). И во всем царстве тотчас же стало ощущаться возвращение царя и принятие им правления в свои руки. Тот зоркий и пронизательный взгляд, от которого ничто не ускользало, которого одинаково боялись и полководцы, и наместники, и слуги, прислуживавшие за царским столом,

обратился теперь на своеволия и превышения власти, к которым подало повод двухлетнее пребывание царя на крайнем Востоке. И вот он стал обдумывать лучшие способы к правильному устройству и управлению царством, собранным в его руках завоеваниями.

Правительственная деятельность Александра

Последние три года своей жизни (325–323 гг. до н. э.) Александр почти исключительно посвятил этому славному делу. Несмотря на чрезвычайную скудость известных источников именно в отношении к этой деятельности Александра, все же имеется возможность хотя бы в самых общих чертах набросать то, что можно назвать правительственной системой этого великого государя. Собственно противодействия он не встречал уже нигде. В Греции известие о победе при Гавгамелах произвело двойное действие: одни пришли к убеждению, что судьба изрекла свой последний приговор над дальнейшей историей Греции, и с этим примирились, другие, наоборот, нашли, что окончательное поражение персов должно повлечь за собой окончательную гибель всякой свободы, и потому восстали. Агис, сын Архидама, спартанский царь, человек горячий и увлекающийся, стал во главе этого движения. Но вся затея, которую Александр в шутку называл «мышьиной возней», уже весной 330 г. до н. э. после поражения при аркадском Мегалополе была окончательно подавлена наместником Александра Антипатром. С другой стороны, и в самом царстве Александра высшие сановники вскоре на нескольких примерах убедились, что забываться нельзя, что наместник Александра — это не то, что сатрап Дария; и когда некоторые из них дерзнули набрать себе отряды наемников, этим деяниям был положен быстрый конец. Один из них, хранитель государственной казны Гарпал, провинившийся в разных недостойных деяниях, поспешил избежать непосредственно грозившей ему кары и спасся бегством в Грецию со своими сокровищами и отрядом набранных им наемников. Но лишь на весьма короткое время ему удалось найти приют в Афинах, которые в последний раз в этом случае воспользовались своим правом убежища... Последнее, что должен был сделать царь для успокоения царства, это предупредить всякую возможность восстания в войске, которое можно было отчасти совершенно правильно назвать «вооруженным македонским народом». Для достижения этой цели необходимо было соединение той высшей осторожности с непреклонной энергией, которыми отличался Александр, и почти систематически он стал осуществлять план, по которому этот самовольный организм должен был обратиться в деятельнейшее из всех орудий общего, правительственного объединения.

Реформы

Уже в 330 г. до н. э. Александр отдал приказ набрать 30 тысяч мальчиков в Персии и смежных с ней областях для подготовки их к военной службе в будущем. По возвращению из Индии он женился на одной из дочерей царя Дария, Статире. Ближайшего из своих друзей, Гефестиона, он женил на ее младшей сестре, а некоторое количество своих вельмож и 10 тысяч македонских воинов переженил на азиатских женщинах. Этот союз двух наций был отпразднован в Сузах блестящим празднеством. Первый шаг был прекрасно обдуман, и Александр с удивительно ясным, вполне реальным расчетом стал стремиться к тому, чтобы связать с новым порядком вещей возможно большее количество интересов. Другим его шагом по тому же пути было обнародованное Александром повеление всем царским кассам уплатить долги царскому войску, полную возможность к чему давало громадное накопление богатств в государственной казне еще со времен царей из рода Ахеменидов. Весьма любопытно известие, что этот царственный подарок пришелся не по душе многим из военачальников: они подумали, и, может быть, не без основания, что царь этой мерой желает только убедиться в том, кто именно из них живет слишком роскошно, и они даже медлили подавать свои счета. Но никто не угадал ближайшей цели этого мероприятия: Александр своим царским подарком хотел так повлиять на общее настроение в войске, чтобы задуманные им планы переустройства военной силы не встретили в ее среде слишком больших затруднений. Самой важной мерой в этом смысле была отставка 10 тысяч ветеранов и замена их таким же количеством новобранцев, причем солдаты-персы и другие азиаты были поставлены в ряды фаланги — этого национального македонского войска — и, следовательно, составили с македонянами смешанную военную силу. Когда эту меру предстояло привести в исполнение в Опесе (город на левом берегу Тигра) и об этом было объявлено македонским ветеранам, дело дошло до открытого бунта. Александр усмирил бунтовщиков с обычным своим умением, просто запретив посылать свои приказы в возмущившиеся части войска, и, поручив свою личную охрану и все необходимые служебные отправления азиатским частям войска, стал относиться к своим ветеранам вполне равнодушно, как бы порвав с ними все связи.

Македонский гинаспист времен Александра

Вооружен пикой-сарисой длиной до 8 м, которую держит двумя руками. Поскольку это оружие было внушительных размеров, около втока оно имело специальный противовес. В остальном вооружение не отличается от

гоплитского, за исключением того, что щит снабжен специальной петлей, надевавшейся на шею.

Построение фаланги «щит в щит» (внизу).

Глубина такого построения составляла 8 рядов, каждый воин занимал в строю площадь 0,5х0,5 м. Такая плотность построения с громоздким оружием достигалась только постоянным упражнением, но зато македонская фаланга со сплошным лесом пик имела поистине сокрушительную силу.

Несколько дней спустя бунтовщики уже раскаялись и как милости искали возможности вновь увидеть своего государя. Затем, щедро награжденные деньгами и почетными преимуществами, ветераны двинулись на запад, в отечество, и все остальные македоняне подчинились новым служебным порядкам, благодаря которым войско стало средой, уравнивавшей и сближавшей разнородные национальности, стало деятельным орудием объединения в общем государственном строе. В то же время Александр позаботился о распространении знания греческого языка, которое, конечно, удобнее всего было совершить путем военной службы.

Данный тип пехоты был введен афинским полководце Ификратом. Она должна была выполнять функции как тяжелой пехоты для ближнего боя, так и легкой — для дистанционного. От тяжелой пехоты они взяли гоплитское копье и шлем, взамен поножей применялись высокие сапоги, т. н. «ификратиды». От легкой они позаимствовали дротики и плетеный щит-пельту, от которого и произошло название пелтаст.

Тяжеловооруженный македонский всадник — гетайр (внизу).

Особенностью македонской кавалерии было вооружение сарисами, за счет чего ее отряды обрели повышенную ударную силу. Во время битвы Александр всегда вставал во главе этого отряда.

Положение царя

Царствовать — значит объединять, и невольно изумляешься, видя, как искусно Александр проводил в жизнь то, чего даже величайшие из персидских царей, такие, как Кир и Дарий I, достигали только чисто механически, путем стеснения свободы действий. Первой и важнейшей основой единений в этом царстве была личность самого царя, и в этом всецело выразилось то громадное различие, которое существовало между властью Александра и царственной властью Ахеменидов и всех других восточных владык. Своей личностью он придавал жизненное значение своей власти, в своей личности олицетворял царя. В вопросе о коленопреклонении как соблюдении древнеперсидского придворного церемониала он настоял на исполнении своей воли и сверх того еще приказал, чтобы в будущем эллины посылали к нему своих послов не

иначе как в виде феоров, окруженных всей пышностью и облеченных характером посольств, отправляемых для участия в празднествах в честь божеств и храмов. Но он и не помышлял, да и самой природе его было бы это в высшей степени противно, о том, чтобы укрыться в тот мистический полумрак, среди которого персидские цари проводили всю свою жизнь. Напротив, на высоте величия Александр все же оставался всеоживляющим центром — душой всего государственного организма; он был не только прозорливее всех, но и деятельнее. Вот почему он уже очень рано стал пользоваться огромным авторитетом. Этим он был обязан тому редкому соединению качеств, которые в общем и составляли преобладающее величие Александра, столь неудержимо покорявшее ему всех еще задолго до начала его побед. Он был молод и одарен самой счастливой наружностью и сложением; неутомим в беге и во всех иных упражнениях греческого гимнастического искусства. После всех тягот дня, проведенного в битвах, вечером ли, ночью ли, он уже снова был на коне, чтобы лично руководить преследованием неприятеля. Он, подобно Ахиллу в гомеровских песнях, был и по личному мужеству, и по безумной храбрости первым в рядах такого войска, в котором храбрость и жажда славы были развиты в высшей степени. Зоркий глаз был в то время более необходим полководцу, нежели сейчас, но очень многие зоркие глаза немного умеют видеть, а этому царю был присущ такой взгляд, от которого ничто не могло укрыться. Известный анекдот из юности Александра об усмирении того дикого фессалийского коня, знаменитого Буцефала, впоследствии несшего его на себе к победам, уже характеризует этот здравый, острый взгляд Александра. Еще будучи юношей, он уже способен был подметить в степном жеребце то свойство, которое было упущено из виду опытными знатоками коневодства. Ту же верность взгляда Александр постоянно проявлял и впоследствии, даже в весьма затруднительных положениях, то в выборе деятелей, пригодных для выполнения его предназначения, то в удачном выборе времени для выполнения каждого задуманного им дела. При своей чрезвычайной храбрости он еще особенно привлекал к себе почти суеверное пристрастие своих воинов тем, что успевал видеть больше, чем все другие, а потому и больше, чем все его окружающие, способен был понимать. Так, например, рассказывают, что после победы он первым являлся осматривать раненых и нередко скорее и лучше самих врачей умел оказать им помощь. Этой зоркости и верности взгляда Александра большой помощью была его замечательная память. Особенно же замечательно, что он, этот юноша, этот «мальчик Александр», как называли его в насмешку эллинские патриоты, пока не показал им своей мужественной силы в полном ее развитии, не подчинился влиянию какой бы то ни было страсти и

ни одной из них не дал отвлечь себя в сторону. Казалось, что ему была известна только одна страсть — неутомимая деятельность. Он ощущал потребность в обществе, даже в дружбе, как это доказывается непринужденностью его отношения к своим полководцам, вопреки тому персидскому церемониалу, которого он придерживался только для торжественных приемов. Современники рисуют его обычно мягким, ласковым, занимательным, даже остроумным в беседе, но в гневе он бывал ужасен. Можно себе представить, как необъятна была подвижность этого человека, который должен был одним взглядом окидывать Афины, Египет, Македонию и Индию и который никогда не отказывался от бесчисленных мелких вопросов, вызываемых внутренним переустройством на этом необъятном пространстве земель. В то же время в своих письмах он не забывает упомянуть о беглых рабах того или другого из своих приближенных или же заботится о посылке своему старому учителю Леониду арабских благовоний, чтобы он не скупился на них при воскурении богам, как в то время, когда Александр был еще мальчиком, а его учитель бранил его за слишком большую затрату благовоний. Особенно плодотворной была его деятельность потому, что он все делал, вникая в суть дела, с полным сознанием цели, к которой стремился, и в этом особенно было заметно влияние его знаменитого воспитателя, грека Аристотеля. Известно, что Александр принимал личное участие в естественно-исторических исследованиях своего воспитателя, что он сам в роце при Таксилах собирал сведения об оригинальных воззрениях индийцев на покаяние, что он часто посещал мастерские художников — Лисиппа, Апеллеса, и если искал развлечений, то чаще всего в оживленной беседе, которая, конечно, представлялась ему в таком разнообразии и в таком выборе, как, вероятно, немногим смертным до него и после него.

Аристотель

Весьма уместно будет здесь отклониться от исторического рассказа, чтобы вкратце ознакомиться с личностью и деятельностью знаменитого учителя и воспитателя Александра. Аристотель родился в 384 г. до н. э. в г. Стагире, греческой колонии, основанной во Фракии при устье р. Стримона. Отец Аристотеля, Никомах, был придворным врачом македонского, царя Аминты II (393–369 гг. до н. э.) и своему сыну также предназначал быть врачом. Предполагают, что этому первоначальному обучению врачебной науки Аристотель обязан опытным направлением своих позднейших философских исследований и наблюдений. Царь Филипп, младший сын Аминты, был дружен с Аристотелем, почти ровесником ему, и потому впоследствии назначил его воспитателем своего великого сына. Семнадцатилетним юношей Аристотель

прибыл в Афины и поступил в школу Платона, ученика Сократа, который был поражен талантом своего ученика и называл его «разумом своей школы». Не вполне согласный с понятиями Платона о происхождении идей, Аристотель еще при жизни своего учителя критически относился к его учению, «с некоторой скорбью принося свою личную привязанность в жертву любви к истине», по его собственному выражению. Однако при жизни Платона он не открывал своей школы и был известен в Афинах только своими уроками красноречия. Эти блестящие уроки и выказавшаяся в них необычайная ясность и определенность преподавания, как полагают, и обратили внимание Филиппа на Аристотеля как на педагога. Но до сближения с македонским двором Аристотель много путешествовал, долгое время жил в Малой Азии у своего ученика тирана Гермия в Атарнее, потом даже женился на его дочери и переселился в богатый, прекрасный и просвещенный город Митилену, на остров Лесбос. Предание гласит, что царь Филипп вскоре после рождения у него сына Александра писал к Аристотелю: «Извещаю тебя, что у меня родился сын, но я благодарю богов не столько за то, что они даровали мне сына, сколько за то, что они мне его даровали при жизни Аристотеля, ибо я надеюсь, что твои наставления сделают его достойным наследовать мне и повелевать македонянами». После этого в течение четырех лет Аристотель постоянно жил со своим царственным воспитанником то в Пелле, столице Македонии, то в родном городе Стагире, и это воспитание способствовало развитию ума и характера в юном Александре. Главные науки, которым Аристотель обучал своего воспитанника, были нравоучительная философия, политика, риторика и поэтика. Музыка, естественная история, физика и даже медицина также входили в состав преподавания Аристотеля, насколько это было необходимо для пополнения образования Александра. Многие науки Аристотель излагал специально для своего воспитанника, и Александр впоследствии даже сердился на то, что Аристотель некоторые из этих сочинений обнародовал. С 17-летнего возраста ход учебных занятий Александра часто прерывался, потому что он уже принимал участие в походах отца и даже в битвах; но зато и после вступления на престол он еще три года не переставал заниматься науками под руководством Аристотеля, который, по-видимому, сопровождал Александра в его первых походах. Только с 335 г. до н. э., перед началом похода в Персию, Аристотель переселился в Афины, где и открыл школу философии в Ликее, недалеко от города. Ученики его впоследствии получили название перипатетиков (от перипатео — гулять), т. к. Аристотель имел обыкновение преподавать свои уроки на ходу, во время прогулки. В высшей степени замечательно то сочувствие и внимание, с которыми Александр, признательный

своему воспитателю, постоянно относился к его трудам и неутомимой деятельности. Зная страсть Аристотеля к изучению природы, Александр приказал нескольким тысячам человек заниматься сбором разного рода животных и растений в Азии и пересылать их оттуда Аристотелю. При таком содействии Александра Аристотель имел возможность составить настолько значительную для того времени естественную коллекцию животных, что ученые и до сих пор еще ценят в этом труде наблюдательность и талант его знаменитого автора. При содействии Александра Аристотель составил и другой объемистый труд: обозрение политического устройства всех известных тогда греческих и варварских государств. Кроме того, Александр, по одному современному известию, подарил своему наставнику 800 талантов в виде пособия для его ученых трудов и для составления библиотеки.

Деятельность Аристотеля в Афинах как преподавателя и многостороннего ученого составляет эпоху не только в истории философии, но и в истории науки вообще. Весьма любопытны некоторые подробности устройства его Ликейской школы, сохранившиеся в различных записках и сочинениях современников о знаменитом ученом. Подобно некоторым из своих предшественников-философов Аристотель ввел в своей школе известную дисциплину, требуя от своих учеников строгого соблюдения правил и училищного порядка. Для наблюдения за этой дисциплиной в ликейской школе был поставлен особый начальник (архонт), который через каждые десять дней чередовался с двумя другими архонтами. Преподавание Аристотеля распалось на две резко отличные половины: до полудня он занимался с лучшими из своих учеников объяснением труднейших частей науки, после полудня преподавал более обширному кругу слушателей, допуская даже посторонних лиц и выбирая для своего преподавания вопросы, касающиеся общественной и обыденной жизни, стараясь при этом говорить доступным и понятным для всех языком.

Аристотелю было уже за 50 лет, когда он начал свое преподавание в Ликейской школе и внес в него богатый опыт своей разнообразной и плодотворной жизни и деятельности. Он первым из философов и ученых древнего мира мог служить образцом универсального знания, мог делать выводы из обширного круга наблюдений, доставляемых ему основательным знанием нескольких наук, и в течение 30 лет, проведенных в Афинах, создал и написал все те большие творения, которые дошли до наших времен.

После смерти Александра дальнейшее пребывание Аристотеля в Афинах оказалось невозможным. Вожди антимакедонской партии, Демосфен и Гиперид, опасаясь обширного государственного ума и связей Аристотеля, стали

преследовать его на все лады и способы. Вероятно, не без их участия Аристотель был обвинен в богохульстве жрецом Евримедонтом и гражданином Демофилом и поспешил удалиться из Афин, остроумно заметив при этом, что «он хочет избавить афинян от вторичного преступления против философии». Он переселился с большей частью своих учеников в Халкиду на о. Эвбея к своим родственникам со стороны матери, предоставив управление Ликейской школой ученику Теофрасту. В Халкиде он и умер в 322 г. до н. э. незадолго до плачевной кончины Демосфена. Последние свои распоряжения он поручил передать Антипатру, и знаменитый полководец и наместник Александра свято исполнил волю великого ученого. Надо добавить, что при своей жизни Аристотель не забывал родины и постоянно заботился об улучшении участи своих земляков, стагиритов, так же, как и об украшении самого города. При своей жизни он завел в Стагире гимназии и училища, и даже во время Плутарха путешественникам еще показывали в Стагире общественные бульвары с каменными скамьями, устроенные Аристотелем.

Весьма поучительна участь, постигшая драгоценные рукописи, оставшиеся после смерти Аристотеля. Писал он невероятно много, но при жизни обнародовал лишь немного. Затем рукописи перешли к Теофрасту, его ученику и преемнику в Ликейской школе. От Теофраста эти рукописи перешли к Нелею, наследники которого не соглашались их продать ни за какие деньги Птолемею Филадельфу, желавшему поместить их в Александрийскую библиотеку; точно так же не согласились они уступить их и пергамским царям, когда те задумали превзойти Птолемея в щедрости и любви к собиранию памятников литературы и науки. То, что нельзя было приобрести покупкой, пергамские цари предполагали отнять силой. Тогда владельцы рукописей Аристотеля стали укрывать их в тайных хранилищах, в погребах, и драгоценные рукописи сильно пострадали за это время от сырости и червей. Затем они были куплены Апелликоном Теосским, а от него опять-таки перекуплены потомками Теофраста; Сулла же после завоевания Греции взял и привез их с собой в Рим. Здесь они были рассмотрены и приведены в порядок ученым греком Тираннионом, однако, судя по сохранившемуся каталогу всех сочинений Аристотеля, оказывается, что теперь не сохранилась даже их треть.

Не вдаваясь в перечисление сочинений Аристотеля по логике, физике, в самом общем смысле как науки, занимающейся исследованием физического мира, метафизике и практической философии, извлечем из обширной области его научных исследований те немногие выводы, которые указывают, как быстро и далеко пошли в это время умозрительные и опытные науки. Вся

сущность учения Аристотеля главным образом выражается в его учении о душе, ее свойствах и положении, занимаемом в природе человеком.

«Органическая природа от неорганической отличается жизненной силой, или, — как выражается Аристотель, — душой, в которой заключается внутренняя причина и конечная цель всякого органического движения и развития. На этом основании степень телесного совершенства в каждом органическом существе обуславливается степенью совершенства жизненной силы или души, а не наоборот, как это утверждали некоторые из прежних греческих мыслителей (например, Анаксагор). Образование органических тел идет последовательно, по трем степеням, от общего к особенному, к видовому, разрушение же происходит в обратном порядке — от особенного к общему, к элементарному». В органической природе Аристотель видит как бы оборот, в котором восходящее течение жизни и бытия переходит в нисходящее, но и в неорганической природе Аристотель допускает некоторую степень жизни. «Степеней души», от которых зависит известная степень совершенства в развитии органической природы, Аристотель различает три, а именно: душу растительную, душу животную и душу разумную, или человеческую.

Высшей ступенью в развитии органической жизни Аристотель почитает человека. Что остальная природа есть как бы приготовление к происхождению человека, что ее цель в человеке, доказывается, по мнению Аристотеля, отчасти тем, что все в природе служит человеку, преимущественно же — совершеннейшей формой его жизни, к которой, видимо, стремится вся органическая жизнь по предыдущим ступеням живых существ.

Высшим свойством человеческой души Аристотель признает разум, или душуразумную. Это высшее свойство человеческой души, по отношению к проявлениям в жизни и действительности, Аристотель подразделяет на разум страдательный и разум деятельный. Толкователи Аристотеля не без основания полагают, что под «страдательным» разумом следует понимать низшую познавательную деятельность души (в воззрении, представлении, и воображении), имеющую дело только с чувственными предметами и их образами; а под «деятельным» — чистое мышление, вполне сознающее гармонию жизни со своими собственными законами. В разуме «деятельном», как соединенном с божественной жизнью и сознающем это единство, Аристотель полагает бессмертную часть нашей души. Своим учением о душе и ее бессмертном начале Аристотель более всего повлиял на современников и нашел себе сочувствие в позднейших поколениях ученых и мыслителей, даже в учителях возникшего впоследствии христианского учения.

Управление государством

Весь внешний механизм управления — дороги, укрепления, почтовые учреждения, финансовое устройство для сбора податей и тому подобное — был уже завещан Александру персидскими царями, и весь этот механизм нуждался только в улучшении, подновлении и усовершенствовании; но для того, чтобы воспользоваться этим механизмом и доставить населению на всем необъятном пространстве царства великие блага порядка и благоустройства государю приходилось со строжайшей последовательностью добиваться одного — объединения власти. Независимые горные племена, самым тягостным образом препятствовавшие свободе и безопасности отношений в государстве, получили весьма внушительное напоминание о том, что они — царские подданные; даже скорбь, вызванная смертью его единственного друга, Гефестиона, не удержала его от такого грозного разгрома племени коссеев, грабивших на пути из Мидии к побережьям Евфрата, что некоторые историки, гоняющиеся за эффектами, решаются видеть в этом разгроме даже нечто вроде кровавой тризны над прахом Гефестиона. Сатрапы по-прежнему оставались царскими чиновниками, главноуправляющими, но рядом с ними при новом устройстве стояли еще два чиновника, назначенные царем — для управления военной частью и финансами. Развивалась письменность. Известно, что Кратеру, которому было поручено отвести отставших ветеранов на родину, была дана весьма подробная письменная инструкция; и, кроме того, существуют царские приказы, рассылаемые всем сатрапам, царские журналы и иные письменные документы. Самостоятельность македонской знати отошла в область минувшего; она сама собой с течением времени обратилась в обычную сановную и придворную знать, и ее прежнее независимое положение было уже так поколеблено, что она должна была добиваться почестей и влияния, соперничая с вельможами весьма различных национальностей. Прежний «совет друзей» обратился теперь в совет царский, или государственный, в котором, по воле государя и желанию, мог временно или постоянно принимать участие каждый сведущий человек. Вскоре и грекам пришлось убедиться в том, что Александр уже не тот полноправный стратег, который был возведен в этот сан Коринфской конвенцией, не главнокомандующий созданного некогда военного союза, а действительный их повелитель на суше и на море. Случай с Гарпалом, которого афиняне укрыли и отказались выдать по требованию Александра, хотя он постоянно относился к Афинам благосклонно, ясно указал, какого пути следует держаться по отношению к грекам. Пока сохранялась в прежнем своем значении автономия этих старых греческих городов, каждый мятежник мог найти в них убежище, и, кроме того, Александр не был бы в состоянии так полновластно распоряжаться

богатыми силами эллинского мира, столь необходимыми ему в интересах его нового царства. Вот почему он, вслед за первым своим декретом, устанавливавшим церемониал для посольств, присылаемых из Греции в его \$7 Этот правительственный механизм и каждому частному лицу представлял некоторое возмещение за безвозвратно утраченные положения выдающихся глав в политических партиях греческих городов, или за титул мелких владетельных князей Македонии, Фессалии и Фракии. Это возмещение представлялось всем в виде государственных и дворянских почестей и знаков отличия и в виде всем открытой и быстрой, блестящей служебной карьеры.

Строительство новых городов

Но этот правительственный механизм был лишь орудием для осуществления дальнейших, более обширных предначертаний. Великий государь вполне сознательно заботился о том, чтобы всеми мерами установить глубокую и прочную связь между частями царства, и ни одной из этих мер не пренебрегал. Он всячески поощрял смешанные брачные союзы между македонянами, греками и азиатскими уроженцами. Планы о переселении азиатских племен на Европу и европейских народов в Азию были найдены после смерти Александра в его бумагах. Он поощрял и введение больших общественных игр на греческий лад, что для восточных народов было новостью и именно потому казалось привлекательным. Но особенно были важны для обоюдного приравнения и сближения задуманное Александром построение новых городов и новое устройство войска. Древние насчитывали около семидесяти таких Александрии, воздвигнутых на пространстве обширного царства в важнейших пунктах, выбранных с величайшей прозорливостью и военным расчетом; той же цели должна была служить новая организация войска, законченная Александром в Вавилоне в 324 г. до н. э., где он поселился на более долгое время.

Значение армии

Еще никогда до этого времени войску не бывала вручена столь великая политическая миссия: оно было предназначено служить делу распространения однородной цивилизации, быть главным орудием тесного сближения национальностей. Само собой разумеется, что эта цивилизация носила на себе греческий отпечаток. Сам Александр сознавал себя эллином, и греческому языку и всему, что на этом языке написано, предстояло занять выдающееся место в новом царстве. Ему предстояло быть языком правительственным, языком военного быта и особенно языком торговли, и таковым он действительно был впоследствии даже несмотря на то, что после смерти Александра поддержка единства в царстве сильно поколебалась. Торговле по

преимуществу Александр мог бы предоставить завершение начатого им великого дела, ибо для нее открывались теперь невероятные пространства и нескончаемые торные и мирные пути, в нее вносились теперь капиталы в виде денег и новых человеческих сил, прибывавших отовсюду... Нисейские кони и индийские быки уже проложили себе дорогу в Македонию, и точно так же эллинские произведения искусства и творения писателей нашли бы возможность проникнуть в далекую Индию...

Преждевременная смерть Александра. 323 г.

Этой цели — увеличению и обеспечению безопасности торговых путей — были посвящены последние труды Александра. Внезапно заболев на одном из пиров, в те дни, когда усиливавшийся недуг начинал одолевать его, он еще выслушивал подробные доклады о морском плавании вокруг Аравии, об основании новой Финикии, о значении прибрежий водного пути, который, по его предположению, должен был соединить Вавилонию с Египтом, об огромных постройках судов для будущих флотов, предназначенных плавать в Финикийском, Гирканском морях и близ Вавилона. Как изумителен образ этого гениального монарха, который в победоносном шествии прошел от Коринфа до Гифасиса, и затем, с той же неутомимой энергией и непрерывной деятельностью объезжал свое необъятное царство, всюду создавая или вызывая новую жизнь, где бы он ни являлся — в Вавилоне или в Сузах, в Тире или Александрии, в Афинах или в Пелле! Наиболее изумительная черта этого единственного человека в том, что он сам создал себе почву для своей цивилизаторской деятельности, что он своими победами положил основу своей правительственной деятельности.

Александр скончался в самый славный период расцвета своих жизненных сил. Едва переступив грань мужественного возраста, он уже увидел себя на краю гроба. Острая болезнь в несколько дней свела в могилу 32-летнего государя, который скончался в Вавилоне в первой половине июня 323 г. до н. э.

Тема 2. Європа – центр формування нового суспільно-політичного ладу

З V по XV ст. в Західній Європі сформувалась розвинена аграрно-ремісничача цивілізація. Ця епоха, що охоплює понад тисячу років, в XV ст. в середовищі італійських учених-гуманістів отримала назву Середньовіччя. Початком Середніх віків прийнято вважати 476 р., коли вождь германців Одоакр переміг останнього римського імператора Ромула Августула. Закінчилась ця епоха в 1492 р. відкриттям Америки.

В історії середніх віків виокремлюють три основних періоди, що відрізняються рівнем економічного, політичного й культурного розвитку. *Перший період* охоплює V – середину XI ст. В добу *раннього Середньовіччя* в Європі взаємодіяли, збагачуючи одна одну, економічні, соціально-політичні структури і традиції різних народів. Для всіх регіонів континенту в цей час характерне панування феодального способу виробництва і християнського світосприйняття. Саме тоді сформувалися дві провідні традиції європейської культури – західна, що успадкувала римські традиції та орієнтована на католицизм, і східна, що наслідувала традиції Візантії та орієнтована на православне християнство.

Історія середніх віків починається з Великого переселення народів, яке призвело до зруйнування ослабленої Західної Римської імперії. На початку VI ст. германські племена розселилися на значній території: вандали – у північній Африці, вестготи – в Іспанії, остготи – в Італії, франки – в Галлії, англи і сакси – в Британії. На місці зруйнованої Західної Римської імперії виникло декілька германських королівств, які мали примітивний суспільний устрій. Це в свою чергу вплинуло на економічний, соціальний та культурний розвиток народів Європи.

Наймогутнішу варварську державу у Західній Європі створили германські племена франків на території Північної Галії (сучасної Франції). Першими їхніми конунгами були Меровінги («ледачі королі»), які передали з часом владу майордомам («старші в домі»). Так була започаткована нова династія, яку історики згодом назвали на честь Карла Великого Каролінзькою. Протягом 46 років, з 768 до 814 р., він очолював франкську державу. Історики нарекли його «батьком Європи».

Середньовічні письмові джерела розпадаються на кілька видів: документальні матеріали (публічні акти, приватні акти, документи господарського характеру, адміністративні, фінансові, військові й т.п. документи державної влади), юридичні пам'ятники («правди», тобто записи

звичаєвого права германських і інших народів, кодекси цивільного, кримінального й церковного права, окремі закони й укази, міські хартії, судові протоколи, юридичні трактати), оповідальні джерела (анали, тобто літописи, хроніки, біографії, життя святих, переписка неофіційного характеру, публіцистика), фольклор, літературні твори та ін. До нас дійшла лише мала частина реально існуючих документальних матеріалів раннього середньовіччя. Крім того, саме громадське життя того часу обмежувалося порівняно вузькою областю відносин, що вимагали офіційного закріплення в документах. Систематизацією джерел доби Середньовіччя займаються учені-медієвісти.

Надійним джерелом відомостей про давніх германців є твори Плінія Старшого (23 – 79 рр.). Пліній провів багато років у римських провінціях Нижня і Верхня Німеччина, будучи на військовій службі. У своїй «Природній історії» він описав військові дії, фізико-географічні особливості великої території, зайнятої німецькими племенами, перерахував і першим дав класифікацію німецьких племен.

Найбільш повні відомості про давні германці дає Корнелій Тацит (бл. 55 – бл. 120 рр.). У своїй праці «Німеччина» він оповідає про спосіб життя, побут, звичаї та вірування германців; в «Історії» і «Анналах» він викладає подробиці римсько-німецьких військових зіткнень. Тацит був одним з найбільших римських істориків. Сам він ніколи не бував у Німеччині й користувався відомостями, що він міг як римський сенатор отримувати від полководців, з таємних і офіційних донесень, від мандрівників та учасників військових походів, і він широко використовував також відомості про германців в працях своїх попередників і, в першу чергу, у творах Плінія Старшого.

Одним з найцінніших джерел як для історико-правової науки, так і для вивчення господарського життя і суспільного ладу франків доби Меровінгів, і частково Каролінгів є «Салічна правда» (Lex Salica). Вона була створена в кінці V ст. в часи правління короля Хлодвіга. Оригінал тексту до нас не дійшов, найдавніші списки містяться у рукописах VIII – IX ст. За своєю структурою Салічна правда поділяється на титули з назвами (у найдавнішому списку – 62, у найновішому – 70), а титули, у свою чергу поділяються на параграфи. Деякі з них мають доповнення, зроблені за допомогою королівських указів.

Найважливішим джерелом права до «Салічної правди» були інші варварські правди. Але в ній більш виразно ніж в інших «варварських правдах» відбилася давньогерманське право. Римський вплив відчувається тут мінімально – у мові судейника, складеного зіпсованою (так званою варварською або вульгарною) латиною, та у використанні римських грошових одиниць (солід, денарій). Що ж до самих принципів законодавства, то в

«Салічній правді» вони є суто германськими: тут постає давнє германське право, яке окремими своїми деталями нагадує риси побуту і звичаїв, що існували у германців в епоху, описану Тацитом у «Германії».

«Салічна правда» укладалася в час остаточного розпаду родового ладу у германських племен і появи приватної власності на землю, формування державності. Для охорони приватної власності було необхідно зафіксувати ті судові покарання, які мали застосовуватися до осіб, що порушили це право. Потребували фіксації і такі нові форми суспільних відносин, як територіальні, сусідські, зв'язки селян-общинників, відносини влади та покори між королем та його підданими тощо. «Салічна правда» захищала не права індивіда, а привілеї певних груп населення і поширювала свою дію не на певну територію та населення, що проживає на цій території, а виключно на салічних франків.

Норми цивільного права займають у «Салічній правді» другорядне місце. Це є свідомством примітивної, порівняно з римською, економіки. Загальними рисами змальовує «Салічна правда» і шлюбно-сімейні відносини.

Основна увага приділяється злочинам та покаранням, які можна звести до чотирьох груп: 1) злочини проти особи; 2) майнові злочини; 3) злочини проти порядку правосуддя; 4) порушення постанов королівської влади.

Значна частина постанов «Салічної правди» присвячена процесуальному праву. Судовий процес у часи «Салічної правди» мав обвинувально-змагальний характер, де суддя готує справу до слухання, збирає склад суду та керує його роботою. Активну роль грають сторони, перш за все – позивач (потерпілий), який розшукує відповідача, доставляє його до суду і намагається довести його винність. Суддя оцінює докази сторін і виносить рішення. Судові справи розглядалися на зборах вільних людей під головуванням виборного судді. Вирок виносили присяжні. Сторони мали рівні права. Процес проходив усно, публічно, відзначався суворим формалізмом. Наприклад, присягу треба було вимовляти точно слово в слово, інакше сторона програвала справу.

«Салічна правда» стала визначним правовим документом, окремі норми якого діяли навіть тоді, коли держава франків припинила існування.

Цікавий і змістовний матеріал міститься в праці турівського єпископа Григорія «Історія франків» (VI ст.). Вона складається з 10 книг. В I книзі викладена всесвітня історія до кінця IV ст. У II книзі розповідається про походження і перші завоювання франків до смерті Хлодвіга (511 р.). III і IV книги присвячені історії Галлії до смерті короля Сігіберта (575 р.). З V книги починається друга частина твору, де в хронологічному порядку докладно розповідається про події в Галлії до 593 р. Уривки, наведені нижче, містять відомості про формування франкської держави та систему управління нею, про

майнову і соціальну диференціацію у франкському суспільстві, про господарство, городську торгівлю та наявність королівських лісів.

«Життя Карла Великого» Ейнгарда належить до числа тих небагатьох творів світової літератури, яким судилося стати класичними ще за життя їхніх творців. Ледве з'явившись, «Життя Карла Великого» стала зразком для наслідування. Пізніше книга Ейнгарда перетворилася в канон, якому з різним ступенем успіху слідували багато письменники середньовіччя.

Із середини XI ст. до початку XIV ст. тривав *період розвинутого Середньовіччя*.

Період розвиненого феодалізму характеризується значним прогресом у житті народів Європи і характеризувалася зростанням продуктивних сил, розвитком товарно-грошових відносин, збільшенням кількості міст. Поступово відбувався процес об'єднання розділених держав та посилення королівської влади. Першими централізованими державами стали Англія і Франція у формі конституційної монархії. Наприкінці XV ст. влада королів у цих країнах досягла найбільшої могутності і стала необмеженою. Одночасно почалося формування англійської і французької націй. Третьою великою державою Європи стала Іспанія. Після остаточного витіснення арабів з Піренейського півострова всі іспанські королівства, крім Португалії, об'єдналися в єдину державу. В Німеччині відбувався зворотний процес: колишня могутня держава ослабла і розпалася на численні князівства. У XIII – XV ст. найбільшого розквіту досягли міста-республіки Італії. Найрозвиненіша з них – Флоренція – стала центром італійського Відродження.

Великі феодали все більшою мірою залежать від короля. Однак владу короля як і раніше не є справді абсолютною. Настає епоха станово-представницьких монархій. Саме в цей період починається практичне здійснення принципу поділу влади і виникають перші парламенти – станово-представницькі органи, що значно обмежують владу короля. Раніше такий парламент-кортеси з'явився в Іспанії (кінець XII – початок XIII ст.). У 1265 р. парламент з'являється в Англії. У XIV ст. парламенти вже були створені в більшості країн Західної Європи. Спочатку робота парламентів не була регламентована, не було визначено ні терміни зборів, ні порядок їх проведення – все це вирішував король залежно від конкретної ситуації. Проте вже тоді парламентарії розглядали найважливіше питання – податки.

Парламенти могли виступати і як дорадчий, як законодавчий, і як судовий орган. Поступово за парламентом закріплюються законодавчі функції і намічається протистояння парламенту і короля. Так, король не міг без санкції парламенту вводити додаткові податки, хоча формально король був набагато

вище парламенту, і саме король скликав і розпускав парламент, пропонував питання для обговорення.

Парламенти були не єдиним політичним нововведенням класичного Середньовіччя. Ще однією важливою новою складовою суспільного життя стали політичні партії, які вперше починають формуватися в XIII ст. в Італії, а потім (у XIV ст.) у Франції. Політичні партії жорстко протистояли одна одній, проте причиною їх протиборства тоді виступали скоріше психологічні причини, ніж економічні.

Для зрілого Середньовіччя характерне значне збільшення кількості джерел, а також їх якісне розмаїття. З XIV ст. в усіх країнах швидко збільшується обсяг документальних джерел. Писемні пам'ятники цього періоду написані національними мовами. В XIII в. у Західній Європі був складений ряд сільськогосподарських трактатів; від XIV – XV вв. до нас дійшли трактати по торговельній справі, по сукнарству. Дуже коштовними джерелами по історії міського ремесла є цехові статути.

Картина феодальних виробничих відносин відбита в різноманітних документах. Грамоти, описи маєтків, списки селянських повинностей є основними документами для аграрної історії XI – XII вв. На жаль, основна маса цих документів дійшла до нас не в оригіналах, а в копіях або у вигляді резюме, уписаних у картулярії.

У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин в XIII – XV вв. з'явилися нові види документів: акти, що оформляли різні земельні угоди (куплю-продаж, заставу й оренду землі, застава й продаж земельної ренти й т.п.), установлення фіксованих селянських повинностей, викуп селян із кріпосного стану й т.п. Більша частина цих документів також збереглася в копіях.

Найбільший інтерес серед них представляють «Книга Страшного суду», складена в Англії в 1086 р., що і є переписом майже всіх землеволодінь, населених пунктів, включаючи міста, і населення країни, а також . «Сотенні сувої» 1279 р. – суцільний опис земельних володінь деяких графств Центральної Англії.

Помітною сторінкою в історії Англії XII ст. була «Велика хартія вольностей». Вона була написана на латинській мові, але оригінал не зберігся. В 1215 р. було написано 42 екземпляра Хартії. До наших днів збереглися лише 4 з них. Всі вони зберігаються в Британській бібліотеці. Крім того, відомі ще 13 списків з редакцією. Лише один з них зберігається в приватних руках і був проданий в 2007 р. на аукціоні Sotheby's. «Велика хартія вольностей» 1215 року або Магна Карта – перша «неписана» конституція Англії. Велика хартія

вольностей традиційно вважається першим правовим документом, в якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства.

Розвиток міст викликав до життя міські хартії й статuti, що регулювали внутрішньоміську організацію й відносини міст із сеньйорами. В XIII в. уперше стали записуватися статuti, що визначали внутрішнє обладнання цехів. Серед джерел такого роду виділяється складена в Парижу близько 1268 г. «Книга ремесел» – звід 100 цехових статутів. Статuti цехів дають змогу розглянути становище учнів (особливо багато говориться про них у статутах сукнарів) і підмайстрів, а ще докладніше – регламентацію усіх сторін процесу виробництва та збуту продукції. Важливо звернути увагу на те, що вимоги цехових уставів, метою яких було збереження економічної рівності в середині цеху в період переродження цехового устрою, вже не запроваджувалися в життя в дійсності.

Джерела показують, як посилюється диференціація між різними цехами (наприклад, такі багаті цехи як золотих справ майстри, та цехи, члени яких займались професіями, які вважались ганебними, – цирульників). Можна простежити зародження в окремих цехах найбільш розвинених німецьких міст того періоду перших зародків капіталістичних відносин – розсіяної мануфактури.

Неважко знайти в документах численні свідчення стійкої боротьби підмайстрів з майстрами, яка була наслідком розкладу цеху та зміни становища підмайстрів.

Починаючи з XIV в. у містах з'являється велика кількість актів, що оформляли дарування, купівлю-продаж, заповіти, шлюбні контракти, заставні й боргові зобов'язання, кредитні документи й т.п. У тих країнах, де ще в XIV – XV вв. з'явилися зачатки капіталістичних відносин, наприклад в Італії, у великих компаніях уже ведуться торговельні книги.

Для періоду XIII–XV вв. характерні записи феодального звичаєвого права («Зерцала» у Німеччині, «Кутюмы» у Франції, «Фуэрос» в Іспанії, «Іерусалимські ассизы» у державі хрестоносців і т.д.), що відбило зміни, що відбувалися в соціально-економічному розвитку тих або інших країн.

Найважливішими джерелами для політичної історії X – XV ст. є анали й хроніки. У феодально роздробленій Європі X – XII ст. анали велися в окремих, досить численних центрах літописання – монастирях і інших церковних установах. Одночасно з'являються хроніки, у яких на відміну від анализ дається зв'язний і часом дуже докладний виклад подій у хронологічній послідовності.

В XIII ст. (а у Франції й в Італії з XII ст.) з ростом міст з'являються міські анали, які із самого початку мали інший, світський характер і інші політичні завдання. Для них характерні антифеодальні тенденції, що виробилися в тривалій боротьбі міст із сеньйорами, ясний виклад, діловий підхід до всіх питань. Дуже швидко міські анали перетворилися у зв'язкові й докладні міські хроніки, що склалися переважно міськими посадовими особами. Ці хроніки, особливо численні в Італії й Німеччині, являють собою найважливіше джерело для історії міст і один з головних джерел для політичної історії цього періоду.

Перша половина XIV ст. характеризувалася ознаками занепаду господарства. Європейське суспільство охопила криза, яка розхитала його традиційні підвалини, змінила звичну картину світу, породила глибокі зміни в релігії, політиці, економіці. Цей період тривав до кінця XV ст. і дістав назву *пізнього Середньовіччя*.

Близько 1300р. період росту і процвітання Європи закінчився цілою серією лих, таких як Великий голод 1315–1317 років, який трапився через незвичайно холодні і дощові роки, що вбили урожай. За голодом і хворобами послідувала Чорна смерть, епідемія чуми, яка знищила більше половини європейського населення.

Практично всі країни Західної Європи в цей період пройшли через жахи кривавих роздорів і війн. Прикладом може бути війна Червоної та Білої Троянди в Англії у XV ст. В результаті цієї війни Англія втратила четверту частину свого населення.

Руйнування соціального ладу призвело до масових заворушень, саме в цей час вирували відомі селянські війни в Англії і Франції, такі як Жакерія. Депопуляція європейського населення була довершена спустошеннями, створеними монголо-татарською навалою і тривалою війною.

У XIV – XV ст. найосвіченішою і процвітаючою країною Європи все ще залишалася Італія, хоча політично це було безліч держав, нерідко відверто ворожих один одному. Спільність італійців виражалася головним чином у єдиній мові і національній культурі. Більш усіх у державному будівництві досягла успіху Франція, де процеси централізації почалися раніше, ніж в інших країнах. У XIV – XV ст. у Франції вже були введені постійні державні податки, встановлені єдина грошова система і єдине поштове спілкування.

З точки зору прав людини і захисту особистості найбільших успіхів досягла Англія, де найбільш чітко були сформульовані як закон права народу, здобуті ним у протистоянні з королем: так, король не мав права без згоди з парламентом накладати нові податки і видавати нові закони, у своїй конкретній діяльності він повинен був погоджуватися з вже наявними законами.

Іншою особливістю розвитку Англії був посилений ріст товарно-грошових відносин, широке використання найманої праці в усіх сферах господарства, активна зовнішньоторговельна діяльність. Відмінною рисою англійського суспільства було також наявність в ньому духу підприємництва, без чого неможлива швидка господарська еволюція. Цьому психологічному настрою неабиякою мірою сприяла відсутність жорсткої становості в англійському загальнодавстві. Так, ще в 1278 р. був прийнятий закон, за яким особисто вільні селяни, які мають річний дохід більше 20 фунтів стерлінгів, отримували дворянське звання. Так формувалося «нове дворянство» – шар економічно активних людей, які об'єктивно сприятимуть швидкому підйому Англії в наступний період.

Незважаючи на кризу, вже в XIV ст. в Західній Європі почався період прогресу наук і мистецтв, підготовлений появою університетів і поширенням вченості. Відродження інтересу до античної літератури призвело до початку італійського Відродження. Старожитності, в тому числі книги, накопичувалися в Західній Європі за часів хрестових походів, особливо після розграбування хрестоносцями Константинополя і наступного занепаду культури на Балканах, через що візантійські вчені почали переселятися на Захід, особливо до Італії. Поширенню знань дуже сприяв винахід у XV ст. друкарства. Раніше дорогі і рідкісні книги, зокрема Біблію, поступово ставали загальнодоступними, а це, у свою чергу, підготувало європейську Реформацію.

Зростання ворожої до християнській Європі Оттоманської імперії на місці колишньої Візантійської зумовило ускладнення у торгівлі зі сходом, що спонукало європейців до пошуку нових торговельних шляхів навколо Африки і на захід, через Атлантичний океан і навколо світу. Плавання Христофора Колумба і Васко да Гама відкрили епоху Великих географічних відкриттів, зміцнили економічну та політичну могутність Західної Європи.

Всі ці зміни третього періоду Середньовіччя сприяли появі нових видів писемних джерел. Починаючи з XIV в. у всіх країнах швидко збільшується число документів, пов'язаних з державним керуванням, дипломатією і т.д., – реєстри, рахунки, звіти, інструкції, раніше нечисленні. Тепер ці документи краще зберігаються й реєструються; саме життя викликає появу все нових і нових документів: протоколів засідань центральних і місцевих органів керування, повсякденної ділової переписки, численних листів і інструкцій керівних осіб, великих суспільних діячів і т.д. Цінність цих джерел для історії Західної Європи дуже велика – це самі надійні історичні джерела. Вони безпосередньо й точно відбивають дійсність, фіксують усі зміни в політику уряду й розкривають її таємні пружини, детально висвітлюють діяльність

багатьох великих політичних і суспільних діячів, надійні відносно дат, імен і взагалі фактичного матеріалу. У документальних джерелах (головним чином, у судових протоколах, міських реєстрах і т.д.) утримується багато коштовних відомостей по історії класової боротьби XIV – XV ст.

Особливе місце займають джерела по історії католицької церкви й папства. Головні з них – папські грамоти («апостолические грамоти», з XIV в., що звичайно називалися буллами (буллою називалася свинцева печатка, підвішена на шнурку до папської грамоти; ця назва потім була перенесена й на саму грамоту), і малі грамоти – бреве, що видавалися із приводу різних конкретних подій); вони відбивають політику папства в країнах Західної Європи. Акти церковних соборів розкривають католицьке віровчення й висвітлюють життя церковних установ. Церква й духовництво жили по особливому церковному (канонічному) праву, яке на початку XIII ст. було зведено в єдиний кодекс. По історії ересей основними джерелами є богословські трактати й протоколи інквізиційних судів.

Фонд джерел по історії культури XI–XV ст. надзвичайно великий і різноманітний. Тут і народні пісні, балади, казки, і міський театр із його містеріями (виставами на євангельські теми) і фарсами, і багата лицарська література: лицарські поетичні й прозаїчні романи, любовна лірика, обробка прадавніх епічних сказань. Джерелами по історії наукових знань у середині століття можуть служити філософські, медичні, філологічні й інші трактати, що з'явилися в XII ст. Великий матеріал з історії середньовічної культури дають архітектурні пам'ятники, а також пам'ятники образотворчого мистецтва, представлені головним чином мініатюрами в численних рукописах, вітражами й скульптурою в соборах.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

3. ИОРДАН. «ГЕТИКА»

Это отывок из сочинения (551 г.) аланского священника Иордана, в первой половине VI в., служившего чиновником у одного из готских военных вождей. Иордан пользовался трудами ряда римских и готских авторов.

Приключился у вестготов, как это обыкновенно бывает с народом, не обосновавшимся еще твердо на месте, большой голод, и стали знатные их и вожди, управлявшие ими наподобие королей, именно Фритигерн, Алатей и Софрак, озобоченные нуждой, какую испытывало войско, просить помощи у Люпициана и Максимиана – дуков¹ римлян.

¹ Полководцы и наместники провинций.

А на какие поступки не побуждает гнусная жажда золота? И вот начали дуки, побуждаемые алчностью, продавать им за большую цену не только мясо овец и быков, но дажедохлых собак и других нечистых животных. Дело дошло до того, что за 1 хлеб или 10 фунтов мяса покупали раба. А когда уже не стало рабов и домашней утвари, алчный торговец стал требовать в обмен за съестные припасы сыновей их, ибо не могли иначе родители обеспечить спасение детей своих: они лучше хотели пожертвовать их свободой, нежели жизнью, так как тот, кто продавался [в рабство], имел надежду, что его будут кормить с милосердием, а тот, кто оставался, должен был умирать [от голода].

Случилось в это тяжелое время, что Люпициан, в качестве предводителя римлян, пригласил короля готов Фритигерна на пир, замыслив против него, как это обнаружилось впоследствии, измену. Но Фритигерн не знал об измене, и когда он, пришедши на пир с немногими из дружины, пировал у римского наместника, он услышал крики несчастных умиравших, ибо в другой части дома воины дука, по его повелению, пытались перебить его заключенных сотоварищей. И вот когда отчаянные вопли умиравших дошли до ушей насторожившегося Фритигерна, обнаружившего измену, он, обнажив меч, разъяренный, быстро покинул пиршество и, избавив своих от опасности неминуемой смерти, стал возбуждать их на убийство римлян.

Этот день освободил готов от голода и лишил римлян их безопасности. И начали готы уже не как пришельцы и странники, а как римские граждане и господа распоряжаться римскими землевладельцами и держать под своей властью все северные области до Дуная. Узнав о том, император Валент, бывший в Антиохии, поспешил прийти с войском во Фракию.

В начавшейся плачевной войне готы остались победителями. Император, раненный, укрылся в одном поместье около Андрианополя, и готы, не зная, что он спрятался в столь жалкой хижине, подложили, как это и полагается свирепым неприятелям, огонь и с царской пышностью сожгли императора...

Вестготы, овладев после такой славной победы Фракией и прибрежной Дакией, стали жить там, как на своей родине.

«САЛИЧЕСКАЯ ПРАВДА»

Важнейшим источником для изучения истории германских племен являются так называемые варварские правды (Салическая, Тюрингская, Саксонская, Ринуарская и др.). Это судебники, представляющие собой запись (в период с V по XI в.) старинных, сложившихся еще при родовом строе, германских обычаев, до тех пор хранящиеся в устной традиции.

Целью их было установить точные формы судебной процедуры и подробно перечислить штрафы за разные преступления.

Наиболее типичным и одним из самых древних сборников записей обычного права германцев является «Салическая правда». Она составлена при Хлодвиге в конце V – начале VI в¹. Ни в каком другом судебнике так полно и четко не нашло отражение древнегерманское право, как в этом памятнике. Римское влияние, сказавшееся на других документах того времени, было здесь чисто внешним. Оно проявилось в основном лишь в том, что «Салическая правда» была записана на латинском языке и штрафы перечислялись в ней в римских денежных знаках.

«Салическая правда отражает процесс развития франкского общества от родового строя к феодальному и усиление королевской власти у франков.

Титул I. О вызове на суд

1. Если кто будет вызван на суд по законам короля и не явится, присуждается к уплате 600 денариев, что составляет 15 солидов³.

Титул III. О краже рогатых животных

3. Если кто украдет быка или корову с теленком, присуждается к уплате 1400 денариев, что составляет 35 солидов.

4. Если же кто украдет быка, ведущего стадо и никогда не бывшего под ярмом, присуждается к уплате 1800 денариев, что составляет 45 солидов.

Титул IX. О вреде, причиненном ниве или какому-либо огороженному месту

1. Если кто застанет на своей ниве рогатых животных, или лошадь, или какой-нибудь мелкий скот, не должен бить его до изувечения. Если же он сделает это и сознается, обязан возместить стоимость, а изувеченную скотину взять себе. Если же не сознается и будет уличен, присуждается к уплате 600 денариев, что составляет 15 солидов, не считая стоимости возмещения убытков.

2. Если кто, застав на своей ниве чужой скот без пастуха, загонит его и совсем никому не заявит об этом и если какая-нибудь скотина издохнет, возмещает, как при краже, стоимость и, сверх того, присуждается к уплате 1400 денариев, что составляет 35 солидов.

¹ Первоначальный текст «Салической правды» не сохранился, а вопрос о времени ее редакции вызывает споры. По мнению большинства ученых, запись «Салической правды» относится ко времени правления Хлодвига.

³ *Солід* – римская золотая монета; солид делится на серебряные денарии. 40 серебряных денариев составляли один солид.

5. Прибавление 2-е. Если кто-нибудь по вражде или по коварству откроет чужую загородку и впустит скот на ниву, или на луг, или на виноградник, или на какое-нибудь другое обработанное место, то тому, кому принадлежит труд, в случае представления последним улик со свидетелями, он должен возместить вред, и, кроме того, присуждается к уплате 1200 денариев, что составляет 30 солидов.

Титул X. О краже рабов

1. Если кто украдет раба, коня или упряжное животное, присуждается к уплате 1200 денариев, что составляет 30 солидов.

Титул XI. О кражах или взломах, произведенных свободными

1. Если кто из свободных украдет вне дома на 2 денария, присуждается к уплате 600 денариев, что составляет 15 солидов.

Титул XIII. О похищении свободных

1. Если три человека похитят свободную девушку, они обязаны уплатить по 30 солидов каждый.

6. Если же девушка, которую похитят, окажется под покровительством короля, в таком случае за нарушение «королевского мира» платится 2520 денариев, что составляет 63 солида.

7. Королевский мальчик (раб) или лит, похитившие свободную женщину, повинны смерти.

8. Если же свободная девушка добровольно последует за рабом, она лишается своей свободы.

Титул XIV. О нападениях или грабежах

1. Если кто ограбит свободного человека, напавши на него неожиданно, и будет уличен, присуждается к уплате 63 солидов.

2. Если римлянин ограбит салического варвара, должен примениться вышеуказанный закон.

3. Если же франк ограбит римлянина, присуждается к штрафу в 35 солидов.

4. Если кто-либо, желая переселиться, получит соответствующую грамоту от короля и если он развернет эту грамоту в публичном собрании и кто-нибудь осмелится противиться приказанию короля (ослушник королевской воли), повинен уплатить 200 солидов.

5. Если кто нападет на переселяющегося человека, все, участвовавшие в скопе или нападении, присуждаются к уплате 63 солидов.

Титул XVI. О поджогах

2. Если кто сожжет дом с пристройками и будет уличен, присуждается к уплате 63 солидов.

3. Если кто сожжет амбар или ригу с хлебом, присуждается к уплате 63 солидов.

4. Если кто сожжет хлев со свиньями или стойла с животными и будет уличен, присуждается к уплате 63 солидов, не считая уплаты стоимости и возмещения убытков.

Титул XXXV. Об убийствах и ограблении рабов

1. Если какой-нибудь раб лишит жизни раба, пусть господа разделят между собою убийцу...

4. Если какой-нибудь свободный человек ограбит чужого лита и будет уличен, присуждается к уплате 63 солидов.

5. Если чужой раб или лит лишит жизни свободного человека, сам убийца отдается родственникам убитого человека в качестве половины виры, а господин раба оплачивает другую половину виры.

Титул XXXIX. О похитителях рабов

1. Если кто вздумает сманить чужих рабов и будет уличен, присуждается к уплате 600 динаров, что составляет 15 солидов.

Титул XLI. О человекоубийстве скопищем

1. Если кто лишит жизни свободного франка или варвара, живущего по Салическому закону, и будет уличен, присуждается к уплате 200 солидов...

2. Если кто лишит жизни человека, состоящего на королевской службе, или свободную женщину, присуждается к уплате 600 солидов.

3. Если кто лишит жизни римляна – королевского сотрапезника и будет уличен, присуждается к уплате 300 солидов.

6. Если кто лишит жизни римлянина-землевладельца и не королевского сотрапезника, присуждается к уплате 100 солидов.

7. Если кто лишит жизни римлянина, обязанного платить подати, присуждается к уплате 63 солидов.

Титул XLV. О переселенцах

1. Если кто захочет переселиться в виллу к другому и если один или несколько из жителей виллы захотят принять его, но не найдется хоть один, который воспротивился переселению, он не будет иметь права там поселиться...

3. Если же переселившемуся в течение двенадцати месяцев не будет представлено никакого протеста, он должен остаться неприкосновенным, как и другие соседи.

Титул L. Об обязательствах

1. Если кто, свободный или лит, даст другому обязательство, тот, кому дано обязательство, по истечении 40 ночей или установленного между ними срока должен явиться к его дому в сопровождении свидетелей и с тем, кому надлежит произвести оценку имущества. И если должник не пожелает выплатить по обязательству, он, сверх обозначенного в обязательстве долга, присуждается к уплате 15 солидов.

НАЛОГООБЛОЖЕНИЕ В АРАБСКОМ ГОСУДАРСТВЕ

а) Обложение поголовной податью и хараджем

Обложение поголовной и поземельной податью последовательно и всесторонне рассмотрено Ал-Мавердием, писателем-юристом, скончавшимся за 42 года до взятия Иерусалима крестоносцами.

Ал-Мавердий – один из знаменитых законовевов того времени – жил в Басре и Багдаде. Написал несколько сочинений и книгу о теории государственного устройства, откуда и заимствовал нижеприведенный отрывок.

Поголовная подать и харадж – два права, дарованные богом мусульманам по отношению к монобожникам...

Оба налога взимаются с многобожника в знак его унижения и презренности...Доставляемые обоими налогами суммы рассматриваются как военная добыча и тратятся на тех, кто имеет право на не...

Что касается поголовной подати [джизья], то она налагается поголовно и название ее происходит от слова «джеза» (вознаграждение, плата)...так что мы взимаем ее с них [зиммиев] в знак унижения их; или же в вознаграждение [нас] за дарование им пощады, так что взимаем ее с них по снисхождению.

Медников Н. А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам – Спб., 1897 – Приложения II (3). – С. 1329 – 1330.

б) Налог с города Дамаска

Дамаск сдался с условием уступки победителя половины всего – денег и имущества – и уплаты одного динара с каждой головы. Мусульмане разделили добычу; воины Халида получили такую же долю, как и воины остальных предводителей. Было положено взимать с земель тех, кто останется на условиях заключенного мира, по динару с каждого джериба земли. Принадлежавшее царям и тем, кто удалился с ними, было обращено в казенную собственность.

Там же – Приложения II (1). – С. 188 – 189

в) Глава об ушуре¹.

Абу-Юсуф. Из книги «Книга хараджей»

Абу Юсуф² сказал: Что касается ушура, то я думаю, что его взимание ты² должен поручить людям благочестивым и религиозным, которым ты прикажешь, чтобы они не нарушали закона в обращении с народом, не чинили несправедливости, не брали больше положенного и приноравливались к правилам, которые мы им предписали. Потом ты осведомись об их делах, об их обращении с теми, кто проходил мимо них, не нарушили ли они того, что им было приказано. Если они совершили это, ты устранишь их, накажешь и взыщешь с них сумму, определяемую по твоему усмотрению, в пользу тех, с которыми они поступили несправедливо или у которых взяли больше положенного. И напротив, если они будут сообразовываться с тем, что им

¹ Ушур – налог, взимаемый в пользу халифата с имущества, предназначенного для продажи.

² Абу-Юсуф обращается к халифу Харуну ар-Рашиду (786 – 809). – *Ред.*

было приказано, и устранять несправедливость по отношению к муслимам и союзникам, ты оставишь их на местах и окажешь им благодеяния...

Когда мимо сборища ушура проходит муслим с крупным рогатым скотом, или овцами, или верблюдами и скажет, что они не предназначены для продажи, то он должен в этом поклясться, и если он это сделает, то с него достаточно.

Так же бывает и тогда, когда муслим, пронося мимо сборщика продукты, скажет: «Это из моих посевов», и тогда, когда он, пронося финики, скажет: «Они с моих финиковых пальм», – с них не взимается ушур. Он взимается только с предметов, приобретенных с целью продажи. Люди зимы в таком же положении...

ПОСЛАНИЕ О МАГДЕБУРГСКОМ ПРАВЕ

Магдебург как город ведет свое начало с 805 года. Он возник в том месте, где немецкие ремесленники продавали свои изделия славянам из племени вендов. Позднее магдебургские порядки были записаны и широко распространились в городах Центральной и восточной Европы. Вот начальная статья этого городского права, посланного в 1304 году шеффенами Магдебурга жителям города Герлиц по просьбе его патрициата.

Статья 1

Когда был основан город Магдебург, он получил право по своей доброй воле и по совету мудрейших. На совет созывали (горожан), чтобы они избрали заседателей (шеффенов) и советников (ратманов), шеффенов – на длительный срок, а советников – на один год. Они дали тогда присягу и присягают с тех пор каждый год, когда их избирают, в том, что не будут щадить своих сил, чтобы блюсти честь и добрую славу города по совету мудрейших. Ратманы собираются на городской суд, когда они пожелают, по совету мудрейших, когда объявляют призыв на помощь, и тогда они вызываются согласно их присяге... То, в чем они поклялись в городском суде, они должны всегда соблюдать. Тот, кто нарушит это, должен отвечать (перед судом). Если кто не явится на суд, когда звонит колокол, платит шесть пфеннингов. Если ему сообщают о городском суде (а он не явится), то уплачивается 5 шиллигов. Советники облечены властью разбирать различные дела, относящиеся к нарушению правил относительно мер и весов и продажи съестных припасов. Нарушители этих правил должны платить штраф в сумме 3-х вендских марок, т.е. 36 шиллингов.

Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы / Под ред. В. М. Корецкого. – М., 1961 – С. 388.

О ПАРЛАМЕНТЕ

В приведенных здесь документах говорится о социальном составе и организации парламента (документы а, б), о выборах в парламент представителей графств и городов (документы в, г), о петициях в парламент (просьба о помощи) отдельных слоев английского общества (документ д).

а) Приглашение графа в парламент (1295 г.)

Король возлюбленному родственнику и верному своему Эдмунду, графу Корнуолла, привет...Мы желаем иметь с вами и прочими королевства нашего магнатами совещание и рассуждение, то мы повелеваем вам именем верности и любви, которые вы имеете к нам, крепко наказывая, чтобы в воскресенье, ближайшее после праздника св. Мартина зимнего, Вы лично присутствовали в Уэстминстере для того, чтобы обсудить, постановить и исполнить вместе с нами и с прелатами и прочими магнатами и другими жителями королевства нашего то, с помощью чего следует устранить эти опасности. Засвидетельствовано королем в Кентерберн в первый день октября.

б) Приглашение представителей графств и городов в парламент (1295 г.)

Король шерифу¹ Нортгэмптоншира. Так как мы хотим иметь совещание и рассуждение с графами, баронами и прочими магнатами королевства нашего, чтобы позаботиться о мерах против опасностей, которые в эти дни угрожают этому королевству, вследствие чего повелели им, чтобы они прибыли к нам в воскресенье, ближайшее после праздника св. Мартина зимнего, В Уэстминстер, чтобы обсудить, постановить и исполнить то, с помощью чего следует устранить эту опасность, мы предписываем тебе, крепко наказывая, чтобы ты распорядился без замедления избрать и к нам в указанный выше день и место отправить от названного выше графства двух рыцарей и от каждого города этого же графства двух граждан и от каждого бурга двух горожан наиболее выдающихся и более способных к труду; так, чтобы названные рыцари полную и достаточную власть за себя и за общину названного выше графства, а названные граждане и горожане за себя и за общину названных выше городов и бургов отдельно от них здесь тогда могли делать то, что тогда будет по общему совету постановлено касательно того, о чем была речь выше, так, чтобы за отсутствием этой власти названное выше дело никоим образом не оставалось бы несделанным. И ты должен иметь здесь имена рыцарей, граждан

и горожан и этот приказ. Засвидетельствовано королем в Кентерберн третьего дня октября.

¹*Шериф* – королевский чиновник, стоявший во главе графства и осуществлявший в нем всю полноту власти (судебную, полицейскую, военную).

Памятники истории Англии XI – XIII вв. –
М., 1936 – с. 220 – 222.

в) Сообщение шерифа графства Девоншир о произведенных в графстве выборах рыцарей в парламент

Рыцари Роберт де Водстон и Андрей Треллор избраны общинной всего графства, и им даны полномочия, согласно содержанию этого приказа¹, и Джилберт Бикербс с Алланом Дедескомб поручились за них в том, что они явятся [в парламент] в указанный в приказе день.

г) Сообщение шерифа Оксфордшира и Беркшира о произведенных в графстве выборах горожан в парламент (1295 г.)

В графстве Оксфорд нет ни городов, ни бургов³, кроме города Оксфорда. И приказ, который я получил, был передан бэйлифам этого города, которые имеют право исполнять [на территории городского иммунитета] королевские приказы⁴, и они мне сообщили, что я с согласия общины⁵ города Оксфорда, согласно форме [королевского] приказа, выбрано два...горожанина...

д) Петиции, подававшиеся на имя короля и его совета во время заседаний парламента от разных слоев населения (1305 г.)

Жалоба бедных горожан города Ньюкасл...которые просят помощи. Хотя предшественники теперешнего короля своими хартиями, которые теперешний король подтвердил, даровали всем горожанам этого города различные вольности...чтобы они могли свободно покупать и продавать всякого рода товары в разных городах Англии, богатые горожане этого города препятствуют бедным горожанам пользоваться этими и другими...вольностями...

И они также просят, чтобы мэр и бэйлифы представили отчет о деньгах, которые они по разным поводам собирали с общины указанного города.

Ответ. Пусть казначею и баронам казначейства будет поручено специальным приказом из канцелярии вызвать к себе и выслушать обе стороны, [с тем чтобы решить], что нужно предпринять; и пусть бедные горожане пришлют одного представителя за всех.

¹ Королевский приказ шерифу об избрании рыцарей и горожан.

² Поручительство бралось потому, что многие депутаты уклонялись от явки в парламент.

³ Под бургами подразумевались все прочие города, привилегии которых были более ограничены.

⁴ Город Оксфорд, как и многие другие города Англии, пользовался иммунитетным правом, которое, запрещало королевским должностным лицам, в том числе и шерифам, въезжать на территорию городской округи даже для выполнения королевских приказов.

⁵ Под общиной города здесь подразумевается все полноправные граждане.

1920 г.

Люди манора старинного домена короны Стоилей в Ардерн, которые имели обыкновение брать все, что им нужно, в лесах этого манора и пользоваться [там] обширными пастбищами как для свиней... так и для другого скота, и собирать орехи и держать свинарники, и пользоваться проезжей дорогой и пешеходной тропой [ведущей] к церкви, к рынку и к деревням аббата этого места¹, жалуются на то, что [аббат] огородил вышеуказанный лес и эту заимку, как и другие пастбища, и запахал их, вследствие чего они разоряются и не могут существовать и просят в этом деле у короля помощи.

Ответ короля. Пусть идут судиться в суд, который заседает в присутствии короля², и представят туда протоколы судебных разбирательств, которые велись [по этому поводу] в других судах; и там им будет оказана справедливость.

¹ Имеется в виду аббат монастыря Стоилей, очевидно, лорд жалобщиков.

² Высший королевский суд. В конце XIII в. это суд Королевского совета в отличие от обычных судов общего права, где это дело, очевидно, уже неоднократно рассматривалось раньше

Хрестоматия по истории средних веков /
Под ред. С. Д. Сказкина. – М., 1963 – Т. II –
С. 343 – 353.

ОТРЫВКИ ИЗ «КНИГИ ФЕОДОВ».

О тех, кто может давать феодал и кто нет. Как феодал получается и как удерживается

Так как мы собираемся вести речь о феодалах, рассмотрим сперва, кто может давать феодал. А давать феодал могут: архиепископ, епископ, аббат. Аббатиса... если право давать феодал было у них исстари. Также могут давать феодал: герцог, маркграф, граф...

1. Рассмотрев лица, рассмотрим, каково было начало феодалов. В отдаленнейшее время зависело от власти господ, когда им будет угодно отобрать вещь, данную ими в феодал.

После этого пришли к тому, что феодал был неотъемлемым только год. Затем установилось, что феодал держался в течение всей жизни вассала.

Но так как феодал не переходил к сыновьям по праву наследования, то дальше пришли к тому из них, за которым сеньор хотел укрепить бенефиций. Ныне же установилось так, что он переходит одинаково ко всем.

2. Когда же Конрад отправился в Рим, вассалы, состоявшие на его службе, приносили, чтобы он обнародованием особого закона соизволил передавать феодал внукам по сыну и чтобы по смерти брата, умершего без законного наследника, брат наследовал бенефиций, находившийся в руках их отца...

4. Вот что надо заметить: хотя дочери по законам наследуют отцам, как мужской пол, однако они устраняются от наследования феодала. Равным образом и сыновьям их, если не будет особо оговорено, что наследование распространяется и на них...

Каким образом утрачивается феодал

Теперь рассмотрим, как феодал утрачивается. Если сеньор будет сражаться в открытом бою, а вассал покинет его в самом бою не мертвого и не смертельно раненого, то вассал лишается феодала.

1...Равным образом, если нападет на сеньора или замок его, зная, что там находится сеньор или жена сеньора. Равно, если убьет его брата или племянника, то есть братнего сына.

О природе феодала

Природа феодала такова, что если государь инвестировал каким-либо феодалом...то он не может лишиться их феодалов без вины.

Об отчуждении феодала

Если вассал захочет произвести отчуждение части феодала до половины, без разрешения сеньора, он волен сделать это. Дальше половины он идти не может, согласно справедливому и правому обычаю, иначе он теряет феодал, а сделка его будет недействительной.

Что такое инвеститура

Инвеститурой называется собственное владение. Обычно же инвеститурой зовут, когда копье или что-либо другое вещественное передается господином феода со словами, что он дает инвеституру...

Какова первая причина потери бенефиция

Первая причина потери бенефиция такова: если вассал через год и день после смерти сеньора все еще не явится с обещанием верности и просьбой об инвеституре к наследнику своего сеньора, то, как неблагодарный, он теряет бенефиций. И наоборот, если сеньор жив, а умрет вассал и сын его в течение того же времени не позаботится о получении инвеституры, он теряет бенефиций...

Средневековье в его памятниках / Под ред.
Д. Н. Егорова. – М., 1913. – С. 56-60

Земледельческий закон

Памятник этот, появление которого ученые относят в VIII в., представляет собой сборник законодательных постановлений, на основе которых регулировались отношения внутри сельской византийской общины. Он отразил те изменения, которые произошли в балканской части Византийской империи после вторжения на ее территорию славянских племен, принесших с собой и возродивших в стране свободную сельскую общину.

«Земледельческий закон» отчетливо характеризует византийскую общину: ее социальный состав, процесс расслоения, виды эксплуатации, быт общинников, технику сельского хозяйства. Он подтверждает наличие в византийской деревне лично свободных земледельцев и общинных отношений.

1. Земледельцу, возделывающему свое поле, следует быть справедливым и не переступать межи соседа; если же кто-либо переступит и умалит долю соседа своего, то, если он сделал это во время распашки нови, лишается своей нови, если же он сделал это нарушение во время посева, то лишается и посева, и пашни, и урожая переступивший границу земледелец...

3. Если договорились друг с другом два земледельца перед двумя или тремя свидетелями обменяться землями и договорились бы окончательно, пусть остается их обмен законным, прочным и непоколебимым...

9. Если земледелец-мортит¹ сжал без ведома земледавца и собрал снопы его, то как вор, будет лишен всех своих плодов.

10. Для мортита – девять снопов; доля же земледавца [т.е. земледельца] – один сноп. Разделивший иначе да будет проклят богом...

12. Если земледелец возьмет землю, чтобы засеять исполу, и к требуемому времени не распашет нови, но разбросает семя по поверхности, пусть ничего не получит из плодов, потому что, обманув, надсмеялся над хозяином земли.

21. Если бы земледелец построил дом или посадил виноградник на чужой пустоши и со временем вернулись бы хозяева ее, то они не имеют права разрушить дом или вырыть виноградники, но должны взять равноценный участок, где бы ни захотели. Если же отказался бы поселившийся или посадивший на чужом и не дал бы равноценного участка, то имеет право хозяин участка и виноградник вырыть и дом разрушить...

34. Если захвачен наемный пастух доящим скот тайком от хозяина его и продающим [молоко], пусть будет избит и лишен своей наемной платы...

37. Если кто-либо возьмет быка для работы и бык издохнет, то пусть обследуют сведующие люди [судьи]; и если он издох на той работе, для которой его спрашивали, – пусть будет не оштрафован [взявший быка]. Если же издох на другой работе, то пусть отдает вполне здорового быка...

41. Если кто-либо украдет быка или осла и будет уличен, отдаст его и все сработанное им...

44. Если кто-либо захватит в чаще леса быка, зарежет его и присвоит тушу его, то карается отсечением руки...

46. Если какой-либо раб, желая совершить ночью кражу, угонит из загона овец и если они погибнут или будут съедены дикими зверями, то пусть будет казнен... как убийца...

59. Срубавший чужие плодоносные виноградные лозы или вырывающий [с корнем] подвергнется отсечению руки и ответит за убыток...

64. Бросающие в гумно или стога огонь из вражеской мести пусть будут преданы сожжению..

79. Если кто-либо снял урожай в своем винограднике и в то время, когда на многих полях плоды еще не сняты, приведет свой скот, то получит 30 плетей и отдаст возмещение за ущерб потерпевшему...

81. Если кто-либо живущий в селении определил, что общинная земля [букв.: общее место] пригодна для сооружения мельницы, и займет ее и если затем после окончания сооружения сельская община [в вариантах: члены общины] заявит хозяину мельницы, что он присвоил себе общинную землю [букв.: общее место], пусть отдадут ему все причитающиеся платежи за издержки по устройству и станут сотоварищами с прежде сделавшим.

¹*Морта* – арендна плата, равная 1/10 урожая; *мортит* – арендатор, уплачивающий марту хозяину земли.

Сборник документов по социально-экономической истории Византии. – М., 1951. – С.103-108.

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ

1. По-перше, дали ми перед богом свою згоду і цією хартією нашою підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільною і володіла своїми правами у цілості і своїми вільностями недоторканими... Пожували ми також усім вільним людям королівства нашого за нас і за спадкоємців наших на вічні часи усі нижчеописані вільності, щоб мали їх і володіли ними вони і їх спадкоємці від нас і від наступників наших.

2. Якщо хтось із графів або баронів або інших володільців, що тримають від нас безпосередньо за військову повинність, помре, і на момент його смерті спадкоємець його буде повнолітнім і зобов'язаний буде платити релієф (релієф – плата васала за право володіння спадковими землями), то він (спадкоємець) має одержати свою спадщину після сплати старовинного релієфу, тобто спадкоємець або спадкоємці графа (мають заплатити) за графську баронію сто фунтів (стерлінгів), спадкоємець або спадкоємці барона за баронію – 100 фунтів, спадкоємець або спадкоємці лицаря, що володіє лицарським ф'єфом (феодом), – 100 шилінгів і не більше; хто менше має платити, нехай і дає менше, згідно з давнім звичаєм ф'єфів.

3. Якщо ж спадкоємець кого-небудь із таких (володільців) буде неповнолітнім і перебуватиме під опікою, то, досягнувши повноліття, нехай одержує свою спадщину без плати релієфа і мита.

...8. Ніяку вдову не можна змушувати взяти шлюб, доки вона бажає жити без чоловіка; проте так, щоб подала поручення, що не одружиться без нашої згоди, якщо вона від нас володіє, або без згоди свого сеньйора, від якого вона володіє, якщо вона від когось іншого (а не від нас) одержала володіння.

9. Ні ми, ні наші чиновники не будемо захоплювати ні землі, ні доходи з неї за борг, поки рухомого (майна) боржника вистачає для сплати боргу; і поручники власне боржника не змушуватимуться (до сплати боргу), поки сам головний боржник буде спроможним заплатити борг.

...12. Ні щитові гроші, ні допомога не повинні стягуватись у королівстві нашій, як тільки за загальною порадою королівства нашого, окрім того, якщо це не для викупу нашого із полону, і не для введення у лицарі найстаршого сина нашого, і не для першого шлюбу дочки нашої найстаршої; для цього необхідно

давати лише помірну допомогу, і таким же чином необхідно діяти і стосовно допомоги від міста Лондона.

13. І місто Лондон може мати всі стародавні вільності і вільні свої звичаї як на суші, так і на воді. Окрім того, ми бажаємо і дозволяємо, щоб усі інші міста і бурги, і містечка, і порти мали усі вільності і вільні свої звичаї.

14. А для того, щоб мати загальну раду королівства при стягненні допомоги в інших випадках, окрім вищезгаданих, або для стягнення щитових, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами і за нашими печатками; і окрім того, накажемо покликати огулом через шерифів і бейлифів наших усіх тих, хто володіє від нас безпосередньо на певний день, тобто принаймні за сорок днів до початку, і у певне місце; і в усіх тих містах пояснимо причину запрошення...

15. Ми не дозволимо надалі нікому брати допомогу із своїх вільних людей, окрім як для викупу його з полону і для введення у лицарі його найстаршого сина, і для одруження першим шлюбом його найстаршої дочки; для цього потрібно брати лише помірну допомогу.

16. Ніхто не має бути змушений відбувати більшу службу за свій лицарський лен або за інше вільне володіння, ніж та, яка має бути.

...20. Вільна людина буде оштрафована за малий проступок тільки згідно з проступком, а за більший проступок буде оштрафована згідно з тяжкістю проступка, до того ж має залишатися недоторканим її основне майно; таким же чином (буде оштрафований) і купець, і його товар залишиться недоторканим; і віллан таким же чином буде оштрафований, і у нього залишиться недоторканим його інвентар, якщо вони будуть оштрафовані з нашого боку; і ніякий із названих штрафів не буде накладено інакше, як на основі клятвених свідчень чесних людей із сусідів.

21. Графи і пери будуть оштрафовані не інакше, як самими своїми перами і тільки згідно з тяжкістю проступка.

...39. Жодна вільна людина не буде оштрафована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або якимось іншим чином обездолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням рівних їй (її перів) і за законом країни.

40. Нікому не будемо продавати права і справедливості, нікому не будемо відмовляти у них або затримувати їх.

41. Усі купці повинні мати право вільно і безпечно виїздити з Англії і в'їздити до Англії, і перебувати, і їздити по Англії як на суші, так і на воді, для того, щоб купувати і продавати без усяких протизаконних мит, сплачуючи лише старовинні і справедливі звичаєм встановлені мита, за винятком

військового часу і якщо вони будуть із землі, що воює проти нас; і коли такі з'являться на нашій землі на початку війни, вони мають бути затримані без шкоди для їх тіла і майна, доки ми або великий юстиціарій (глава королівської адміністрації) наш не дізнаємось, як поведуться з купцями нашої землі, що перебувають у землі, що воює проти нас; і якщо наші там у безпеці, то і ті інші мають бути у безпеці на нашій землі.

...45. Ми будемо призначати суддів, констеблів, шерифів і бейлифів (посадських осіб на місцях) тільки із тих, які знають закон королівства і мають бажання його добросовісно виконувати.

61. ... Створюємо і жалуємо гарантію, щоб барони обрали 25 баронів із королівства, кого забажають, які повинні усіма силами дотримуватися і охороняти і змушувати дотримуватися миру і вільностей, які ми їм пожалували і цією Хартією підтвердили... І коли ми не виправимо порушень або коли ми будемо за межами королівства, і юстиціарій наш не виправить протягом сорока днів, рахуючи з того часу, коли було вказано це порушення нам або юстиціарію нашому, якщо ми перебували за межами королівства, то ... чотири барони доповідають про це решті з 25 баронів, і ті 25 баронів спільно з громадою усієї землі будуть змушувати і тіснити нас усіма способами, якими тільки можуть, тобто через захоплення фортець, земель, володінь і усіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлено (порушення) згідно з їхнім рішенням; недоторканою залишаються наша особа і особа королеви нашої і дітей наших; а коли виправлення буде зроблено, вони знову будуть слухатись нас, як робили раніше.

СААД-ЭД-ДИН О ВЗЯТТИИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ

Придворный историк султанов Саад-эд-Дин (вторая половина XVI в.) написал хронику династии Османов с 1299 г. При этом он пользовался данными из сочинений предшествовавших авторов. По своей направленности его хроника тенденциозна и исполнена идеи восхваления подвигов турок, однако фактическая сторона событий передана правильно.

Прежде чем султан начал осаду, император послал ему предложение взять себе все города и их окрестности вне Стамбула, но оставить ему, императору, город, за что император будет платить султану ежегодную дань. Но султан, не внимая этим предложениям, ответил, что сабля и его религия неразлучны, и потребовал, чтобы император сдал ему город. Получив отказ, император установил на башнях и стенах артиллерию, воинов, вооруженных мушкетами и большими запасами смолы.

К концу первого дня до наступления ночи султан приказал установить в нужных местах батареи и начал подступ к городу при помощи янычар, а как только пушки были установлены, он приказал подвергнуть стены сильному обстрелу, не говоря уже о непрерывном граде стрел и камней, бросаемых метательными машинами, которые в свою очередь производили непрерывные залпы из мушкетов и пушек, заряженных каменными ядрами, которыми они причиняли большие страдания многим мусульманам, оросившим своей кровью землю. В это время прибыли два больших корабля, посланные на помощь императору франками, и высадили значительное подкрепление, которое быстро проникло в город. Затем, так как мусульмане были принуждены были удалиться от стен вследствие сильных вылазок неприятеля, осажденные стали громко кричать со стен и насмехаться над ними самым оскорбительным образом... И вот султан, собрав начальников, сказал, что для того, чтобы воспрепятствовать неприятелю делать вылазки, нужно вырыть в качестве прикрытия глубокий ров: это позволит укрыться от нападения, вырваться и уйти. Так как город окружен стенами с трех сторон, то осаждать его с суши – пропащее время. Приходилось изыскивать средства для атаки его с моря. Это было трудное предприятие, потому что гавань между Галатой и Стамбулом была прочно защищена цепью, что через нее нельзя было пройти ни одному судну.

Как ни умны были начальники, они не могли придумать средства для преодоления этого препятствия. Тогда султану пришла в голову мысль перетащить галеры по земле от нового замка, что позади Галаты, к крайней части гавани и таким путем напасть на город со стороны моря, подвергнув его пушечному обстрелу. Византийцы были уверены, что это единственное место, через которое мусульмане не смогут напасть на них. Однако предприятие, задуманное султаном, удалось благодаря ловкости опытных инженеров, которые при помощи невероятных усилий сумели перетащить галеры через горы. Когда галеры были переправлены, ими воспользовались для того, чтобы устроить мост, и этот мост стал путем для нападения со стороны гавани и для крепкого охвата осажденных и с этой стороны. Он поставил франков защищать ворота Едрирех, а со стороны гавани поставил заслон из своих войск, очень недовольных, что им предпочли франков. Это внесло ссору между защитниками, а в султана вселило надежду на счастливый исход великих усилий.

После того как султан убедился в наличии всех этих разногласий, он приказал начать штурм со стороны Едрирехских ворот...

Город был взят, и войска, войдя него, предали его крови и разграблению...

Грабеж продолжался три дня, и не было ни одного воина, который не стал бы богатым благодаря захваченной добыче и рабам. По прошествии же трех дней султан Мехмед запретил под страхом смерти тяжелых наказаний продолжать грабеж и резню, которая все еще не утихала. Все повиновались его приказу. Когда наступило полное спокойствие, вместо нелепого колокольного звона раздавался приятный голос муэдзина, возвещающий пять раз в день час молитвы. Из церквей выбросили идолов, очистили их от запахов, которыми они были оскверняемы, и устроили в них ниши, дабы обозначить место, куда следует устремлять взор, когда творишь молитву. К церквам приделали минареты; одним словом не забыли ничего, чтобы превратить их в места благочестия для мусульман.

Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. – М., 1950. – Т. II – С. 209.

ИЗ СОЧИНЕНИЙ Р. БЭКОНА

Выдающийся английский естествоиспытатель Рождер Бэкон (1214 – 1294), прозванный «удивительным доктором», профессор богословия в Оксфордском университете и французский монах, был ярким врагом бессодержательной схоластики и проповедником точных наук. За нападки на распущенность церковников получил по приговору духовных властей 12 лет тюрьмы. Его главные сочинения: «Большой труд», «Малый труд» и «Третий труд». Здесь даны некоторые отрывки из этих произведений.

Все науки связаны одна с другой и взаимно друг друга поддерживают: успех одной помогает всем другим, как глаз, например, руководит движениями всего тела...

...Математику ошибочно считают наукой трудной, а иногда даже подозрительной – только потому, что она имела несчастье быть неизвестной отцам церкви. Между тем как она важна, так полезна!

...Можно построить приспособления для плавания без гребцов, так, чтобы самые большие корабли, морские и речные, приводились в движение силой одного человека, двигаясь притом с гораздо большей скоростью, чем если бы они были полны гребцов. Точнее так же можно сделать повозки без всякой запряжки, могущие катиться с невообразимой быстротой; летательные машины, сидя в которых человек может приводить в движение крылья, ударяющие по воздуху, подобно птичьим.

...Медленно растут у западных христиан географические сведения... Надо производить измерения, определять точно положение стран и городов, а для этого необходимо принять какой-нибудь определенный пункт за начало долготы. Можно бы взять, например, на западе западную оконечность Испании, на востоке – восточную границу Индии. География, помимо ее практических приложений, важна и для других наук. Нельзя знать людей, не зная климата и страны, в которой они живут, так как климат влияет на произведения растительного и животного царства и еще более на нравы, характеры и учреждения.

...Прозрачные тела могут быть так отделаны, что отдаленные тела покажутся близкими, и наоборот. На невероятном расстоянии можно будет читать малейшие буквы и различать мельчайшие вещи, рассматривать звезды, где пожелаем. Полагают, что Цезарь с помощью больших зеркал с галльского берега мог видеть расположение лагерей и городов Британии... Можно так оформить прозрачные тела, что, наоборот, большое покажется малым, высокое – низким, скрытое станет видимым... Итак, вовсе не надо прибегать к магическим иллюзиям, когда сил науки достаточно, чтобы произвести действие...

Разум – вот вождь правильной воли; он направляет ее к спасению. Чтобы делать добро, надо его знать; чтобы избегать зла, надо его различать. Пока длится невежество, человек не находит средств против зла... Нет опасности больше невежества. Знающий истину, если иногда и пренебрегает долгом, имеет прибежище в совести, побуждающей его скорбеть о случившемся и остерегаться в будущем. Нет ничего достойнее изучения мудрости, прогоняющей мрак невежества, – от этого зависит благосостояние всего мира. Каков человек в изучении мудрости, таков он и в жизни...

Есть три источника знания: авторитет, разум и опыт. Однако авторитет недостаточен, если у него нет разумного основания, без которого он вызывает не понимание, а лишь принятие на веру, – мы верим авторитету, но понимаем не через авторитет. И разум один не может отличать софизма от настоящего доказательства, если он не может оправдать свои выводы опытом...

Доказательство умозаключает и нас заставляет умозаключать относительно данного вопроса; но оно не удостоверяет и не устраняет сомнений, не успокаивает духа в созерцании истины, если дух не найдет ее при помощи опыта... Человек, никогда не видавший огня, имел достаточно доказательство, что огонь жжет, портит и разрушает вещи. Все же дух его не успокоился бы на таком знании, и он не стал бы избегать огня, пока не положил бы огонь в руку или какой-нибудь горючий предмет и не убедился бы через

опыт в том, о чем узнал из доказательств. После же опыта сожжения чего-либо дух приобретает уверенность и успокаивается в сиянии истины...

Четыре в высшей степени заслуживающие порицания вещи составляют помеху делу истины... Они стоят на дороге всякому мыслителю и едва позволяют кому бы то ни было достигнуть настоящей мудрости. Вот эти помехи: преклонение перед неосновательными и недостойными авторитетами, долговременная привычка к известным мнениям, неосновательность суждений толпы и, наконец, скрывание людьми своего невежества, вместо которого они выставляют напоказ свою призрачную мудрость... От этих язв происходит все зло человеческого рода: благодаря им люди не знакомятся с наиболее полезными, великими и прекрасными памятниками мудрости и тайнами всех наук и искусств.

Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. – М., 1950. – Т. II – с. 290 – 292.

КРУГОСВЕТНОЕ ПУШЕСТВИЕ МАГЕЛЛАНА

Из дневника Пигафетты, спутника Магеллана

Магеллан (1480 – 1521), сын португальского рыцаря, участник экспедиции Ф. д'Альмеды долго служил в Индии, Софале и на Малакке. Бежав из Португалии в Испанию, заключив «Капитуляцию» с королем и в сентябре 1519 г. отправился в плавание. Он был убит 27 апреля 1521 г. в стычке с туземцами на о. Мактан.

Магеллан доказал своим путешествием не только шарообразность Земли, но и возможность обойти ее кругом по водным просторам, а также наличие «часовых поясов» – разницы во времени, проистекающей из вращения Земли.

Антонио Пифагетта, итальянский дворянин, папский чиновник при испанском дворе, стал участником экспедиции и оставил подробные путевые записки об увиденном.

а) В среду 28 ноября 1520 года мы выбрались из этого пролива и вступили в обширное море, названное нами «Тихим». В продолжении трех месяцев и двадцати дней мы были совершенно лишены свежей пищи. Сухари, которыми мы питались, представляли собой не хлеб, а пыль, смешанную с червями, загаженную мышами и издававшую поэтому невыносимое зловоние. Вода, которую мы принуждены были пить, была гнилая и также вонючая. Чтобы не умереть с голода, мы ели кожу, которую покрывают снасти, чтобы веревки не перетерали дерева. Эта кожа по действием воды, ветра и солнца так затвердела, что ее нужно было размачивать в морской воде в течение четырех-пяти дней. Затем мы пекли ее на углях и ели.

Часто мы питались древесными опилками. Крысы продавались по полдуката за штуку¹, но и за такую цену их невозможно было достать. Но это еще не все. Самое большое несчастье было в том, что нас постигла болезнь, при которой десны напухали до такой степени, что закрывали зубы как верхней, так и нижней челюсти и люди, пораженные этой болезнью, не могли принимать никакой пищи. Девятнадцать человек из нас умерло... За три месяца и двадцать дней сделали четыре тысячи левг² по этому Тихому морю, названному нами потому Тихим, что мы ни разу не испытали ни малейшей бури... Кроме умерших, было то 25 до 30 матросов, страдавших от боли в руках, ногах и других частях тела...

б) Магеллан был наделен всеми добродетелями. Он высказывал всегда непоколебимую настойчивость среди самых больших бедствий. На море он сам осудил себя на большие лишения, чем остальной экипаж. Сведующий, как никто, в знании морских карт, он владел в совершенстве искусством кораблевождения, и это доказал своим путешествием вокруг света, на что никто другой не отважился до него.

¹*Дукат* – византийская золотая монета, с XII в. распространившаяся и по другим странам Европы.

²*Левга* – приблизительно 7 км. Расстояние здесь явно преувеличено.

Пифагетта А. Путешествие Магеллана.
– М., 1950. – с. 62 – 63.

в) смерть Магеллана

Так как островитяне знали нашего капитана, они направили главным образом на него все удары. Они сбивали два раза у него с головы шлем, но он держался, а мы в свою очередь в очень малом числе бились по его сторонам. Одному островитянину удалось, к концу концов, нанести капитану удар копьем в лоб. Капитан, рассерженный, пронзил его своим копьем, и оно осталось у него в теле. Капитан хотел обнажить шпагу, но это было невозможно, так как он был сильно ранен в руку. Островитяне, заметив это, все обратились против него, – и вот таким образом погиб наш руководитель, наш свет и поддержка. Своим спасением мы обязаны исключительно нашему капитану, ибо в тот самый день, когда он погиб, все островитяне бросились к тому месту, где он упал.

Вейкер Дж. История географических открытий и исследований – М., 1950.
– с. 128-130

КАРЛ IV. «ЗОЛОТАЯ БУЛЛА» (1356 г.)

Карл IV (1316 – 1378), или чешский принц и маравийский маркграф Венцеслав, с 1346 г. – антикороль Баварский, с 1355 – император. Его «Золотая булла» устанавливала общепринятые порядки. Приводимый ниже отрывок касается особой роли немецких курфюрстов, имевших решающий голос при избрании императора.

Мы повелеваем и устанавливаем, чтобы архиепископ Майнцский, когда в епископстве станет известно о смерти короля или императора, в течение одного месяца со дня смерти сообщил об этом в открытых письмах каждому курфюрсту. Если же архиепископ будет медлить с этим извещением, пусть курфюрсты по собственному почину соберутся в течение трех месяцев во Франкфурте и выберут римского короля как будущего императора. Вопрос о выборе должен решаться большинством голосов. Вновь избранный должен тотчас утвердить лены, привилегии, права и свободы курфюрстов... Когда трон остается вакантным, решенство должны взять на себя: на Юге – пфальцграф, на севере – герцог Саксонский.

Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. – М., 1950. – Т. II – с. 128

В. М. ЛЮТЕР. ТЕЗИСЫ

(31 октября 1517 г.)

Мартин Лютер (1483 – 1546) – проповедник бюргерской Реформации, сын рудокопа, магистр свободных искусств, затем монах-августинец. Став доктором богословия, создал собственное вероучение.

Каждый христианин, если только он истинно раскаивается, получает полное отпущение вины и без индульгенции. Истинное сокровище церкви есть, конечно, не отпущение, а святое евангелие величия и милости бога. Христиан надо учить, что тот, кто видит нуждающегося и, несмотря на это, отдает деньги на индульгенции, приобретает этим не отпущение вины, а гнев божий...

Сказать, что крест отпущения, украшенный гербами папы и воздвигнутый в храмах, имеет равную ценность с крестом Христовым, есть кощунство...

Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. – М., 1950. – Т. II – с. 109

М. ЛЮТЕР. «К ХРИСТИАНСКОМУ ДВОРЯНСТВУ НЕМЕЦКОЙ НАЦИИ»

Явно выдуманно, что папа, епископы, священники, монахи – «духовного чина», а князья, рыцари, ремесленники, земледельцы – «светского». Все это – хитрая выдумка, сплошная ложь. Пусть никто не смущается этим и вот почему: все христиане – поистине духовного звания, между ними нет никакой разницы, разве лишь по должности... Между мирянами и попами, князьями и епископами или, как они называют, между духовными и светскими в действительности есть лишь различие по должности и делу, а не по званию: все они истинные священники, епископы, папы, но неодинаковое дело у всех, как и между священниками и монахами не все делают одно и то же. Посему я и утверждаю: раз светская власть установлена господом карать злых и охранять благих, то она свободно исполняет свое назначение во всем христианстве, невзирая на лица, все равно, обратится ли она против папы, епископов, попов, монахов, монахинь или еще кого-либо. Пусть светская власть исполнит дело свое совершенно свободно, нелицемерно: кто виноват, тот и расплачивайся.

Источники по истории Реформации.
– М., 1906. – Вып. I. – с. 5 – 6.

ЛЮТЕР. ПИСЬМО К СПАЛАТИНУ

Это письмо к одному из своих сторонников Лютер отправил через месяц после того, как папа римский Лев X опубликовал в сентябре 1520 г. буллу, осудившую лютеранство как ересь и требовавшую от Лютера в течение двух месяцев отречься от своего учения под страхом отлучения от церкви. В декабре Лютер публично сжег буллу и ряд католических сочинений, открыто порвав с папством.

Здравствуйте! Наконец прибыла сюда эта римская булла... В ней, как видите, сам Христос осужден, и осужден без всякой мотивировки. Меня даже не к допросу привлекают, а приглашают к отречению. Заметьте, до какой степени они безумны в своей ярости, в своем ослеплении, в своем недомыслии: не видят, не размышляют... Что до меня, то я рад от всего сердца, что приходится страдать за столь хорошее дело... Теперь я гораздо свободнее, так как убедился, что папа – антихрист и папский престол – седалище сатаны.

Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. – М., 1950. – Т. III – с.111 – 112

Т. МЮНЦЕР. «ЗАЩИТНАЯ РЕЧЬ»

Томас Мюнцер (1489 – 1525) – идеолог и один из самых видных вождей народного течения в немецкой Реформации. Проповедник и священник, первоначально выступавший с лютеровских позиций, он с 1520 г. открыто начал вести антикатолическую и антифеодальную пропаганду в революционном духе. Посетив в 1521 г. Чехию, Мюнцер не только перенял учение последователей таборитов, но и возгласил в «Пражском воззвании» необходимость полного социального переворота и установления народной власти. В 1522 г. Лютер и Мюнцер полностью порвали отношения и стали врагами. Характерна в этом смысле проповедь Мюнцера «Разоблачение ложной веры». Далее Мюнцер все решительнее призывал трудящихся к смелым действиям и ниспровержению угнетателей. Из его окружения вышла наиболее боевая программа Великой крестьянской войны – «Статейное письмо». Весной 1525 г. Мюнцер, поселившись в Мюльхаузене, возглавил освободительное движение городского плебса и крестьян в Тюрингии и Саксонии. Он твердо держался проповедуемых им взглядов и резко обвинял феодалов во всех бедах народа (памфлет «Защитная речь»). 15 мая 1525 г. его отряд был разбит у Франкенхаузена, а Мюнцер взят в плен. После мучительных пыток вождем народной Реформации был казнен.

В одном из приводимых ниже отрывков из его памфлета говорится о причинах возмущения трудящихся.

Смотрите, главная причина ростовщичества, воровства и разбоя – наши господа и князья. Они захватывают себе, что вздумается: рыбу в воде, птицу в воздухе, растения на земле – все должно принадлежать им. И после этого они распроатраняют среди бедняков заповеди божьи и говорят: бог велел – не укради! Но для себя они этот запрет не считают обязательным. Поэтому они и притесняют всех людей, разоряют и грабят бедных земледельцев, ремесленников и целый свет. Если же у них кто-либо возьмет хотя бы самую малость, то его отправляют на виселицу, а доктор Люгнер («лжец» – намек на Лютера) тогда приговаривает: «Аминь!» Господа сами виноваты, что бедный человек становится их врагом. Они не хотят устранить причин возмущения – как же они могут надеяться на спокойное благополучие? Так говорю я! За подобные речи меня называют мятежником. И пусть!

Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. Н. П. Грацианского, С. Д. Сказкина. – М., 1950. – Т. III – с.114

В другом отрывке повествуется о несправедливости феодальной власти.

Когда, какую заповедью бог дал князьям такую власть, что мы, бедняки, должны проводить на барщине все хорошие дни и можем работать у себя на поле только в дождь, обливаясь кровавым потом? В своей справедливости бог не потерпит, чтобы нас постоянно заставляли косить луга, возделывать пашни,

сеять, выдергивать, чистить, мять, мыть, трепать, чесать и прясть лен, лущить горох, собирать морковь и спаржу. Проклятие их позорной власти и разбойничим нравам! Что сказать о тех тиранах и злодеях, которые присваивают себе все налоги, пошлины и сборы и бесстыдно проматывают их, тогда как они должны идти в общую казну и идти на пользу всей стране? Если кто-нибудь вздумает поморщиться по поводу этого, с ним тотчас же поступают как с изменником: ведут на пытку, отрубают голову, четвертуют. Его жалеют меньше, чем бешенную собаку... Да, их власть не от бога, они сподвижники дьявола, их повелитель – сатана. Свергнуть этого Моава и Бегемота – истинно богоугодное дело; писание называет их не слугами божьими, но змеями и волками...

Если до сих пор мы кплавивали подушные подати и были крепостными, то теперь вы станете настоящими рабами, лишенными всякого права над собой и своим добром. Вас будут, как в Турции, продавать, словно скот, лошадей и волов... Горе, беда вашим детям, которым вы оставите такое несчастное наследство!

Там же. – С.115

М. ЛЮТЕР. ПИСЬМО ГОРОДСКОМУ СОВЕТУ МЮЛЬХАУЗЕНА

Этот документ свидетельствует о противоположности конечных позиций Лютера и Мюнцера, объясняя социальные особенности победившего в Северной Германии лютеранства. Лютеровское письмо датируется августом 1524 г. Оно все пронизано ненавистью к революционному «альтштедтскому духу», отличавшему мюнцеровские проповеди.

Этот человек уже доказал во многих местах, особенно в Цвиккау и за последнее время в Альтштедте, что от его деятельности нельзя ожидать иных плодов, кроме убийства, восстания и кровопролития.

Если он скажет, что послан богом и святым духом как апостол, то заставьте его доказать это знамениями и чудесами, но не позволяйте ему проповедовать...

Там же. – С.113

РОЗДІЛ II

ДОБА НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Тема 3. Західна і східна цивілізації (XV – поч. XX ст.)

Нова історія – це період у всесвітньої, насамперед, європейської історії, коли у всіх сферах життя людини – економічній, політичній, соціальній, духовній – формувалися основи індустріального суспільства. Дана епоха охоплює більше чотирьох століть – з кінця XV до початку XX ст. і поділяється на два періоди.

XVI – середина XVII ст. – *період пізнього Середньовіччя* або початок *раннього Нового часу*. Економічне і соціальне життя у цей час характеризується процесами розкладу феодалізму і зародження та розвитку капіталізму. Цей процес відбувався в умовах зміцнення і утвердження абсолютизму, становлення національних держав. З XVI ст. посилюється вплив Європи на країни всього світу, починається епоха становлення єдиної світової цивілізації. Гострота соціальних протиріч викликає великі антифеодальні суспільні рухи за активної участі народних мас, які сприяли перемозі перших буржуазних революцій.

Незважаючи на соціально-економічні і політичні відмінності окремих регіонів і країн, для цього періоду характерні загальні риси даної історичної доби.

В 1500 р. у країнах Заходу (католицькі країни Європи) жило 68 млн осіб, або 16% усього населення Землі. На Європу (без Росії) припадало приблизно 18% світового промислового виробництва. Переважна більшість населення Європи продовжувала займатися сільським господарством. Поступово внаслідок удосконалення знарядь праці й запровадження нових способів господарської діяльності людини зростали обсяги виробництва продуктів харчування. Зростає обсяг зв'язків між містом і селом, що стимулювало феодалів на отримання додаткового продукту, який досягався шляхом посилення експлуатації селян. В Німеччині, Угорщині, Чехії посилювався гніт щодо селян. В Англії, Нідерландах, Франції, де селяни були переважно вільними, розповсюджуються орендні відносини з використанням найманої праці. Виникає нова форма хазяйнування – фермерська.

Відкриття і винаходи XV – XVI ст. спричинили появу нових виробничих галузей і нової господарської форми хазяйнування і в промисловості – мануфактури (розсіяної, змішаної, централізованої). Натуральне господарство розкладається і формуються капіталістичні відносини.

Економічний поступ призвів до змін у соціальній структурі суспільства – з'явилися стани «нових людей» – наймані робітники, «нові дворяни», буржуазія.

Зростало товарне виробництво, склалися товарно-грошові відносини. В Італії, Голландії, Англії процвітають банкіри, з'явилися біржі. З XV ст. виникають державні банки, значення яких зростає після Великих географічних відкриттів. ВГВ вплинули на економічний і суспільно-політичний розвиток країн:

- розширили світогляд людини;
- сприяли заснуванню перших колоніальних імперій;
- прокладено нові торговельні шляхи. Торгівля тісно поєднала материки й континенти, зародився світовий ринок;
- збільшилось в Європі кількість золота й срібла з пограбованих країн Нового Світу, що призвело до знецінення грошей, зростання цін. Це призвело до «революції цін»;
- у суспільстві виокремилися люди, налаштовані на підприємницьку діяльність, з'явилося прагнення заробляти, йти на розумний ризик.

Формування в цей час капіталістичних відносин у Голландії, Англії та інших європейських країнах призвело до перетворення європейської історії у всесвітню. Втягування різних країн і континентів у світовий ринок сприяло руйнуванню феодалних форм виробництва, висунуло перед феодалними державами нові завдання й проблеми, що призвело до зміни форм державного устрою – у цей період починалася епоха абсолютних монархій.

Станова монархія поступилася абсолютній, влада монарха стала необмеженою. Створюється бюрократичний апарат, постійні армії і поліція. Діяльність станово-представницьких органів влади або зовсім припиняється (Іспанія, Франція) або зводиться нанівець (Англія). Абсолютизм свого часу сприяв консолідації нації і встановленню нових форм економічного життя. Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. абсолютизм в Нідерландах і Англії було ліквідовано буржуазними революціями.

Англійська буржуазія виступала за вільну конкуренцію, монархи ж продовжували продавати патенти на виключне право виробництва і продаж різних товарів і виробів. Англійські ділові кола не влаштувала зовнішня політика перших Стюартів, їхнє прагнення – спиратись у своїй боротьбі з парламентом на католицьких монархів континентальної Європи. Короля підтримували переважно економічно відсталі північні і західні графства, а також англійська церква. За парламент стояли найбільш розвинені південно-східні та окремі промислові і торгові райони центру й півночі Англії.

В ході революції англійське суспільство отримало засновану на «загальному праві» юридичну систему, економіку вільну від втручання держави, королівську владу, відповідальну перед парламентом, низькі податки, економічний підйом, зростання морської могутності, збільшення колоній, становище Лондона як фінансового центру світу.

Початок XVI ст. характеризувався загостренням кризи римсько-католицької церкви. Під впливом новаторських теологічних ідей Мартіна Лютера у Німеччині почалася Реформація, яка поширилася і на інші країни Європи. У Франції ідеї реформування церкви висунув Жан Кальвін. Внаслідок цього віровчення поділилося на два напрямки – католицизм і протестантизм, відбулися жорстокі кровопролитні релігійні війни у Німеччині та інших країнах Європи. Реформація сприяла утвердженню принципів, характерних для формування індустріального суспільства. У період Реформації XVI ст. зіштовхнулися не тільки в смертельній битві релігійні погляди, але й зародилася система цивільних прав і свобод, виникло нове розуміння свободи. Реформатори стверджували, що людина може спілкуватися з Богом без церкви і священників, треба тільки знати Біблію і вірити. Вони пропонували відібрати у церкви всі багатства і накопичувати власне. Протестанти перемогли в Голландії, Північній Німеччині, Швеції. Землі церкви були конфісковані і поділені між дворянами, дещо дістала і буржуазія. В Англії перемогла близька до протестантів англіканська церква, церковні землі перейшли до короля. У Франції і Іспанії королі уклали договір з церквою і остання віддала більшу частину доходів, а королі зобов'язалися захищати церкву.

Реформація завдала тяжкого удару католицизму і змусила його шукати вихід. Реакцією католицизму на нові процеси в соціально-політичному, церковно-релігійному і культурному житті європейських народів стала політика Контрреформації. Вона почалася в 40-х роках XVI ст. Серед засобів Контрреформації найпомітнішу роль відіграли нові релігійні ордени, запровадження інквізиції та цензури, діяльність і постанови Тридентського собору. Особливе місце у наступі на Реформацію займав орден єзуїтів, створений у 1540 р. Його засновником був іспанський дворянин Ігнатій Лойола (1491– 1556). Орден займався різноманітною діяльністю, прагнучи за будь-яку ціну забезпечити панування католицизму. Завдяки активному сприянню єзуїтів в одних країнах вплив і наслідки Реформації були ліквідовані, в інших – поширення Реформації призупинилося.

Із народженням абсолютистських монархій на перший план виступають суперечності між великими державами, до яких прилягали середні та маленькі країни. Зіткнення між державами переростали у загальноєвропейські

конфлікти, але посилення якоїсь однієї держави не допускалося. Зміцнення однієї держави за рахунок іншої спричиняло дію у відповідь з боку сусідніх держав, які дбали про рівновагу сил. Створювалася так звана система «політичної рівноваги». На початку XVII ст. розгорівся міжнародний конфлікт, пов'язаний з боротьбою протестантизму проти католицизму. Країни Європи поділилися на два ворогуючих блока. В 1648 р. Вестфальський мир поклав край убивствам і розбою. Тридцятилітня війна довела, що будь-які спроби розв'язати релігійні конфлікти збройним шляхом приречені на невдачу. Війна стала своєрідним підсумком у розвитку Європи в епоху раннього Нового часу.

До цього періоду історії належить і розбудова Російської держави. Процес «збирання земель» навколо Москви проходив настільки інтенсивно, що Московська держава стала найбільшою імперією у світі за 200 років (Європа за 400 років). Головну роль в об'єднанні вигравав політичний фактор і боротьба із зовнішньою небезпекою. Це викликало певні особливості Російської держави: сильна монархічна влада, жорстка система підданства, висока ступінь експлуатації селянства, наявність каральних органів і позасудові форми розправи з інакодумцями, відсутність руху до правової держави. Поряд з тим розвивались соборність, православ'я, колективізм. В 1613 р. Земський собор обрав царем М. Романова.

Таким чином, в XVII ст. Європа пройшла критичну точку економічної, соціальної і політичної модернізації.

Для пізнього середньовіччя характерно значне збільшення кількості джерел, а також їх якісне розмаїття. Загалом джерела цієї доби можна умовно поділити на категорії:

- документальні джерела. Вони дають основну інформацію, а нарративні джерела відходять на другий план;
- правові джерела;
- нарративні джерела. Вони збереглися в тих країнах, де капіталістичні відносини не змогли остаточно затвердитися. Їх важливість поступово зменшується через велику кількість і повноту документального матеріалу;
- хроніки, історичні твори (Макіавеллі, Бекон, Гвиччардини), наукові трактати, політичні трактати, публіцистика;
- виникнення жанру соціальної утопії (Мор, Кампанелла, Бекон);
- твори теологів-діячів Реформації;
- мемуарна література;
- епістолярні джерела;
- пам'ятники художньої літератури.

Поширення книгодрукування остаточно витіснило рукописну книгу і сприяло розвитку публіцистики. З'явилась велика кількість друкованих брошур і листівок (панфлетів). Вони майже не збіглися і є бібліографічною рідкістю.

Зросла кількість джерел державних органів влади і перш за все політичних джерел. До них належать – офіційне державне листування, протоколи засідань державних установ, звіти місцевих органів влади. Зросла кількість документів зовнішньополітичної діяльності. Міжнародні договори, донесення послів, урядові інструкції (інколи зашифровані) дають змогу ретельно вивчити зовнішню політику. При цьому з обережністю слід ставитися до донесень послів із різних країн. Все ж таки вони дивилися на події очима іноземців і нерідко помилялися. Не завжди правдивою була інформація, яку їм надавали міністри. Останні змінювали істину на власну користь. Співставлення даних з донесень послів з іншими авторитетними джерелами дає змогу виправити фактичний матеріал. В більшості своїй політичні джерела добре збереглися завдяки пунктуальній праці державних і місцевих архівів.

Ці джерела стали корисною базою для нарративних джерел цієї доби. Історики XVI– XVII ст. самі користувалися сучасним для них документальним матеріалом. В працях істориків-гуманістів присутні елементи наукового дослідження. Вони намагаються відшукати причини явищ в ставленні буржуазії до феодальних порядків і не просто цитують джерела, а намагаються опрацювати їх, виявити достовірність, повноту. На жаль, сьогодні використання цих праць не так актуально, бо сучасні історики можуть оперувати значно більшою кількістю документальних джерел цієї епохи.

Більшість історичних праць XVI – XVII ст. до того ж є мемуарами. Вони є невід'ємною частиною епохи Відродження з характерною для гуманістів зацікавленістю до особистості. Особистий фактор в мемуарах цієї доби стає головним. Автори не тільки описують бачені ними події, вони свідомо ставлять себе в центр твору. Тому мемуари, з одного боку, є цінним історичним джерелом через:

- велику кількість матеріалів побутової історії, яскравих характеристик окремих осіб;
- цінність для історії ідеології певних соціальних груп, а іноді і поглядів їх ворогів;
- якщо автор був дійсно відомим політичним діячем, він може повідомляти про факти, які не ввійшли до офіційних документів (секретні наради, приватні бесіди ...).

З іншого боку, мемуарна спадщина досить недостовірна через відсутність точної хронології, логічної послідовності, перебільшення власної ролі автора,

свідомого перекручування дійсності. Тому їх найчастіше використовують в якості додаткових ілюстративних джерел.

Велику цінність мають листи. Епістолярний жанр в епоху Відродження набув значного поширення. Листи – найкраще дзеркало суспільного життя, інколи вони містять точнішу інформацію, ніж мемуари стосовно соціально-економічного і політичного стану країни.

Для історії Великих географічних відкриттів і колоніальних захоплень джерелами є щоденники мореплавців, звіти і розповіді про подорожі, листування влади метрополії з владою колоній тощо (щоденники Колумба, твори Лас Касаса, Лопеса де Гомара, Антоніо Піфагетти та ін.).

Важливою групою джерел є документи, пов'язані з новими виробничими відносинами. Основними джерелами з історії мануфактур є договори промислових компаній, королівські грамоти-патенти, описи майна, заповіти, шлюбні контракти, судові документи, матеріали комерційних листувань, торгові книги тощо.

Джерела країн на схід від Рейну носять феодальний характер, особливо з історії аграрних відносин. Урбарії, інвентарні книги маєтків, звіти управляючих та їх листування з власниками стають численними. Аграрною енциклопедією можна вважати працю Гохберга «Занимательное земледелие».

Економічну і політичну історію міст висвітлюють місцеві міські документи.

Для історії Реформації джерелами постають Вітенбергські тези Лютера, папські були, імперські едикти, тексти релігійних договорів, головним з яких є Аусгбургський мир 1555 р., трактати і памфлети богословського характеру, праця Слейдана «Коментарі про положення релігії і держави часів імператора Карла V», «12 статей», «Гейльбронська програма». Багато фактичного матеріалу міститься в міських хроніках («Баварська хроніка», «Хроника, летопись и историческая библия»).

Письмові джерела історії Росії XVI – XVII ст. переважно складаються з діловодної документації, яка функціонувала у формі грамот, стовбців, книг. До системи загального діловодства відносилися накази, чолобитні, відписки (відповіді на прохання, листи), пам'яті (поточне листування), доповіді, а також документи господарсько-фінансової діяльності – книги зборів податків, оброків, митні, прибутково-витратні. Спеціальні системи діловодства представлені: військовим діловодством (документи Розрядного приказу – розрядні книги, боярські книги, родовідні книги); судово-слідчим діловодством (судові справи, списки, протоколи, розпитувальні промови, матеріали розшуку біглих); дипломатичним діловодством (документи Посольського приказу –

листування, записи переговорів, інструкції, накази послам); писцeve діловодство (писцеві, приправочні книги).

Власне *Новий час* починається з другої половини XVII ст. В ньому визначають перший (друга половина XVII ст. – кінець XVIII ст.) і другий періоди (кінець XVIII – рубіж XIX – XX ст.)

Англійська буржуазна революція, що почалася в середині XVII ст., тривала довгий час. У 1649 р. Карла I Стюарта було публічно страчено і Англію проголосили індепендентською республікою (індепенденти – представники лівого крила пуритан, які засуджували англіканську церкву). На початку 50-х років назрівала друга громадянська війна, що спонукало О. Кромвеля зважитися на державний переворот і встановлення протекторату (до 1658 р.). А в 1660 р. була відновлена монархія. Карл II невдовзі розпустив парламент і надалі правив одноосібно. Після його смерті парламент підготував державний переворот, який ввійшов в історію як «Славна революція».

Наприкінці 1689 р. парламент ухвалив основний законодавчий акт про структуру нової влади – «Білль про права», який забороняв королю без згоди парламенту видавати нові закони і припиняти чинні закони, стягувати податки, тримати в мирний час армію. «Білль про права» проголошував свободу парламентських дебатів, виборів і подачі петицій, закріпив перемогу торгово-фінансових кіл і нового дворянства Англії над абсолютизмом, заклав основи конституційної монархії. Буржуазія і нове дворянство отримали можливість визначати основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики через парламент. У свідомості англійців утвердилася думка про те, що влада повинна діяти в рамках закону та віротерпимості.

Англійська революція мала велике значення для подальшої модернізації економіки й утвердження ринкових відносин. Вона підготувала підґрунтя для переходу країни від аграрного до індустріального суспільства. У XVIII ст. склалися передумови для промислового перевороту, тобто для переходу від ручної праці до машинної, від мануфактури до фабрики.

Цьому сприяв і аграрний переворот XVI – XVII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство. Англійські фермери інтенсивно господарювали, поліпшуючи агротехніку і агрокультуру. Поширилася сівозмінна система, травосіяння. Широко застосовували парові плуги, машини, дренажні роботи, використовували мінеральні добрива. Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому.

Прискорили процес промислового перевороту технічні винаходи в різних галузях промислового виробництва.

Зовнішньо-економічні передумови промислового перевороту в Англії полягали у безоглядному пограбуванні колоній. На кінець XVIII ст. Англія перетворилася у найбільшу морську і колоніальну державу світу. Величезні прибутки, які забезпечувалися пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту було географічне розташування Великобританії та природно-економічні умови країни – водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості.

Промисловий переворот в Англії спричинив небувале економічне піднесення. Стрімко розвивалися текстильна промисловість, металургія, транспорт, зовнішня і внутрішня торгівля. З'явилися нові промислові центри, у містах стрімко зростала кількість населення. Сільське населення на початку XIX ст. становило 35% від усього населення Англії. Однозначно зросла кількість найманих робітників, що спонукало їх до боротьби за свої права. Наприкінці XVIII ст. почали виникати професійні спілки для захисту інтересів робітників – тред-юніони.

Промисловий переворот і технічний прогрес зумовили необхідність здобуття якісної освіти: технічну, щоб працювати на фабриці, та економічну – для ведення власної справи. У цей час почала формуватися технічна інтелігенція.

Формування нового політичного ладу в Північній Америці теж відбувалося революційним шляхом. Події Війни за незалежність 1775 – 783 рр. сприяли консолідації населення, утворенню єдиної революційної армії на чолі з Дж. Вашингтоном. Під тиском народних мас Другий континентальний конгрес проголосив незалежність колоній. А Четвертого липня 1776 р. – Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки. Декларація незалежності стверджувала: всі люди створені рівними, всі вони наділені своїм творцем певними невід'ємними правами, серед яких: життя, свобода і прагнення щастя. Для забезпечення цих прав устанавлюються уряди. І коли будь-яка форма правління стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і встановити новий уряд. З прийняттям Декларації незалежності завершився перший етап американської революції і розпочався другий – формування нової держави і перемоги над її супротивниками.

21 липня 1776 року Б. Франклін представив Конгресу проект під назвою «Статті конфедерації і вічної унії», за яким колонії мали утворити «постійний союз дружби» з центральними органами влади, але при збереженні повної внутрішньої автономії штатів. Цей союз мав називатися «Об'єднані колонії Північної Америки».

Проект Б. Франкліна було покладено в основу роботи спеціального комітету, до складу якого ввійшли делегати від дванадцяти штатів. Опрацьований комітетом проект був представлений Конгресу, і після багаторазового обговорення його ухвалили у листопаді 1777 року і передали на обговорення та схвалення законодавчих органів штатів. Остаточо він набув чинності 1 березня 1781 року у вигляді першої конституції Сполучених Штатів Америки під назвою «Статті конфедерації і вічного союзу».

Конгрес 1789 року прийняв десять поправок до конституції, запропонованих штатами. У 1791 році вони були ухвалені більшістю штатів і дістали назву «Білль про права».

Війна американських колоній Англії за незалежність знищила панування англійської аристократії, привела до створення самостійної республіки – Сполучених Штатів Америки. Ця війна вирішила також завдання буржуазної революції: ліквідувала залишки феодалізму, монархічних форм правління і створила політико-правові умови для соціально-економічного прогресу.

Кінець XVIII ст. став важливим і для історії Франції. Велика французька революція (1789 – 1799) – одна з найважливіших подій в історії Франції. Вона привела до перемоги над феодальним дворянством і монархією у Франції й встановленню республіки, похитнула основи феодально-монархічних порядків у багатьох країнах Європи, її традиції мали великий вплив на подальшу боротьбу за принципи буржуазної демократії і свободи. Внутрішньополітична боротьба в перші роки революції, невирішеність головних соціальних питань, негативні відносини іноземних держав з революційною Францією, зрада монархічних кіл визначили розвиток громадянського суспільства Франції від конституційної монархії до встановлення республіки.

Вожді революції Робесп'єр, Марат, Дантон, Сен-Жюст та ін., наслідуючи вчення пророків Просвітництва – Вольтера, Руссо, Монтеск'є, Дідро та ін., ставили перед собою загальнолюдські завдання: довести революцію до її кінцевої мети – Всезагального Блага, Свободи, Рівності і Братерства. До них справедливо можна зарахувати висловлені, щоправда, з приводу дещо більш ранніх подій, слова Ф. Енгельса: «Це був найграндіозніший переворот, пережитий до того людством, епоха, яка мала потребу в титанах і яка породила титанів за силою думки, пристрасті й характеру, за багатогранністю і вченістю.

Люди, які заснували сучасну державу буржуазії, були чим завгодно, але не тільки буржуазно обмеженими». Панування буржуазії і «болота», які зі страхом спостерігали за грізними подіями революції, прийде пізніше, коли гіганти – непримиренні вожді революції – переб'ють один одного, звільнивши місце для дій практичним і діловим персонажам, яких прийнято називати буржуа.

І хоча революція не досягла цих вершин, вона розчистила до них шлях для майбутніх поколінь, залишивши їм у спадок Декларацію прав людини і громадянина та її кредо: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах». Вивчення історії революцій, особливо таких, як Велика французька революція 1789 – 1794 років, не може бути прирівняне за своїм значенням до простого засвоєння однієї з тем навчальної програми. Революції подібні геологічним катастрофам. Як виверження вулканів, підриваючи холодну оболонку Землі, являють нам її бурхливі надра, так і революція збурює повсякденне життя. Вона відкриває прикриті до часу, доведені до крайнощів суперечності суспільства, відкриває саму людину з її фундаментальною підсвідомістю, дуже тонкою, нестійкою – людською. Революції засвідчують, наскільки небезпечний соціальний, класовий егоїзм, наскільки небезпечна історична сліпота верхів, які правлять суспільством і повелюють людьми. Народ, який піднявся в революції проти своїх гнобителів, небезпечний не тільки для них, він небезпечний і сам для себе, і для своїх вождів. Жорж Дантон, один із вождів революції, попереджав: «Великий народ у революції подібний металу, який кипить у горнилі. Остерігайтеся: якщо ви не вмієте поводитися з плавильною піччю, ви загинете в полум'ї!» Слова видатного революціонера, на жаль, виявилися пророчими і відносно нього самого.

Значних успіхів у подоланні відсталості в зазначений період досягла Російська держава. На кінець XVII ст. Московська Русь значно поширила свою територію за рахунок українських земель, освоєння Сибіру й далекого Сходу. За часів Петра I (1682 – 1725 рр.) почалася «європеїзація» Росії. Цар був переконаний, що тільки наслідуючи приклад європейських держав, Росія стане могутньою. Реформи військова, церковна, державного управління привела до формування абсолютної монархії і активізації зовнішньополітичної діяльності. Підписанням Ніштадтського миру закінчилася Північна війна. Петро I «прорубав вікно в Європу».

Період після смерті Петра I характеризувався політичної реакцією і погіршенням економічного становища Росії. Часті палацові перевороти, змови, засилля іноземців, марнотратство двору, фаворитизм, за рахунок якого складалися багатства окремих вискочок, швидкі зміни зовнішньої політики,

поряд з посиленням кріпосництва і руйнуванням трудящих мас, справили негативний вплив на темпи економічного розвитку Росії.

Ситуація змінюється за часів правління Єлизавети Петрівни і Катерини II.

Як і раніше, провідною галуззю економіки Росії залишалося сільське господарство. Феодально-кріпосницькі відносини поширювалися і вшир і вглиб. Вони охоплювали нові території і нові категорії населення. Основний шлях розвитку цієї галузі – екстенсивний, за рахунок освоєння нових площ.

Разом з тим з'являлося все більше ознак розкладання кріпосницьких виробничих відносин. Про це свідчать спроби окремих поміщиків застосовувати технічні пристрої багатопільної, вводити сівозміни, вирощувати нові культури і навіть будувати мануфактури – все це вело до зростання товарності господарства, хоча його основою залишалося кріпацтво.

В другій половині XVIII ст. подальший розвиток отримала промисловість. У середині XVIII ст. в Росії з'явилися перші бавовняні мануфактури, які належать купцям, а трохи пізніше – і розбагатілим селянам. До кінця століття їх число досягло 200. З 1762 заборонялося купувати кріпосних селян до заводів, припинилася приписка їх до підприємств. Мануфактури, засновані після цього року особами не дворянського походження, застосовували виключно вільнонайману працю.

Можна констатувати, що наприкінці XVIII ст. в Росії процес складання капіталістичних виробничих відносин став незворотнім, хоча в економіці панувало кріпацтво, яке справило величезний вплив на форми, шляхи і темпи розвитку капіталізму і визначило в кінцевому рахунку з кінця XVIII ст. економічне відставання Росії від інших європейських країн.

Внутрішньої консолідації Російської імперії у XVIII ст. сприяли швидкий розвиток зв'язків між її регіонами, формування всеросійського ринку. Розвитку торгівлі сприяло поліпшення доріг, будівництво каналів, розвиток судноплавства. Посилилася роль торгової буржуазії. Виникли нові торгові пункти, виросло число ярмарків, базарів, торжка. Зростала чисельність купців. При Катерині II обороти зовнішньої торгівлі значно виросли, був позитивний зовнішньоторговельний баланс. Почали засновуватися банки як складова частина ринкової системи, що сприяє утворення ринку капіталів.

Другий період нового часу розпочався наполеонівськими війнами 1799 – 1815 рр. За роки Революції, Консульства та Імперії Франція воювала проти семи коаліцій європейських держав. З них – шість припадало на часи правління Наполеона Бонапарта, який у 1804 р. проголосив себе імператором французів. У серпні 1804 р. було прийнято «Цивільний кодекс» («Кодекс Наполеона»), у якому закріплювався принцип рівності всіх громадян у правах, недоторканості

приватної власності, свободи приватного підприємництва, норми сімейного права. У 1807 р. було прийнято «Комерційний кодекс», у 1811 р. – «Кримінальний кодекс».

Наполеонівські війни суттєво змінили політичну карту Європи. 18 червня 1815 р. у битві під Ватерлоо Наполеон вдруге зрікся престолу і завершив свої дні у засланні на острові Святої Єлени.

Після наполеонівських війн у 1815 р. у Відні почав роботу міжнародний конгрес, на який зібралися представники всіх європейських держав, крім Османської імперії. Рішення, досягнуті на конгресі, лягли в основу нового міжнародного порядку, відомого під назвою «віденської системи».

На Віденському конгресі обговорювалися також проблеми захисту Європи від революцій та війн у майбутньому. З цією метою у вересні 1815 р. в Парижі російський, австрійський та пруський монархи проголосили створення «Священного союзу монархів і народів» і обіцяли захищати «віденську систему» усіма засобами – від пропаганди миру до військової інтервенції. З часом до них приєдналися інші держави Європи. Країни Священного союзу періодично збиралися на конгреси для узгодження своїх дій. Союз проіснував майже 40 років. За його рішеннями збройним шляхом придушувалися національно-визвольні і революційні рухи у різних країнах.

У Франції після «Ста днів» відновилася династія Бурбонів. Тому цей період називають Реставрацією (1815 – 1830). Проте політика Бурбонів викликала незадоволення в суспільстві, що і спричинило Липневу революцію 1830 р. і повалення династії. Новий режим Липневої монархії (1830-1848) також був зметений черговою революцією. Впродовж усього цього часу за державним устроєм Франція залишалася конституційною монархією. Поразка Франції у війні з Пруссією спричинила повстання 4 вересня 1870 р. Країна була проголошена республікою. Революційні події сприяли встановленню в 1871 р. на 72 дні влади Паризької Комуни. 28 травня впала остання барикада комунарів, і в місті почалися розправи над переможеними. Упродовж «кривавого» тижня (21 – 28 травня 1871 р.) було вбито понад 30 тис. захисників Комуни. У 1875 р. республіка здобула нову конституцію. Аби запобігти можливості відновлення монархії в країні, у 1884 р. Національні збори прийняли закон, який забороняв розглядати в парламенті питання про перегляд республіканської форми правління.

В 1870 – 1871 рр. на карті Європи з'явилися нові держави – об'єднані Італійське королівство та Німецька імперія.

Для більшості країн світу друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом радикальних соціально-політичних реформ, які остаточно ліквідували

елементи феодалізму і створили необхідні передумови для капіталістичного розвитку. Формується індустріальне суспільство. Світ вступив у період промислового капіталізму з характерними для нього рисами: динамічним економічним розвитком на основі досягнень науково-технічного прогресу, концентрацією виробництва і капіталу, загостренням соціальних протиріч і конкурентної боротьби за ринки збуту.

Відбувається прискорений процес концентрації виробництва та капіталу. Епоха вільної конкуренції змінюється стадією монополістичного капіталізму (імперіалізм). Різні форми капіталістичних монополій (картель, синдикат, трест, концерн) стали відігравати провідну роль у капіталістичному господарстві.

Банківський капітал зливається з промисловим і утворюється фінансова олігархія. Фінансовий капітал впливає і на політичне життя суспільства, підпорядковуючи собі весь державний апарат.

Найбільші імперіалістичні держави поділили світ на сфери економічного впливу. Країни Африки остаточно втратили незалежність (за винятком Ліберії, Ефіопії, Південно-Африканського Союзу), ставши колоніями Англії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Португалії, Іспанії. Територіальний поділ світу було завершено.

В країнах Західної Європи і США остаточно склався буржуазний тип держави. Основними його ознаками були: наявність парламентської та партійної систем, сильного державного апарату; поширення впливу держави на всі сфери суспільного життя; укріплення виконавчої влади; активна участь населення в політичному житті.

Для історії Європи і США в XIX – XX ст. кількість джерельного матеріалу – рукописного (архівного, і друкованого (книги, журнали, преса тощо) – зростає безмірно.

Важливим джерелом для вивчення внутрішньополітичного розвитку країн Європи та Америки даного періоду є конституції та інші законодавчі акти. В останній третині XIX – на поч. XX ст. були прийняті нові основні закони у Франції (Конституція III республіки), Німеччині (імперська конституція), Болгарії, Сербії, затверджені закони про перетворення Австрійської імперії у дуалістичну Австро-Угорщину, введено ряд поправок у Конституцію США. Вони несуть цінну інформацію про політичний режим, виборчу систему, співвідношення повноважень різних гілок влади та загалом структуру влади вказаних країн, що дає можливість визначити ступінь демократичності їх політичних систем.

Статистичні дані допомагають здійснити аналіз господарського та соціального розвитку держав. Так, порівняльні таблиці статистики обсягів

промислового виробництва та динаміки його змін доводять, що на перші місяці в економічній сфері у вказаний період виходять США та Німеччина, а Великобританія, на відміну від 50-60 рр. XIX ст., втрачає лідерські позиції. Статистика дозволяє дослідити соціальну структуру суспільства за різними критеріями. Зокрема, вона демонструє загальне зростання населення Європи та Америки, але при цьому простежується зниження народжуваності в таких країнах як Франція, Італія, Іспанія. Чітко видно, що зростає чисельно робітничий клас, відбувається різка майнова диференціація суспільства. Дані про еміграцію та імміграцію дають уявлення про напрямки та осередки переміщення населення. Важливим джерелом вивчення соціальної активності населення є, наприклад, статистика результатів парламентських виборів, або ж страйкового руху в певній країні. В цілому, статистичні свідчення є основним джерелом для проведення порівняння соціально-економічного розвитку держав та визначення його визначальних тенденцій.

Визначальна роль у дослідженні зовнішньої політики та міжнародних відносин належить дипломатичним документам. У період кінця XIX – поч. XX ст. між великими державами була укладена ціла низка воєнно-політичних та економічних договорів, найважливіші з яких є сьогодні опубліковані у спеціальних тематичних збірниках. Завдяки їм простежується розвиток міждержавних відносин в Європі, формування військово-політичних блоків та їх зовнішньополітичний курс. Особливе місце належить мирним угодам, що завершували військові дії (Франкфуртський 1871 р., Сан-Стефанський 1877 р., Паризький 1898 р., Портсмутський 1905 р. договори, Берлінський акт 1878 р.). В них закріплені нові основи відносин між ворогуючими сторонами та їх зміст дає уявлення про утворення нового співвідношення сил на міжнародній арені. Не менш важливими є договори, що знаменували поділ Європи на конкуруючі табори. Зміст угоди про створення Троїстого союзу (1882 р.), франко-російські (1891 – 93 рр.), франко-англійські (1904 р.) та англо-російські (1907 р.) домовленості свідчать про стратегічні плани та похмурі перспективи майбутнього збройного протистояння світового масштабу. Крім того, низка дипломатичних документів дозволяють простежити процес колоніального розподілу і перерозподілу світу між європейськими державами.

Вагомим доповненням до вказаних джерел є опубліковані щоденники та спогади провідних політичних діячів та дипломатів цього часу. Так, мемуари «залізного канцлера» О. Бісмарка, канцлера фон Бюлова суттєво розширюють та доповнюють, а також багато в чому пояснюють події розвитку Німецької імперії. Процес розбудови військово-морських сил Німеччини та початок гонки

морських озброєнь докладно висвітлено у спогадах німецького адмірала фон Тірпіца. Свідчення щоденників В. Мілютіна та Д. Ламздорфа розкривають подробиці та закулісні фактори причин, перебігу та наслідків Близькосхідних криз останньої третини ХІХ ст. Дипломатичні перипетії передодня Світової війни зображені у спогадах російських міністрів закордонних справ А. Ізвольського та С. Сазонова. Зрештою, низка мемуарної літератури присвячена подіям Першої світової війни. З британського боку це «Військові мемуари» Ллойд-Джорджа; з американського – «Архів полковника Хауза». Німецький погляд представляють спогади воєначальників Гінденбурга, Людендорфа, а французьку позицію – мемуари маршала Фоша. Загалом слід наголосити, що мемуари є цінним джерелом для формування бачення історії як дії особистостей, а не як безособову соціологічну схему. Події та проблеми того часу сприймаються не ретроспективно, з погляду сьогодення, а так, як їх оцінювали сучасники й учасники. Водночас спогади є чи не найбільш суб'єктивним джерелом, адже завжди автор прагне подати себе і свої вчинки в найкращому світлі. А тому їх використання має супроводжуватися критичним підходом та порівнянням з даними інших джерел.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Матеріали використані з ХРЕСТОМАТІЇ з історії Нового часу країн Європи та Америки. (ХРЕСТОМАТИЯ по истории Нового времени стран Европы и Америки)/

*Книга 2. Международные отношения в 1648 – 1918 гг. Составитель Д.В. Кузнецов
Благовещенск Издательство БГПУ 2010 www.alleng.ru/d/hist_vm/hist111.htm*

ВЕНСКИЙ КОНГРЕСС 1814–1815 гг.

Мирный договор между Россией и Францией, заключенный в Париже 18/30 мая 1814 г.

Ст. I. Да будет отныне навсегда мир и дружба между с. в. имп. всеросс. и союзниками его, с одной стороны, и е. п. королем французским и наваррским, с другой стороны... Выс. дог. стороны приложат все свои старания к сохранению, не токмо ими, но сколько от них зависит, и между всеми европейскими государствами, доброго согласия и приязни, толико нужных для их спокойствия.

Ст. II. Королевство французское сохраняет целость своих границ в таком состоянии, как оные были (к) 1 января 1792 г....

Ст. V. Судоходство по Рейну с того места, где река сия становится судоходною, до моря и обратно будет свободно таким образом, что опое ни кому возбранено быть не может...

Ст. VI. Голландия, состоящая под владычеством дома оранжского, будет в пределах своих распространена... Германские государства будут независимы и соединены общим союзом. Швейцария независимая будет и впредь управляема сама собой.

Италия, вне границ земель, отходящих к Австрии, будет составлена из областей державных.

Ст. VII. Остров Мальта и все от оногo зависящее будет принадлежать, в полную собственность и обладание, его великобританскому величеству.

Ст. VIII. Его великобританское вел., договариваясь за себя и своих союзников, обязывается возвратить его христианнейшему вел. в нижеозначенные сроки колонии, рыбные ловли, конторы и заведения всякого рода, какими Франция владела по 1 число января 1792 г. на морях и на твердой земле Америки, Африки и Азии, включая острова Габаго, Сен-Люси и Иль-де-Франс с принадлежностями его, а именно: Родригом и Сашэллями. которые его христианнейшее вел. уступает и совершенную собственность и обладание его великобританскому величеству...

Ст. X. Ее вернейшее вел. (королева португальская)... обязуется возвратить его христианнейшему величеству... Гвиану французскую в таком состоянии, как она была по 1 число 1792 г....

Ст. XXXII. В течение двух месяцев все державы, принимавшие участие с той и другой стороны в теперешней войне, отправят полномочных в Вену для учинения на общем конгрессе распоряжении, кои должны довершить постановления сего трактата.

Мирный договор между Россией и Францией, заключенный в Париже 8/20 ноября 1815 г.

Дворы союзные, предохранив своими соединенными усилиями и победами как Францию, так и всю Европу от смятений, коими угрожали им преступное возвращение Наполеона Бонапарта во Францию и провозглашенные им снова в сем государстве, для утверждения похищения своего, пагубные революционные правила;

Разделяя с его христианнейшим величеством искреннее желание, чтобы, с одной стороны, залогом порядка, благополучно во Франции восстановленного, были ненарушимость королевской власти и соблюдение вполне

конституционной хартии, а с другой, утвердились опять взаимные между Францией и с определенными ей державами сношения доверенности и дружбы, кои были столь долго смущаемы ужасными следствиями революции и системы завоеваний;

И зная также, что сей последней цели можно достигнуть единственно чрез доставление сим державам выгод, достаточных для вознаграждения за прежние бедствия и для обеспечения судьбы их в будущем...

Рассуждали вместе с его вел. кор. французским о средствах исполнить на деле сие предположение и признали, что Франция без важного себе ущерба не может удовлетворить справедливым требованиям держав, ни одною уступкою областей, ни одними денежными пожертвованиями и что будет лучше для отвращения всяких невыгодных последствий, употребить совокупно оба означенные способа вознаграждения. Их имп. и кор. вел. решились принять сие за основание новых мирных постановлений и также, признав согласно необходимость оставить на определенное время в пограничных провинциях Франции некоторое число союзных войск, повелели собрать и внести в один окончательный трактат все различные условия, на вышесказанных главных положениях основанные.

Ст. I. Границы Франции будут те же, кои были в 1790 г.... Для открытия прямого сообщения между Женевским кантоном и Швейцарией часть земли Жекс... будет уступлена Гельветическому союзу для присоединения к кантону Женевскому. Французские таможи будут сведены на западную сторону горы Юры, и вся земля Жекс должна быть вне образуемой оными цепи...

Отношения зависимости княжества Монако от Франции... отныне прекращаются навсегда, и сие княжество будет в зависимости от короля сардинского...

Ст. III... Укрепления Гюнингена будут скрыты и французское правительство... обязывается никогда не возобновлять оных и на расстоянии по крайней мере трех миль от Базеля не строить никаких других укреплений.

Земля, лежащая на севере черты, проведенной от Уджина... к южной стороне озера Аннеси через Фаверж до Лошерена, а оттуда к озеру Бурже до Роны, будет пользоваться правами и выгодами нейтралитета Швейцарии, на том же основании, как оными, в силу 92 статьи главного акта венского конгресса, пользуются провинции Чиаблезе и Фосиньи.

Ст. IV. Денежная сумма, которую Франция обязана, как часть требуемых от нее вознаграждений, заплатить державам союзным, определяется в семьсот миллионов франков...

Ст. V. Полагая, что смутное и беспокойное состояние умов во Франции, сие необходимое следствие столь долго терзавших оную смятений и последнего несчастного происшествия, может еще, несмотря на отеческие намерения короля и даруемые чрез конституционную хартию всем классам его подданных выгоды, сделаться источником новых бедствий, и что потому безопасность государств с определенных требует принятия временных, чрезвычайных мер предосторожности и охранения, выс. державы признали нужным занять на время некоторые военные позиции в границах французских особенным корпусом союзных войск, притом однако же именно постановляя, что сие военное занятие не будет ни в чем противно правам державной власти его христианнейшего величества и неприкосновенности владений его...

Сие военное занятие долженствует продолжаться не более пяти лет...

Ст. VII. Во всех землях, кои перейдут во владение другого государя... жителям, как природным, так и иностранным..., дан будет... срок па шесть лет для продажи, если они пожелают, имуществ своих и переселения в другое государство по произволу.

Ст. XI. Парижский трактат 18/30 мая 1814 г. и окончательный акт венского конгресса 28 мая/9 июня 1815 г. утверждаются и все оных постановления, кои не отменены условиями настоящего трактата, будут соблюдаемы...

Заключительный акт Венского конгресса (1815 г.)

Во имя Пресвятой и Неразделимой Троицы.

Дворы, между коими заключен Парижский трактат 18 (30) мая 1814 года, собравшись в Вене, чтоб в следствие XXXII статьи сего Акта, вместе с прочими Государями и Державами, им союзными, дополнить постановления означенного Трактата и прибавить к оным распоряжения, кои сделало необходимыми состояние Европы при окончании последней войны, желая сверх того ввести в один общий договор разные частные положения, в течении переговоров подписанные, и утвердить оные взаимными ратификациями, повелели Своим Полномочным составить из постановлений, до существенной и неперменной пользы касающихся, один Главный Трактат и присоединить к оному как неотдельные части, все прочие положения Конгресса: Договоры, Соглашения, Декларации, Уставы и другие частные Акты, означенные в настоящем Трактате. Для сего вышеупомянутые Дворы наименовали своими Полномочными:...

Те из именованных Полномочных, кои присутствовали при окончательном заключении переговоров, представя свои законные полномочия, согласились внести в Главный Трактат и утвердить своим подписанием следующие статьи:

Статья I.

Герцогство Варшавское, за исключением тех областей и округов, коим в нижеследующих статьях положено иное назначение, навсегда присоединяется к Российской империи. Оно в силу своей конституции будет в неразрывной с Россией связи и во владении е. в. императора всероссийского, наследников его и преемников на вечные времена. Его императорское величество предполагает даровать по своему благоусмотрению внутреннее устройство сему государству, имеющему состоять под особенным управлением. Его Величество, сообразно с существующими в рассуждении прочих Его титулов обычаем и порядком, присовокупит к оным и титул Царя (Короля) Польского.

Поляки, как российские подданные, так равномерно и австрийские и прусские, будут иметь народных представителей и национальные государственные учреждения, согласные с тем образом политического существования, который каждым из вышепоименованных правительств будет признан за полезнейший и приличнейший для них, в кругу его владений.

Статья II.

Часть герцогства Варшавского, поступающая в полное державное владение и собственность е. в. короля прусского и наследников его, по ч. названием великого герцогства Познанского, будет заключена в нижеозначенных пределах.

Статья XV.

Король саксонский на вечные времена, за себя и за всех своих потомков и преемников, отказывается в пользу е. в. короля прусского от всяких прав и притязаний на означенные ниже сего области, округи и земли или участки земель, прежде принадлежавшие королевству Саксонскому. Оные будут состоять в полном державном владении и собственности е. в. короля прусского и присоединены к его государству...

Статья XXV.

Е. в. король прусский будет также иметь в полном державном владении и собственности на левой стороне Рейна земли, заключающиеся в нижеозначенных границах.

Статья LIII.

...Все владетельные государи и вольные города Германии и в том числе их величества император австрийский, король прусский, датский и

нидерландский, первые, то есть: император австрийский и король прусский в качестве государей тех из владений своих, какие в прежние времена принадлежали к Германской империи; а короли датский, в качестве герцога Голштейнского, нидерландский, в качестве великого герцога Люксембургского, постановляют между собою вечный союз, под названием общего Германского союза.

Статья LIV.

Целью сего союза будет соблюдение внешней и внутренней безопасности Германии, независимости и неприкосновенности, принадлежащих к оной земель.

Статья LVI .

Управление делами союза будет вверено сейму, в коем все члены без всякого впрочем нарушения прав, сану их принадлежащих, будут подавать голоса через полномочных своих иные особенно, иные же в совокупности с другими членами...

Статья LXV.

Прежние соединенные нидерландские области и бывшие провинции бельгийские в границах, кои для тех и других определены следующею статьею, составят вместе с прочими всей статье означенными землями особенное государство под державой е. к. высочества принца Нассау-Оранского, владетельного государя соединенных нидерландских областей и будут именоваться королевством Нидерландским...

Статья LXXIV.

Целостность и неприкосновенность девятнадцати кантонов швейцарских... признаются основанием Гельветического союза.

Статья LXXV.

Валлис, Женевская область и княжество Невшательское присоединяются к Швейцарии и составят три новых кантона...

Статья LXXXV-XCIII.

(Установление границ Королевства Сардинского в Северной Италии.)

Статья XCIV.

(Передача Венецианской области и Далмации Австрии.)

Статья CIV.

Е.В. королю Фердинанду IV, наследникам его и потомству возвращается престол неаполитанский, и все державы признают его королем королевства обеих Сицилий.

Ст. СХVIII. Трактаты, Конвенции, Декларации, Уставы и другие отдельные Акты, приложенные к сему главному Трактату, именно же следующие:

1. Трактат между Россией и Австрией 21 апреля (3 мая) 1815 года.
2. Трактат между Россией и Пруссией 21 апреля (3 мая) 1815 года.
3. Дополнительный между Австрией, Пруссией и Россией трактат о г. Кракове 21 апреля (3 мая) 1815 года (...) должны быть почитаемы за неотдельные части общих постановлений Конгресса и везде будут иметь таковую же силу и действие, как если бы оные были от слова до слова внесены в сей главный Трактат.

Ст. СХIХ. Всем Державам, коих Полномочные присутствуют на Конгрессе, равномерно и Князьям и вольным городам, принимавшим участие в вышеозначенных постановлениях или Актах, сим Главным Трактатом утвержденных, предлагается приступить к оному.

Ст. СХХ. Хотя во всех списках сего Трактата употреблен один Французский язык, однако Державами, участвовавшими в составлении сего Акта, признано, что сие не должно служить правилом для будущего, что и впредь всякая Держава для переговоров и постановления условий будет употреблять тот же язык, который доселе бы ею употребляем в делах Дипломатических, и что настоящий Трактат не будет почитаем за доказательство перемены прежних обыкновений.

Ст. СХХI. Сей Трактат будет ратификован и ратификации оного будут разменены всеми другими Державами через шесть месяцев, а Португальским Двором через год, или, будет возможно, скорее.

Экземпляр сего общего Трактата будет положен для хранения в Государственный Придворный Архив Его Императорского и Королевского Апостолического Величества и служить свидетельством, когда который-либо из Европейских Дворов пожелает видеть подлинные слова Трактата.

В уверение чего, взаимные Полномочные подписали сей Акт и приложили к оному гербов своих печати.

Акт Священного союза (1815 г.)

Объявляют торжественно, что предмет настоящего акта есть открыть перед лицом вселенной их непоколебимую решимость, как в управлении вверенными им государствами, так и в политических отношениях ко всем другим правительствам, руководствоваться не иными какими-либо правилами, как заповедями, сея святыя веры, заповедями любви, правды и мира...

На сем основании их вел. согласились в следующих статьях:

Ст. 1. Соответственно словам священных писаний, повелевающих всем людям быть братьями, три дог. монарха пребудут соединены узами действительного и неразрывного братства и, почитая себя как бы единоземцами, они во всяком случае и во всяком месте станут подавать друг другу пособие, подкрепление и помощь; в отношении же к подданным и войскам своим они, как отцы семейств, будут управлять ими в том же духе братства, которым они одушевлены для охранения веры, мира и правды.

Ст. 2. По сему единое преобладающее право да будет как между помянутыми властями, так и подданными их: приносить друг другу услуги, оказывать взаимное доброжелательство и любовь, почитать всем себя как бы членами единого народа христианского, поелику, три союзные государя почитают себя аки поставленными от провидения для управления тремя единого семейства отраслями, а именно Австрию, Пруссиею и Россию, исповедуя таким образом, что самодержец народа христианского, коего они и их подданные составляют часть, не иной подлинно есть, как тот, кому собственно принадлежит держава, поелику в нем едином обретаются сокровища любви, ведения и премудрости бесконечныя, то есть бог, наш божественный спаситель, Иисус Христос, глагол всевышнего, слово жизни. Соответственно с сим, их величества с нежнейшим попечением убеждают своих поданных со дня на день утверждаться в правилах и деятельном исполнении обязанностей, в которых наставил человеков божественный спаситель, аки единственное средство наслаждаться миром, который истекает от доброй совести и который един прочен.

Ст. 3. Все державы, желающие торжественно признать изложенные в сем акте священные правила и кои почувствуют, сколь нужно для участия колеблемых долгое время царств, дабы истины сии впредь содействовали благу судеб человеческих, могут все охотно и с любовью быть приняты в сей священный союз.

Commager G.S Documents of
American history. P. 137-138.

44. КОНСТИТУЦИЯ СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ

1787 год

МЫ, НАРОД Соединенных Штатов, в целях образования более совершенного Союза, утверждения правосудия, охраны внутреннего спокойствия, организации совместной обороны, содействия общему благосостоянию и

обеспечения нам и нашему потомству благ свободы, устанавливаем и принимаем эту Конституцию для Соединенных Штатов Америки.

Статья I. *Раздел 1.* Все установленные здесь полномочия законодательной власти принадлежат Конгрессу Соединенных Штатов, который состоит из Сената и Палаты представителей.

Раздел 2. Палата представителей состоит из членов, избираемых раз в два года населением каждого из Штатов; при этом избиратели каждого из штатов должны отвечать тем же требованиям, которые установлены для избирателей наиболее многочисленной палаты Законодательного собрания Штата.

Не может быть Представителем тот, кто не достиг двадцатипятилетнего возраста, не состоит в течение семи лет гражданином Соединенных Штатов и не является в момент избрания жителем того штата, где он избирается.

Представители и прямые налоги распределяются между отдельными Штатами, могущими вступить в настоящий Союз, пропорционально численности их населения, для определения которой к числу всех свободных людей, включая лиц, находящихся в услужении на определенный срок, и исключая не платящих налогов индейцев, прибавляется три пятых всех прочих лиц.

Настоящее исчисление населения производится в течение трех лет после первой сессии Конгресса Соединенных Штатов, а затем через каждые десять лет в порядке, который будет установлен специальным законом. От каждых тридцати тысяч жителей не может быть избрано более одного Представителя. До производства такого исчисления населения штата Нью-Хэмпшир избирает трех представителей, Массачусетс – восемь, Род-Айленд и колония Провиденс – одного, Коннектикут – пять, Нью-Йорк – шесть, Нью-Джерси – четырех, Пенсильвания – восемь, Делавэр – одного, Мэриленд – шесть, Виргиния – десять, Северная Каролина – пять, Южная Каролина – пять и Джорджия – трех.

При открытии вакансий в представительстве от какого-либо штата исполнительная власть последнего назначает выборы для заполнения этих вакансий.

Палата представителей избирает своего спикера и других должностных лиц; ей одной принадлежит право возбуждать преследование в порядке импичмента

Раздел 3. В состав Сената Соединенных Штатов входят по два сенатора от каждого штата, избираемые Законодательными собраниями соответствующих штатов на шесть лет; каждый сенатор имеет один голос.

Немедленно вслед за тем, как Сенаторы соберутся после первых выборов, они разделяются на три по возможности равные группы – по истечении шестого года, так чтобы одна треть избиралась вновь каждые два года; если

вследствие отставки или по другой причине вакансии откроются в перерыве между сессиями Законодательного собрания Штата, исполнительная власть последнего может произвести временные назначения впредь до следующей сессии Законодательного собрания, которое и заполняет эти вакансии.

Не может быть Сенатором тот, кто не достиг тридцатилетнего возраста, не состоит в течение девяти лет гражданином Соединенных Штатов и не является в момент избрания жителем того штата, где он избирается.

Вице-президент Соединенных Штатов является Председателем Сената, но может голосовать лишь в том случае, если голоса разделятся поровну.

Сенат избирает других своих должностных лиц, а также Председателя в случаях отсутствия Вице-президента или исполнения последним обязанностей Президента Соединенных Штатов.

Сенату принадлежит исключительное право осуществления суда в порядке импичмента. Заседая с этой целью, Сенаторы приносят присягу или делают торжественное заявление. Если подсудимым является Президент Соединенных Штатов, председательствует Главный судья. Ни одно лицо не может быть осуждено без согласия двух третей присутствующих Сенаторов.

Приговор в случае импичмента ограничивается отстранением от должности и лишением права занимать какую-либо почетную, ответственную или оплачиваемую должность на службе Соединенных Штатов. Однако в дальнейшем, тем не менее производится расследование, отстраненному от должности предъявляется обвинение, он предается суду и несет согласно приговору наказание в соответствии с законом.

Раздел 4. Время, место и порядок избрания Сенаторов и Представителей устанавливаются в каждом штате его Законодательным собранием; но Конгресс может в любое время издать закон, устанавливающий или изменяющий подобного рода правила, за исключением правил о месте выборов Сенаторов.

Конгресс собирается не реже одного раза в год, а его сессии начинаются в первый понедельник декабря, если законом не будет установлен другой день.

Раздел 5. Каждая Палата решает вопросы, касающиеся результатов выборов, полномочий и правомерности избрания ее членов, и большинство каждой из Палат составляет кворум, необходимый для ведения дел; но Палата и в меньшем составе может переносить заседания с одного дня на другой и имеет право применять к отсутствующим членам предусмотренные каждой Палатой меры воздействия с целью обеспечить посещение ими заседаний.

Каждая Палата может устанавливать регламент своих заседаний, наказывать своих членов за нарушение порядка и двумя третями голосов исключать их из своего состава.

Каждая Палата ведет журнал своих заседаний и периодически публикует его, за исключением тех разделов, которые по ее заключению носят секретный характер; сведения о голосах «за» и «против», поданных членами каждой Палаты по тому или иному вопросу, по желанию одной пятой присутствующих вносятся в журнал.

Во время сессии Конгресса ни одна из Палат не может без согласия другой Палаты отсрочить свои заседания более чем на три дня или назначить их не в том месте, в котором должны заседать обе Палаты.

Раздел 6. Сенаторы и Представители получают за свою службу вознаграждение, устанавливаемое законом и выплачиваемое Казначейством Соединенных Штатов. Во всех случаях, кроме измены, тяжкого уголовного преступления и нарушения общественного порядка, они не могут быть подвергнуты аресту во время их присутствия на сессии соответствующей Палаты, а также следования в Палату и возвращения из нее; за речи и высказывания в Палатах они не могут привлекаться к ответственности ни в каком другом месте.

Ни один Сенатор или Представитель не может быть назначен в течение времени, на которое он избран, на какую-либо гражданскую должность на службе Соединенных Штатов, если эта должность была создана или связанное с ней жалование было увеличено в названный период, и ни одно лицо, занимающее какую-либо должность на службе Соединенных Штатов, не может быть членом одной из Палат, пока состоит в этой должности.

Раздел 7. Все билли по сборам поступлений дохода исходят от Палаты представителей, но Сенат может предлагать поправки к ним и участвовать в их обсуждении, так же как и в обсуждении других биллей.

Каждый билль, принятый Палатой представителей и Сенатом, прежде чем стать законом, представляется Президенту Соединенных Штатов; если он одобряет билль, то подписывает его, в противном же случае возвращает билль со своими возражениями в ту Палату, которой последний был предложен, а Палата вносит возражения Президента полностью в свой журнал и пересматривает билль. Если при таком новом рассмотрении билль будет утвержден двумя третями голосов Палаты, он вместе с возражениями Президента пересылается в другую Палату, которая также пересматривает билль, и последний в случае принятия его двумя третями голосов этой Палаты становится законом. Во всех указанных случаях обе Палаты применяют поименный порядок голосования, и имена лиц, голосовавших за или против билля, вносятся в журнал соответствующей Палаты. Если билль не будет возвращен Президентом в течение десяти дней (не считая воскресных дней)

после того, как он ему представлен, билль становится законом, так же как если бы он был подписан Президентом; билль не становится законом только в случае, если он не мог быть возвращен в Конгресс ввиду того, что последний отсрочил свои заседания.

Все постановления, резолюции или решения, для которых необходимо совместное участие Сената и Палаты представителей (за исключением решений об отсрочке заседаний), представляются Президенту Соединенных Штатов и только после его одобрения вступают в силу; в случае же неодобрения они должны быть снова утверждены двумя третями голосов Сената и Палаты представителей, в соответствии с теми правилами и условиями, которые установлены в отношении билля.

Раздел 8. Конгресс имеет право: устанавливать и взимать налоги, пошлины, подати и акцизные сборы для того, чтобы уплачивать долги и обеспечивать совместную оборону и общее благосостояние Соединенных Штатов; причем все пошлины, подати и акцизные сборы должны быть единообразны на всей территории Соединенных Штатов;

заключать займы от имени Соединенных Штатов;

регулировать торговлю с иностранными государствами, между отдельными штатами и с индейскими племенами;

устанавливать единообразные правила о натурализации и единообразные законы о неплатежеспособности на всей территории Соединенных Штатов;

чеканить монету, регулировать ее ценность и ценность иностранной монеты, устанавливать единицы мер и весов;

устанавливать наказания за подделку государственных ценных бумаг и находящейся в обращении монеты Соединенных Штатов; учреждать почтовые службы и почтовые пути;

поощрять развитие наук и полезных искусств, обеспечивая на определенный срок авторам и изобретателям исключительное право на их произведения и открытия;

учреждать подчиненные Верховному суду судебные органы; определять и карать морской разбой, тяжкие преступления, совершенные в открытом море, и другие нарушения международного права;

объявлять войну, выдавать каперские свидетельства и разрешения на репрессалии и устанавливать правила относительно захватов на суше и на море;

набирать и содержать армии; однако никакие денежные ассигнования в этих целях не должны производиться более чем на двухлетний срок; создавать и содержать флот;

издавать правила по управлению и организации сухопутных и морских сил;

созывать народное ополчение для проведения в жизнь законов Союза, подавления восстаний и отражения нападений;

принимать меры по организации, вооружению и дисциплинированию народного ополчения и по управлению той его частью, которая используется на службе Соединенных Штатов, сохраняя за штатами назначение офицеров и обучение народного ополчения в соответствии с уставными правилами, утвержденными Конгрессом;

пользоваться во всех случаях исключительной законодательной властью в предоставленном каким-либо из штатов округе (не превышающем десяти квадратных миль), который с одобрения Конгресса станет местопребыванием Правительства Соединенных Штатов, а также осуществлять подобную же власть на всех территориях, приобретенных с согласия Законодательного собрания штата, которые станут местопребыванием Правительства, для постройки фортов, казенных складов, арсеналов, доков и других необходимых сооружений;

издавать все законы, которые будут необходимы для осуществления как вышеуказанных прав, так и всех других прав, которыми настоящая Конституция наделяет Правительство Соединенных Штатов, его департаменты или должностных лиц.

Раздел 9. Конгресс до тысяча восемьсот восьмого года не может запрещать перемещение или ввоз таких лиц, которых какой-либо из существующих ныне штатов сочтет нужным допустить, но такой ввоз может облагаться пошлиной или налогом, не превышающим десяти долларов с каждого лица.

Не допускается какая-либо приостановка действия Habeas Corpus, если только этого не потребует общественная безопасность в случае мятежа или вторжения.

Не могут приниматься билли о лишении гражданских и имущественных прав и какие-либо законы.

Не допускается обложение подушной податью или иными прямыми налогами иначе, как сообразно с переписью или упомянутым выше исчислением населения.

Не могут налагаться налоги или пошлины на предметы, вывозимые из какого-либо штата.

Не должно оказываться предпочтение гаваням одного штата перед гаванями другого посредством каких-либо торговых или финансовых

предписаний, а суда, следующие в какой-нибудь штат или из штата, не могут принуждаться к заходу в гавань другого штата, разгрузке и уплате там пошлины.

Никакие денежные выдачи из Казначейства не могут производиться иначе, как согласно установленным законом назначениям, а подробные отчеты о государственных доходах и расходах подлежат периодическому опубликованию.

Соединенные Штаты не жалуют никаких дворянских титулов, и ни одно лицо, занимающее какую-нибудь оплачиваемую или почетную должность на службе Соединенных Штатов, не может без согласия Конгресса принять тот или иной дар, вознаграждение, должность или титул от какого-либо короля, принца или иностранного государства.

Раздел 10. Ни один штат не может вступать в договоры, союзы или конфедерации; выдавать каперские свидетельства и разрешения на репрессалии; чеканить монету; выпускать кредитные билеты; допускать уплату долгов чем-либо, кроме золотой и серебряной монеты; принимать билли и лишения гражданских и имущественных прав, законы *ex post facto* или законы, нарушающие обязательства по договорам, а также жаловать дворянские титулы.

Ни один штат не может без согласия Конгресса облагать пошлинами или сборами импорт и экспорт товаров, за исключением случаев, когда это необходимо для осуществления законов штата об инспекции; причем чистый доход со всех сборов и пошлин, наложенных штатом на импорт и экспорт, поступает в пользу Казначейства Соединенных Штатов, а все такого рода законы подлежат пересмотру и контролю Конгресса.

Ни один штат не может без согласия Конгресса устанавливать какие-либо тоннажные сборы, содержать в мирное время войска или военные корабли, входить в соглашения или заключать договоры с другим штатом или иностранным государством, а также вступать в войну, если только он не подвергся нападению или не находится в такой непосредственной опасности, при которой недопустимо промедление.

Статья II. *Раздел 1.* Исполнительная власть осуществляется Президентом Соединенных Штатов Америки. Он состоит в своей должности в продолжение четырехлетнего срока, и выборы его и избираемого на тот же срок Вице-президента производятся следующим образом:

Каждый Штат назначает в установленном порядке его Законодательным собранием выборщиков в количестве, равном общему числу Сенаторов и Представителей, которых штат имеет право посылать в Конгресс; но не могут

назначаться выборщиками Сенаторы, Представители и лица, занимающие почетные должности на службе Соединенных Штатов.

Выборщики собираются по своим соответствующим штатам и выбирают тайным голосованием двух лиц, из которых хотя бы одно не должно быть жителем одного с ним штата. Затем они составляют список всех лиц, за которых подавались голоса, с указанием числа голосов, поданных за каждого из них. Список подписывается и удостоверяется выборщиками, а затем пересылается в запечатанном виде в местопребывание Правительства Соединенных Штатов на имя Председателя Сената. Председатель Сената в присутствии Сената и Палаты представителей вскрывает все удостоверенные списки, после чего производится подсчет голосов. Лицо, получившее наибольшее число голосов, становится Президентом, если только это число превышает половину всего числа выборщиков. Если же это большинство голосов получило несколько человек и за них подано равное число голосов, то Палата представителей непосредственно избирает тайным голосованием одного из них Президентом; если же ни одно лицо не соберет большинства голосов, то Палата представителей в таком же порядке избирает Президента из числа пяти лиц, получивших наибольшее число голосов. При этом при избрании Президента голоса подаются по штатам, и представительство каждого штата имеет один голос; избирательный кворум для этих целей составляют две трети штатов, а для избрания необходимо большинство всех штатов. Лицо, получившее после избрания Президента наибольшее число голосов, в любом случае считается Вице-президентом. Если же окажется, что несколько лиц имеют равное количество голосов, то Сенат избирает из них Вице-президента тайным голосованием.

Конгресс может определить время избрания выборщиков и день, в который они подают свои голоса; этот день должен быть единым для всей территории Соединенных Штатов.

Не может быть избран на должность Президента тот, кто не является гражданином Соединенных Штатов по рождению или не был гражданином Соединенных Штатов во время утверждения настоящей Конституции; равным образом не может быть избран на эту должность тот, кто не достиг тридцатипятилетнего возраста и не имел в течение четырнадцати лет постоянного жительства в Соединенных Штатах.

В случае отстранения Президента от должности или его смерти, отставки либо неспособности осуществлять связанные с должностью права и обязанности последние переходят к Вице-президенту; на случай отстранения, смерти, отставки или неспособности Президента и Вице-президента Конгресс

может установить законом, какое должностное лицо должно действовать как Президент и будет заменять такового до устранения причин, препятствующих Президенту осуществлять свои обязанности или до избрания нового Президента.

Президент в установленные сроки получает за свою службу вознаграждение, которое не может увеличиваться или уменьшаться в течение периода, на который он избран; в течение этого периода он не может получать какое-нибудь другое денежное вознаграждение от Соединенных Штатов или от какого-либо из штатов.

Перед вступлением в должность Президент приносит следующую присягу или дает торжественное обещание: «Я торжественно клянусь (или обещаю), что буду честно выполнять обязанности Президента Соединенных Штатов и по мере своих сил охранять, защищать и поддерживать Конституцию Соединенных Штатов».

Раздел 2. Президент является главнокомандующим армии и флота Соединенных Штатов и народного ополчения отдельных штатов, когда оно призывается на действительную службу Соединенных Штатов; он может требовать от руководителя каждого исполнительного департамента письменного мнения по любому вопросу, относящемуся к его компетенции; он имеет право отсрочки исполнения приговоров, а также помилования за преступления, совершенные против Соединенных Штатов, за исключением случаев осуждения в порядке импичмента.

Он имеет право совета и согласия Сената заключать международные договоры при условии их одобрения двумя третями присутствующих Сенаторов; с совета и согласия Сената назначать послов и иных полномочных представителей и консулов, судей Верховного суда, а также всех других должностных лиц Соединенных Штатов, о назначении которых в настоящей Конституции нет иных постановлений и должности которых установлены законом; однако Конгресс может законом предоставить право назначения низших должностных лиц, каких найдет нужным, единолично Президенту, судам или главам департаментов.

Президент имеет право замещать все вакансии, которые откроются в период между сессиями Сената, предоставляя должностные полномочия на срок до окончания ближайшей сессии Сената.

Раздел 3. Президент периодически представляет Конгрессу отчет о состоянии Союза и предлагает на его усмотрение такие меры, которые сочтет необходимыми и полезными; в экстренных случаях он созывает обе Палаты или одну из них, а в случае разногласий между Палатами по поводу времени

отсрочки сессий сам переносит их на такое время, какое сочтет необходимым; он принимает послов и других полномочных представителей, обеспечивает точное соблюдение законов и определяет полномочия должностных лиц Соединенных Штатов.

Раздел 4. Президент, Вице-президент и все гражданские должностные лица Соединенных Штатов отстраняются от должности, если при осуждении в порядке импичмента они будут признаны виновными в измене, взяточничестве или других тяжких преступлениях и проступках.

Статья III. *Раздел I.* Судебная власть Соединенных Штатов осуществляется Верховным судом и теми низшими судами, которые будут время от времени учреждаться Конгрессом. Как судьи Верховного суда, так и судьи низших судов сохраняют свои должности, пока их поведение является безупречным; в установленные сроки они получают за свою службу вознаграждение, которое не может быть уменьшено, пока они находятся в должности.

Раздел 2. Судебная власть распространяется на все дела, решаемые по закону и праву справедливости, возникающие на основе настоящей Конституции, законов Соединенных Штатов и заключаемых Соединенными Штатами международных соглашений; на все дела, касающиеся послов, других полномочных представителей и консулов; на все дела адмиралтейства и другие морские дела; на все споры, в которых Соединенные Штаты являются стороной; на все споры между двумя или более штатами, между штатом и гражданами другого штата, между гражданами различных штатов, между гражданами одного штата по искам о землях, полученных в дар от различных штатов, а также между штатом или его гражданами и иностранными государствами, гражданами или подданными.

Все дела, касающиеся послов, других полномочных представителей и консулов, а также дела, в которых одной из сторон является штат, подсудны Верховному суду в качестве первой инстанции. Во всех других ранее упомянутых случаях Верховный суд является апелляционной инстанцией, решающей как вопрос права, так и факта с теми ограничениями и в соответствии с теми правилами, которые будут установлены Конгрессом.

Все дела о преступлениях, за исключением рассматриваемых в порядке импичмента, подсудны суду присяжных; судебное разбирательство происходит в том штате, где было совершено преступление; а если оно совершенно вне пределов штата, то суд происходит в том месте или местах, которые будут предусмотрены в законе, изданном Конгрессом.

Раздел 3. Под изменой Соединенным Штатам понимается только ведение войны против них, присоединение к их врагам, оказание им помощи и услуг.

Никто не может быть признан виновным в измене, если это не будет подтверждено показаниями двух свидетелей инкриминируемого акта или собственным признанием обвиняемого в открытом судебном заседании.

Конгресс имеет право определять наказание за измену, но осуждение за измену не должно влечь за собой лишения прав или конфискации имущества иначе, как при жизни осужденного.

Статья IV. Раздел 1. В каждом штате должны пользоваться уважением и полным доверием публичные акты, официальные документы и судебные решения всякого другого штата. Конгресс может посредством общих законов предписывать способы удостоверения подлинности таких актов, документов и судебных решений, а также их силы.

Раздел 2. Граждане каждого штата имеют право на все привилегии и личную неприкосновенность граждан других штатов.

Лицо, обвиненное в каком-либо штате в измене, тяжком уголовном или ином преступлении, скрывающееся от правосудия и обнаруженное в другом штате, подлежит по требованию исполнительной власти штата, из которого оно бежало, выдаче для препровождения в штат, юрисдикции которого подлежит это преступление.

Ни одно лицо, обязанное к службе или работе в каком-либо из штатов согласно его законам и бежавшее в другой штат, не может на основании законов или постановлений последнего освободиться от этой службы или работы и должно быть выдано по требованию стороны, которая имеет право на такую службу или работу.

Раздел 3. Конгресс может принимать в Союз новые штаты, но не может образовывать или учреждать новые штаты в пределах юрисдикции другого штата; равным образом не могут без согласия Законодательных собраний заинтересованных штатов и Конгресса образовываться новые штаты путем слияния двух или более штатов или их частей.

Конгресс вправе распоряжаться территорией или иной собственностью, принадлежащей Соединенным Штатам, и издавать в связи с этим все необходимые правила и постановления, но ничего в этой конституции не может толковаться в ущерб законным притязаниям Соединенных Штатов или какого-либо отдельного штата.

Раздел 4. Соединенные Штаты гарантируют каждому штату в настоящем Союзе республиканскую форму правления и охрану каждого из них от нападения извне, а по просьбе Законодательного собрания или исполнительной власти (когда Законодательное собрание не может быть созвано) – от внутренних насилий.

Статья V. Если две трети членов обеих Палат сочтут необходимым, Конгресс вносит поправки к настоящей Конституции или же по требованию Законодательных собраний двух третей штатов созывает Конвент для внесения поправок, которые в обоих случаях приобретают обязательную силу и значение как часть Конституции, если будут ратифицированы Законодательными собраниями трех четвертей штатов или же Конвентами в трех четвертях штатов, смотря по тому, какой из этих двух способов ратификации предложит Конгресс. Однако никакая поправка, принятая до тысяча восемьсот восьмого года, не может как-либо затрагивать первый и четвертый параграфы девятого раздела первой статьи, и ни один штат без его согласия не может быть лишен равного с другими голоса в Сенате.

Статья VI. Все долги и обязательства, существовавшие до принятия настоящей Конституции, сохраняют для Соединенных Штатов такую же юридическую силу, какую они имели при Конфедерации.

Настоящая Конституция и законы Соединенных Штатов, изданные в ее исполнение, равно как и все договоры, которые заключены или будут заключены Соединенными Штатами, являются высшими законами страны, и судьи каждого штата обязаны к их исполнению, хотя бы в Конституции и законах отдельных штатов встречались противоречащие постановления.

Вышеупомянутые Сенаторы и Представители, равно как члены Законодательных собраний отдельных штатов, а также все должностные лица исполнительной и судебной властей Соединенных Штатов и отдельных штатов обязываются присягой или обещанием к соблюдению настоящей Конституции. При этом никогда не будет требоваться принадлежность к какой-либо религии в качестве условия для занятия какой-либо должности или исполнения какой-нибудь общественной обязанности в Соединенных Штатах.

Статья VII. Ратификация Конвентами девяти штатов является достаточной для принятия этой Конституции теми штатами, которые утвердили ее в указанном порядке.

УТВЕРЖДЕНА на Конвенте с общего одобрения присутствующих штатов семнадцатого сентября тысяча семьсот восемьдесят седьмого года от Рождества Христова и в двенадцатом году независимости Соединенных Штатов Америки.

В УДОСТОВЕРЕНИЕ чего мы поставили здесь свои подписи.

С подлинным верно – Уильям Джексон, секретарь Джордж Вашингтон
Председатель и депутат от Виргинии

Конституции государств Американского континента / Под ред. Г.С. Гуровича. М., 1959. Т. III. с. 234-243.

БИЛЛЬ О ПРАВАХ

Статья I

Конгресс не должен издавать законов, устанавливающих какую-либо религию или запрещающих ее свободное исповедание, ограничивающих свободу слова или печати, или право народа мирно собираться и обращаться к Правительству с петициями о прекращении злоупотреблений.

Статья II

Поскольку для безопасности свободного государства необходимо хорошо организованное народное ополчение, право народа хранить и носить оружие не подлежит ограничениям.

Статья III

В мирное время ни один солдат не должен помещаться на постой в какой-либо дом без согласия его владельца; во время же войны это допускается только в порядке, установленном законом.

Статья IV

Право народа на неприкосновенность личности, жилища, бумаг и имущества не может нарушаться необоснованными обысками или арестами, и ордера на обыск или арест не будут выдаваться без достаточных оснований, подтвержденных присягой или торжественным заявлением. Такие ордера должны содержать подробное описание места обыска, а также подлежащих аресту лиц или имущества.

Статья V

Никто не должен привлекаться к ответственности за тяжкое или иное позорящее преступление иначе, как по постановлению или обвинению, вынесенному присяжными Большого Жюри, за исключением случаев возбуждения дел, касающихся состава сухопутных и морских сил либо народного ополчения, в период, когда последнее, в связи с войной или угрожающей обществу опасностью, находится на действительной службе; никто не должен дважды отвечать жизнью или телесной неприкосновенностью за одно и то же преступление; никто не должен принуждаться свидетельствовать против самого себя в уголовном деле; никто не должен лишаться жизни, свободы или имущества без законного судебного разбирательства; никакая частная собственность не должна отбираться для общественного пользования без справедливого вознаграждения.

Статья VI

Во всех случаях уголовного преследования обвиняемый имеет право на скорый и публичный суд беспристрастных присяжных того штата и округа, где

было совершено преступление, причем этот округ должен быть заранее установлен законом; обвиняемый имеет право требовать, чтобы ему сообщили о характере и мотивах обвинения и дали очную ставку с показывающими против него свидетелями; обвиняемый может требовать принудительного вызова своих свидетелей и пользоваться помощью адвоката для защиты.

Статья VII

По судебным делам, основанным на общем праве, с суммой иска, превышающей двадцать долларов, сохраняется право на суд присяжных, и факт, рассмотренный присяжными, не должен подвергаться пересмотру каким-либо судом Соединенных Штатов, иначе как на основе положений общего права.

Статья VIII

Не должны требоваться непомерно большие залоги, взыскиваться чрезмерные штрафы, налагаться жестокие и необычные наказания.

Статья IX

Перечисление в Конституции определенных прав не должно толковаться как отрицание или умаление других прав, сохраняемых народом.

Статья X

Полномочия, не предоставленные настоящей Конституцией Соединенным Штатам и пользование которыми не возбранено отдельными штатами, остаются за штатами или за народом.

Петр Великий, его наружность, привычки, образ жизни и мыслей, характер

Московский царь из династии Романовых, последний царь Всея Руси, первый император Всероссийский (с 1721 года), человек, сформировавший основные направления развития Российского государства в 18 веке, один из наиболее ярких государственных деятелей в истории России – Петр I в истории и общественном мнении до сих пор оценивается весьма неоднозначно.

Петр Великий по своему духовному складу был один из тех простых людей, на которых достаточно взглянуть, чтобы понять их.

Петр был великан, без малого трех аршин ростом, целой головой выше любой толпы, среди которой ему приходилось когда-либо стоять. Христосуясь на Пасху, он постоянно должен был нагибаться до боли в спине. От природы он был силач; постоянное обращение с топором и молотком еще более развило его мускульную силу и сноровку. Он мог не только свернуть в трубку серебряную тарелку, но и перерезать ножом кусок сукна на лету. В свое время я уже говорил о династической хилости мужского потомства патриарха Филарета. Первая жена царя Алексея не осилила этого недостатка фамилии. Зато Наталья

Кирилловна оказала ему энергичный отпор. Петр уродился в мать и особенно походил на одного из ее братьев, Федора. У Нарышкиных живость нервов и бойкость мысли были фамильными чертами. Впоследствии из среды их вышел ряд остряков, а один успешно играл роль шута-забавника в салоне Екатерины II. Одиннадцатилетний Петр был живым, красивым мальчиком, как описывает его иноземный посол, представлявшийся в 1683 г. ему и его брату Ивану. Между тем как царь Иван в мономаховой шапке, нахлобученной на самые глаза, опущенные вниз и ни на кого не смотревшие, сидел мертвенной статуей на своем серебряном кресле под образами, рядом с ним на таком же кресле в другой мономаховой шапке, сооруженной по случаю двоецаря, Петр смотрел на всех живо и самоуверенно, и ему не сиделось на месте. Впоследствии это впечатление портилось следами сильного нервного расстройства, причиной которого был либо детский испуг во время кровавых кремлевских сцен 1682 г., либо слишком часто повторявшиеся кутежи, надломившие здоровье еще не окрепшего организма, а вероятно, то и другое вместе. Очень рано, уже на двадцатом году, у него стала трястись голова и на красивом круглом лице в минуты раздумья или внутреннего волнения появлялись безобразившие его судороги. Все это вместе с родинкой на правой щеке и привычкой на ходу широко размахивать руками делало его фигуру всюду заметной. В 1697 г. в саардамской цирюльне по этим приметам, услужливо сообщенным земляками из Москвы, сразу узнали русского царя в плотнике из Московии, пришедшем побриться. Непривычка следить за собой и сдерживать себя сообщала его большим блуждающим глазам резкое, иногда даже дикое выражение, вызывавшее невольную дрожь в слабонервном человеке.

Чаще всего встречаются два портрета Петра. Один написан в 1698 г. в Англии по желанию короля Вильгельма III Кнеллером. Здесь Петр с длинными вьющимися волосами весело смотрит своими большими круглыми глазами. Несмотря на некоторую слащавость кисти, художнику, кажется, удалось поймать неуловимую веселую, даже почти насмешливую мину лица, напоминающую сохранившийся портрет бабушки Стрешневой. Другой портрет написан голландцем Карлом Моором в 1717 г., когда Петр ездил в Париж, чтобы ускорить окончание Северной войны и подготовить брак своей 8-летней дочери Елизаветы с 7-летним французским королем Людовиком XV. Парижские наблюдатели в том году изображают Петра повелителем, хорошо разучившим свою повелительную роль, с тем же пронизательным, иногда диким взглядом, и вместе политиком, умевшим приятно обойтись при встрече с нужным человеком. Петр тогда уже настолько сознавал свое значение, что пренебрегал приличиями: при выходе из парижской квартиры спокойно садился в чужую

карету, чувствовал себя хозяином всюду, на Сене, как на Неве. Не таков он у К. Моора. Усы, точно наклеенные, здесь заметнее, чем у Кнеллера. В складе губ и особенно в выражении глаз, как будто болезненном, почти грустном, чувствуется усталость: думаешь, вот-вот человек попросит позволения отдохнуть немного. Собственное величие придавило его; нет и следа ни юношеской самоуверенности, ни зрелого довольства своим делом. При этом надобно вспомнить, что этот портрет изображает Петра, приехавшего из Парижа в Голландию, в Спа, лечиться от болезни, спустя 8 лет его похоронившей.

Петр был гостем у себя дома. Он вырос и возмужал на дороге и на работе под открытым небом. Лет под 50, удосужившись оглянуться на свою прошлую жизнь, он увидел бы, что он вечно куда-нибудь едет. В продолжение своего царствования он исколесил широкую Русь из конца в конец - от Архангельска и Невы до Прута, Азова, Астрахани и Дербента. Многолетнее безустанное движение развило в нем подвижность, потребность в постоянной перемене мест, в быстрой смене впечатлений. Торопливость стала его привычкой. Он вечно и во всем спешил. Его обычная походка, особенно при понятном размере его шага, была такова, что спутник с трудом поспевал за ним вприпрыжку. Ему трудно было долго усидеть на месте: на продолжительных пирах он часто вскакивал со стула и выбегал в другую комнату, чтобы размяться. Эта подвижность делала его в молодых годах большим охотником до танцев. Он был обычным и веселым гостем на домашних праздниках вельмож, купцов, мастеров, много и недурно танцевал, хотя не проходил методически курса танцевального искусства, а перенимал его "с одной практики" на вечерах у Лефорта.

Если Петр не спал, не ехал, не пировал или не осматривал чего-нибудь, он непременно что-нибудь строил. Руки его были вечно в работе, и с них не сходили мозоли. За ручной труд он брался при всяком представлявшемся к тому случае. В молодости, когда он еще многого не знал, осматривая фабрику или завод, он постоянно хватался за наблюдаемое дело. Ему трудно было оставаться простым зрителем чужой работы, особенно для него новой: рука инстинктивно просилась за инструмент; ему все хотелось сработать самому. Охота к ремеслу развила в нем быструю сметливость и сноровку: зорко взглядевшись в незнакомую работу, он мигом усвоил ее. Ранняя склонность к ремесленным занятиям, к технической работе обратилась у него в простую привычку, в безотчетный позыв: он хотел узнать и усвоить всякое новое дело, прежде чем успевал сообразить, на что оно ему понадобится. С годами он приобрел необъятную массу технических познаний. Уже в первую заграничную его поездку немецкие принцессы из разговора с ним вывели заключение, что он в

совершенстве знал до 14 ремесл. Впоследствии он был как дома в любой мастерской, на какой угодно фабрике. По смерти его чуть не везде, где он бывал, рассеяны были вещицы его собственного изделия, шляпки, стулья, посуда, табакерки и т. п. Дивиться можно, откуда только брался у него досуг на все эти бесчисленные безделки. Успехи в рукомесле поселили в нем большую уверенность в ловкости своей руки: он считал себя и опытным хирургом, и хорошим зубным врачом.

Бывало, близкие люди, заболевшие каким-либо недугом, требовавшим хирургической помощи, приходили в ужас при мысли, что царь проведает об их болезни и явится с инструментами, предложит свои услуги. Говорят, после него остался целый мешок с выдернутыми им зубами - памятник его зубоврачебной практики. Но выше всего ставил он мастерство корабельное. Никакое государственное дело не могло удержать его, когда представлялся случай поработать топором на верфи. До поздних лет, бывая в Петербурге, он не пропускал дня, чтобы не завернуть часа на два в адмиралтейство. И он достиг большого искусства в этом деле; современники считали его лучшим корабельным мастером в России. Он был не только зорким наблюдателем и опытным руководителем при постройке корабля: он сам мог сработать корабль с основания до всех технических мелочей его отделки. Он гордился своим искусством в этом мастерстве и не жалел ни денег, ни усилий, чтобы распространить и упрочить его в России. Из него, уроженца континентальной Москвы, вышел истый моряк, которому морской воздух нужен был, как вода рыбе. Этому воздуху вместе с постоянной физической деятельностью он сам приписывал целебное действие на свое здоровье, постоянно колеблемое разными излишествами. Отсюда же, вероятно, происходил и его несокрушимый, истинно матросский аппетит. Современники говорят, что он мог есть всегда и везде; когда бы ни приехал он в гости, до или после обеда, он сейчас готов был сесть за стол. Вставая рано, часу в пятом, он обедал в 11 - 12 часов и по окончании последнего блюда уходил соснуть. Даже на пиру в гостях он не отказывал себе в этом сне и, освеженный им, возвращался к собеседникам, снова готовый есть и пить.

Печальные обстоятельства детства и молодости, выбившие Петра из старых, чопорных порядков кремлевского дворца, пестрое и невзыскательное общество, которым он потом окружил себя, самое свойство любимых занятий, заставлявших его поочередно браться то за топор, то за пилу или токарный станок, то за нравоисправительную дубинку, при подвижном, непоседном образе жизни сделали его заклятым врагом всякого церемониала. Петр ни в чем не терпел стеснений и формальностей. Этот властительный человек,

привыкший чувствовать себя хозяином всегда и всюду, конфузился и терялся среди торжественной обстановки, тяжело дышал, краснел и обливался потом, когда ему приходилось на аудиенции, стоя у престола в парадном царском облачении, в присутствии двора выслушивать высокопарный вздор от представлявшегося посланника. Будничную жизнь свою он старался устроить возможно проще и дешевле. Монарха, которого в Европе считали одним из самых могущественных и богатых в свете, часто видали в стоптанных башмаках и чулках, заштопанных собственной женой или дочерьми. Дома, встав с постели, он принимал в простом стареньком халате из китайской нанки, выезжал или выходил в незатейливом кафтане из толстого сукна, который не любил менять часто; летом, выходя недалеко, почти не носил шляпы; ездил обыкновенно на одноколке или на плохой паре и в таком кабриолете, в каком, по замечанию иноземца-очевидца, не всякий московский купец решился бы выехать. В торжественных случаях, когда, например, его приглашали на свадьбу, он брал экипаж напрокат у щеголя сенатского генерал-прокурора Ягужинского.

В домашнем быту Петр до конца жизни оставался верен привычкам древнерусского человека, не любил просторных и высоких зал и за границей избегал пышных королевских дворцов. Ему, уроженцу безбрежной русской равнины, было душно среди гор в узкой немецкой долине. Странно одно: выросши на вольном воздухе, привыкнув к простору во всем, он не мог жить в комнате с высоким потолком и, когда попадал в такую, приказывал делать искусственный низкий потолок из полотна. Вероятно, тесная обстановка детства наложила на него эту черту. В селе Преображенском, где он вырос, он жил в маленьком и стареньком деревянном домишке, не стоившем, по замечанию того же иноземца, и 100 талеров.

В Петербурге Петр построил себе также небольшие дворцы, зимний и летний, с тесными комнатками: царь не может жить в большом доме, замечает этот иноземец. Бросив кремлевские хоромы, Петр вывел и натянутую пышность прежней придворной жизни московских царей. При нем во всей Европе разве только двор прусского короля-скряги Фридриха Вильгельма I мог поспорить в простоте с петербургским; недаром Петр сравнивал себя с этим королем и говорил, что они оба не любят мотовства и роскоши. При Петре не видно было во дворце ни камергеров, ни камер-юнкеров, ни дорогой посуды. Обыкновенные расходы двора, поглощавшие прежде сотни тысяч рублей, при Петре не превышали 60 тысяч в год. Обычная прислуга царя состояла из 10 - 12 молодых дворян, большею частью незнатного происхождения, называвшихся денщиками. Петр не любил ни ливрей, ни дорогого шитья на платьях. Впрочем,

в последние годы Петра у второй его царицы был многочисленный и блестящий двор, устроенный на немецкий лад и не уступавший в пышности любому двору тогдашней Германии. Тяготясь сам царским блеском, Петр хотел окружить им свою вторую жену, может быть, для того, чтобы заставить окружающих забыть ее слишком простенькое происхождение.

Ту же простоту и непринужденность вносил Петр и в свои отношения к людям; в обращении с другими у него мешались привычки старорусского властного хозяина с замашками бесцеремонного мастерового. Придя в гости, он садился где ни попало, на первое свободное место; когда ему становилось жарко, он, не стесняясь, при всех скидал с себя кафтан. Когда его приглашали на свадьбу маршалом, т. е. распорядителем пира, он аккуратно и деловито исполнял свои обязанности; распорядившись угощением, он ставил в угол свой маршальский жезл и, обратившись к буфету, при всех брал жаркое с блюда прямо руками. Привычка обходиться за столом без ножа и вилки поразила и немецких принцесс за ужином в Коппенбурге. Петр вообще не отличался тонкостью в обращении, не имел деликатных манер. На заведенных им в Петербурге зимних ассамблеях, среди столичного бомонда, поочередно съезжавшегося у того или другого сановника, царь запросто садился играть в шахматы с простыми матросами, вместе с ними пил пиво и из длинной голландской трубки тянул их махорку, не обращая внимания на танцевавших в этой или соседней зале дам.

После дневных трудов, в досужие вечерние часы, когда Петр по обыкновению или уезжал в гости, или у себя принимал гостей, он бывал весел, обходителен, разговорчив, любил и вокруг себя видеть веселых собеседников, слышать непринужденную беседу за стаканом венгерского, в которой и сам принимал участие, ходя взад и вперед по комнате, не забывая своего стакана, и терпеть не мог ничего, что расстраивало такую беседу, никакого ехидства, выходок, колкостей, а тем паче ссор и брани; провинившегося тотчас наказывали, заставляя «пить штраф», опорожнить бокала три вина или одного «рла» (большой ковш), чтобы «лишнего не врал и не задира». На этих досужих товарищеских беседах щекотливых предметов, конечно, избегали, хотя господствовавшая в обществе Петра непринужденность располагала неосторожных или чересчур прямодушных людей высказывать все, что приходило на ум. Флотского лейтенанта Мишукова Петр очень любил и ценил за знание морского дела и ему первому из русских доверил целый фрегат. Раз - это было еще до дела царевича Алексея - на пиру в Кронштадте, сидя за столом возле государя, Мишуков, уже порядочно выпивший, задумался и вдруг заплакал. Удивленный государь с участием спросил, что с ним. Мишуков

откровенно и во всеуслышание объяснил причину своих слез: место, где сидят они, новая столица, около него построенная, балтийский флот, множество русских моряков, наконец, сам он, лейтенант Мишуков, командир фрегата, чувствующий, глубоко чувствующий на себе милости государя, - все это - создание его, государевых рук; как вспомнил он все это да подумал, что здоровье его, государя, все слабеет, так и не мог удержаться от слез. «На кого ты нас покинешь?» - добавил он. «Как на кого?» - возразил Петр, - «у меня есть наследник-царевич». - «Ох, да ведь он глуп, все расстроит». Петру понравилась звучавшая горькой правдой откровенность моряка; но грубоватость выражения и неуместность неосторожного признания подлежали взысканию. «Дурак! - заметил ему Петр с усмешкой, треснув его по голове, - этого при всех не говорят».

Привыкнув поступать во всем прямо и просто, он и от других прежде всего требовал дела, прямоты и откровенности и терпеть не мог уверток. Неплюев рассказывает в своих записках, что, воротившись из Венеции по окончании выучки, он сдал экзамен самому царю и поставлен был смотрителем над строившимися в Петербурге судами, почему видался с Петром почти ежедневно. Неплюеву советовали быть расторопным и особенно всегда говорить царю правду. Раз, подгуляв на именинах, Неплюев проспал и явился на работу, когда царь был уже там. В испуге Неплюев хотел бежать домой и сказать больным, но передумал и решился откровенно покаяться в своем грехе. «А я уже, мой друг, здесь», - сказал Петр. - «Виноват, государь, - отвечал Неплюев, - вчера в гостях засиделся». Ласково взяв его за плечи так, что тот дрогнул и едва удержался на ногах, Петр сказал: «Спасибо, малый, что говоришь правду; бог простит: кто богу не грешен, кто бабушке не внук? А теперь поедем на родину». Приехали к плотнику у которого родила жена. Царь дал роженице 5 гривен и поцеловался с ней, велел то же сделать и Неплюеву, который дал ей гривну. «Эй, брат, вижу, ты даришь не по-заморски», - сказал Петр, засмеявшись. - «Нечем мне дарить много, государь: дворянин я бедный, имею жену и детей, и когда бы не ваше царское жалованье, то, живучи здесь, и есть было бы нечего». Петр расспросил, сколько за ним душ крестьян и где у него поместье. Плотник поднес гостям по рюмке водки на деревянной тарелке. Царь выпил и закусил пирогом с морковью. Неплюев не пил и отказался было от угощения, но Петр сказал: «Выпей, сколько можешь, не обижай хозяев» и, отломив ему кусок пирога, прибавил: «На, закуси, это родная, не итальянская пицца».

Но добрый по природе как человек, Петр был груб как царь, не привыкший уважать человека ни в себе, ни в других; среда, нам уже знакомая, в

которой он вырос, и не могла воспитать в нем этого уважения. Природный ум, лета, приобретенное положение прикрывали потом эту прореху молодости; но порой она просвечивала и в поздние годы. Любимец Алексашка Меншиков в молодости не раз испытывал на своем продолговатом лице силу петровского кулака. На большом празднестве один иноземный артиллерист, назойливый болтун, в разговоре с Петром расхвастался своими познаниями, не давая царю выговорить слова. Петр слушал-слушал хвастуна, наконец, не вытерпел и, плюнув ему прямо в лицо, молча отошел в сторону. Простота обращения и обычная веселость делали иногда обхождение с ним столь же тяжелым, как и его вспыльчивость или находившее на него по временам дурное расположение духа, выражавшееся в известных его судорогах. Приближенные, чуя грозу при виде этих признаков, немедленно звали Екатерину, которая сажала Петра и брала его за голову, слегка ее почесывая. Царь быстро засыпал, и все вокруг замирало, пока Екатерина неподвижно держала его голову в своих руках. Часа через два он просыпался бодрым, как ни в чем не бывало.

Но и независимо от этих болезненных припадков прямой и откровенный Петр не всегда бывал деликатен и внимателен к положению других, и это портило непринужденность, какую он вносил в свое общество. В добрые минуты он любил повеселиться и пошутить, но часто его шутки шли через край, становились неприличны или жестоки. В торжественные дни летом в своем Летнем саду перед дворцом, в дубовой рощице, им самим разведенной, он любил видеть вокруг себя все высшее общество столицы, охотно беседовал со светскими чинами о политике, с духовными о церковных делах, сидя за простыми столиками на деревянных садовых скамейках и усердно потчuya гостей, как радушный хозяин. Но его хлебосольство порой становилось хуже демьяновой ухи. Привыкнув к простой водке, он требовал, чтобы ее пили и гости, не исключая дам. Бывало, ужас пронимал участников и участниц торжества, когда в саду появлялись гвардейцы с ушатами сивухи, запах которой широко разносился по аллеям, причем часовым приказывалось никого не выпускать из сада. Особо назначенные для того майоры гвардии обязаны были потчевать всех за здоровье царя, и счастливым считал себя тот, кому удавалось какими-либо путями ускользнуть из сада. Только духовные власти не отвращали лиц своих от горькой чаши и весело сидели за своими столиками; от иных далеко отдавало редькой и луком. На одном из празднеств проходившие мимо иностранцы заметили, что самые пьяные из гостей были духовные, к великому удивлению протестантского проповедника, никак не вообразившего, что это делается так грубо и открыто. В 1721 г. на свадьбе старика-вдовца князя Ю. Ю. Трубецкого, женившегося на 20-летней Головиной, когда подали

большое блюдо со стаканами желе, Петр велел отцу невесты, большому охотнику до этого лакомства, как можно шире раскрыть рот и принялся совать ему в горло кусок за куском, даже сам раскрывал ему рот, когда тот разевал его недостаточно широко. В то же время за другим столом дочь хозяина, пышная богачка и модница княжна Черкасская, стоя за стулом своего брата, хорошо образованного молодого человека, бывшего дружкой на свадьбе отца, по знаку сидевшей тут императрицы принималась щекотать его, а тот ревел, как теленок, которого режут, при дружном хохоте всего общества, самого изящного в тогдашнем Петербурге.

Такой юмор царя сообщал тяжелый характер увеселениям, какие он завел при своем дворе. К концу Северной войны составилась значительный календарь собственно придворных ежегодных праздников, в состав которого входили викториальные торжества, а с 1721 г. к ним присоединилось ежегодное празднование Ништадтского мира. Но особенно любил Петр веселиться по случаю спуска нового корабля: новому кораблю он был рад, как новорожденному детищу. В тот век пили много везде в Европе, не меньше, чем теперь, а в высших кругах, особенно придворных, пожалуй, даже больше. Петербургский двор не отставал от своих заграничных образцов. Бережливый во всем, Петр не жалел расходов на попойки, какими вспыскивали новосооруженного пловца. На корабль приглашалось все высшее столичное общество обою пола. Это были настоящие морские попойки, те, к которым идет или от которых идет поговорка, что пьяным по колению море. Пьют, бывало, до тех пор, пока генерал-адмирал старик Апраксин начнет плакать-разливаться горячими слезами, что вот он на старости лет остался сиротою круглым, без отца, без матери, а военный министр светлейший князь Меншиков свалится под стол и прибежит с дамской половины его испуганная княгиня Даша отливать и оттирать бездыханного супруга. Но пир не всегда заканчивался так просто: за столом вспылит на кого-нибудь Петр и раздраженный убежит на дамскую половину, запретив собеседникам расходиться до его возвращения, и солдата приставит к выходу; пока Екатерина не успокаивала расхордившегося царя, не укладывала его и не давала ему выспаться, все сидели по местам, пили и скучали.

Заключение Ништадтского мира праздновалось семидневным маскарадом. Петр был вне себя от радости, что кончил бесконечную войну, и, забывая свои годы и недуги, пел песни, плясал по столам. Торжество совершалось в здании Сената. Среди пира Петр встал из-за стола и отправился на стоявшую у берега Невы яхту соснуть, приказав гостям дожидаться его возвращения. Обилие вина и шума на этом продолжительном торжестве не

мешало гостям чувствовать скуку и тягость от обязательного веселья по наряду, даже со штрафом за уклонение (50 рублей, около 400 рублей на наши деньги). Тысяча масок ходила, толкалась, пила, плясала целую неделю, и все были рады-радешеньки, когда дотянули служебное веселье до указанного срока.

Эти официальные празднества были тяжелы, утомительны. Но еще хуже были увеселения, тоже штатные и непристойные до цинизма. Трудно сказать, что было причиной этого, потребность ли в грязном рассеянии после черной работы или непривычка обдумывать свои поступки. Петр старался облечь свой разгул с сотрудниками в канцелярские формы, сделать его постоянным учреждением. Так возникла коллегия пьянства, или «сумасброднейший, всешутейший и всепьянейший собор». Он состоял под председательством наибольшего шута, носившего титул князя-папы, или всешумнейшего и всешутейшего патриарха московского, кокуйского и всея Яузы. При нем был конклав 12 кардиналов, отъявленных пьяниц и обжор, с огромным штатом таких же епископов, архимандритов и других духовных чинов, носивших прозвища, которые никогда, ни при каком цензурном уставе не появятся в печати. Петр носил в этом соборе сан протодьякона и сам сочинил для него устав, в котором обнаружил не менее законодательной обдуманности, чем в любом своем регламенте. В этом уставе определены были до мельчайших подробностей чины избрания и поставления папы и рукоположения на разные степени пьяной иерархии. Первейшей заповедью ордена было напиваться каждодневно и не ложиться спать трезвыми. У собора, целью которого было славить Бахуса питием непомерным, был свой порядок пьянодействия, «служения Бахусу и честнаго обхождения с крепкими напитками», свои облачения, молитвословия и песнопения, были даже всешутейшие материархиерейши и игуменьи. Как в древней церкви спрашивали крещаемого: «Веруеши ли?», так в этом соборе новопринятому члену давали вопрос: «Пиеши ли?» Трезвых грешников отлучали от всех кабаков в государстве; инако мудрствующих еретиков-пьяноборцев предавали анафеме.

Одним словом, это была неприличнейшая пародия церковной иерархии и церковного богослужения, казавшаяся набожным людям пагубой души, как бы вероотступлением, противление коему - путь к венцу мученическому. Бывало, на святках компания человек в 200 в Москве или Петербурге на нескольких десятках саней на всю ночь до утра пустится по городу «славить»; во главе процессии шутовской патриарх в своем облачении, с жезлом и в жестяной митре; за ним сломя голову скачут сани, битком набитые его сослужителями, с песнями и свистом. Хозяева домов, удостоенных посещением этих славельщиков, обязаны были угощать их и платить за славление; пили при этом

страшно, замечает современный наблюдатель. Или, бывало, на первой неделе великого поста его всешутейшество со своим собором устроит покаянную процессию: в назидание верующим выедут на ослах и волах или в санях, запряженных свиньями, медведями и козлами, в вывороченных полушубках. Раз на масленице в 1699 г. после одного пышного придворного обеда царь устроил служение Бахусу; патриарх, князь-папа Никита Зотов, знакомый уже нам бывший учитель царя, пил и благословлял преклонявших перед ним колена гостей, осеняя их сложенными накрест двумя чубуками, подобно тому как делают архиереи дикирием и трикирием; потом с посохом в руке «владыка» пустился в пляс. Один только из присутствовавших на обеде, да и то иноземный посол, не вынес зрелища этой одури и ушел от православных шутов. Иноземные наблюдатели готовы были видеть в этих безобразиях политическую и даже народовоспитательную тенденцию, направленную будто бы против русской церковной иерархии и даже самой церкви, а также против порока пьянства: царь-де старался сделать смешным то, к чему хотел ослабить привязанность и уважение доставляя народу случай позабавиться, пьяная компания приучала его соединять с отвращением к грязному разгулу презрение к предрассудкам. Трудно взвесить долю правды в этом взгляде; но все же это - скорее оправдание, чем объяснение. Петр играл не в одну церковную иерархию или в церковный обряд. Предметом шутки он делал и собственную власть, величая князя Ф. Ю. Ромодановского королем, государем, «вашим пресветлым царским величеством», а себя «всегдашним рабом и холопом Piter'om» или просто по-русски Петрушкой Алексеевым. Очевидно, здесь больше настроения, чем тенденции.

Игривость досталась Петру по наследству от отца, который тоже любил пошутить, хотя и остерегался быть шутом. У Петра и его компании было больше позыва к дурачеству, чем дурацкого творчества. Они хватали формы шутовства откуда ни попало, не щадя ни преданий старины, ни народного чувства, ни собственного достоинства, как дети в играх пародируют слова, отношения, даже гримасы взрослых, вовсе не думая их осуждать или будировать. В пародии церковных обрядов глумились не над церковью, даже не над церковной иерархией как учреждением: просто срывали досаду на класс, среди которого видели много досадных людей. Можно не удивляться крайней беззаботности о последствиях, о впечатлении от оргий. Хотя Петр жаловался, что ему приходится иметь дело не с одним бородачом, как его отцу, а с тысячами, но с этой стороны можно было ждать больше неприятностей, чем опасностей. К большинству тогдашней иерархии был приложим укор, обращенный противниками нововведений на последнего патриарха Адриана,

что он живет из куска, спать бы ему да есть, бережет мантии для клобука белого, затем и не обличает. Серьезнее был ропот в народе, среди которого уже бродила молва о царе-антихристе; но и с этой стороны надеялись на охранительную силу кнута и застенка, а об общественной стыдливости в тогдашних правящих сферах имели очень слабое помышление.

Да и народные нравы если не оправдывают, то частью объясняют эти непристойные забавы. Кому неизвестна русская привычка в веселую минуту пошутить над церковными предметами, украсить праздное балагурство священным изречением? Известно также отношение народной легенды к духовенству и церковному обряду. В этом повинно само духовенство: строго требуя наружного исполнения церковного порядка, пастыри не умели внушить должного к нему уважения, потому что сами недостаточно его уважали. И Петр был не свободен от этой церковно-народной слабости: он был человек набожный, скорбел о невежестве русского духовенства, о расстройстве церкви, чтил и знал церковный обряд, вовсе не для шутки любил в праздники становиться на клиросе в ряды своих певчих и пел своим сильным голосом - и, однако же, включил в программу празднования Ништадтского мира в 1721 г. непристойнейшую свадьбу князя-папы, старика Бутурлина, со старухой, вдовой его предшественника Никиты Зотова, приказав обвенчать их в присутствии двора при торжественно-шутливой обстановке в Троицком соборе. Какую политическую цель можно найти в этой непристойности, как и в ящике с водкой, формат которого напоминал пьяной коллегии евангелие? Здесь не тонкий или лукавый противоцерковный расчет политиков, а просто грубое чувство властных гуляк, вскрывавшее общий факт, глубокий упадок церковного авторитета. При господстве монашества, унизившем более духовенство, дело церковно-пастырского воспитания нравственного чувства в народе превратилось в полицию совести.

Но Петр от природы не был лишен средств создать себе более приличные развлечения. Он, несомненно, был одарен здоровым чувством изящного, тратил много хлопот и денег, чтобы доставать хорошие картины и статуи в Германии и Италии: он положил основание художественной коллекции, которая теперь помещается в петербургском Эрмитаже. Он имел вкус особенно к архитектуре; об этом говорят увеселительные дворцы, которые он построил вокруг своей столицы и для которых выписывал за дорогую цену с Запада первоклассных мастеров, вроде, например, знаменитого в свое время Леблона, "прямой диковины", как называл его сам Петр, сманивший его у французского двора за громадное жалованье. Построенный этим архитектором петергофский дворец Монплеизир, со своим кабинетом, украшенным превосходной резной работой, с

видом на море и тенистыми садами, вызывал заслуженные похвалы от посещавших его иностранцев. Правда, незаметно, чтобы Петр был любителем классического стиля: он искал в искусстве лишь средства для поддержания легкого, бодрого расположения духа; упомянутый его петергофский дворец украшен был превосходными фламандскими картинами, изображавшими сельские и морские сцены, большею частью забавные.

Привыкнув жить кое-как, в черной работе, Петр, однако, сохранил умение быть неравнодушным к иному ландшафту, особенно с участием моря, и бросал большие деньги на загородный дворец с искусственными террасами, каскадами, хитрыми фонтанами, цветниками и т. п. Он обладал сильным эстетическим чутьем; только оно развивалось у Петра несколько односторонне, сообразно с общим направлением его характера и образа жизни. Привычка вникать в подробности дела, работа над техническими деталями создала в нем геометрическую меткость взгляда, удивительный глазомер, чувство формы и симметрии; ему легко давались пластические искусства, нравились сложные планы построек; но он сам признавался, что не любит музыки, и с трудом переносил на балах игру оркестра.

По временам на шумных увеселительных собраниях петровой компании слышались и серьезные разговоры. Чем шире развертывались дела войны и реформы, тем чаще Петр со своими сотрудниками задумывался над смыслом своих деяний. Эти беседы любопытны не столько взглядами, какие в них высказывались, сколько тем, что позволяют ближе всмотреться в самих собеседников, в их побуждения и отношения, и притом смягчают впечатление их нетрезвой и беспорядочной обстановки. Сквозь табачный дым и звон стаканов пробивается политическая мысль, освещающая этих дельцов с другой, более привлекательной стороны. Раз в 1722 г., в веселую минуту, под влиянием стаканов венгерского, Петр разговорился с окружавшими его иностранцами о тяжелых первых годах своей деятельности, когда ему приходилось разом заводить регулярное войско и флот, насаждать в своем праздном, грубом народе науки, чувства храбрости, верности, чести, что сначала все это стоило ему страшных трудов, но это теперь, слава богу, миновало, и он может быть спокойнее, что надобно много трудиться, чтобы хорошо узнать народ, которым управляешь. Это были, очевидно, давние, привычные помыслы Петра; едва ли не он сам начал продолжавшуюся и после него обработку легенды о своей творческой деятельности. Если верить современникам, эта легенда у него стала даже облекаться в художественную форму девиза, изображающего ваятеля, который высекает из грубого куска мрамора человеческую фигуру и почти до половины окончил свою работу. Значит, к концу шведской войны Петр и его

сотрудники сознавали, что достигнутые военные успехи и исполненные реформы еще не завершают их дела, и их занимал вопрос, что предстоит еще сделать.

Татищев в своей *«Истории Российской»* передает рассказ об одной застольной беседе, слышанной, очевидно, от собеседников. Дело было в 1717 г., когда блеснула надежда на скорое окончание тяжелой войны. Сидя за столом на пиру со многими знатными людьми, Петр разговорился о своем отце, об его делах в Польше, о затруднениях, какие наделал ему патриарх Никон. Мусин-Пушкин принялся хвалить сына и унижать отца, говоря, что царь Алексей сам мало что делал, а больше Морозов с другими великими министрами; все дело в министрах: каковы министры у государя, таковы и его дела. Государя раздосадовали эти речи; он встал из-за стола и сказал Мусину-Пушкину: «В твоём порицании дел моего отца и в похвале моим больше брани на меня, чем я могу стерпеть». Потом, подошедши к князю Я. Ф. Долгорукому, не боявшемуся спорить с царем в Сенате, и, став за его стулом, говорил ему: «Вот ты больше всех меня бранишь и так больно досаждаешь мне своими спорами, что я часто едва не теряю терпения; а как рассужу, то и увижу, что ты искренно меня и государство любишь и правду говоришь, за что я внутренне тебе благодарен; а теперь я спрошу тебя, как ты думаешь о делах отца моего и моих, и уверен, что ты нелицемерно скажешь мне правду». Долгорукий отвечал: «Изволь, государь, присесть, а я подумаю». Петр сел подле него, а тот по привычке стал разглаживать свои длинные усы. Все на него смотрели и ждали, что он скажет. Помолчав немного, князь говорил так: «На вопрос твой нельзя ответить коротко, потому что у тебя с отцом дела разные: в одном ты больше заслуживаешь хвалы и благодарности, в другом - твой отец. Три главные дела у царей: первое - внутренняя расправа и правосудие; это ваше главное дело. Для этого у отца твоего было больше досуга, а у тебя еще и времени подумать о том не было, и потому в этом отец твой больше тебя сделал. Но когда ты займешься этим, может быть, и больше отца сделаешь. Да и пора уж тебе о том подумать. Другое дело - военное. Этим делом отец твой много хвалы заслужил и великую пользу государству принес, устройством регулярных войск тебе путь показал; но после него неразумные люди все его начинания расстроили, так что ты почти все вновь начинал и в лучшее состояние привел. Однако, хоть и много я о том думал, но еще не знаю, кому из вас в этом деле предпочтение отдать: конец войны прямо нам это покажет. Третье дело - устройство флота, внешние союзы, отношения к иностранным государствам. В этом ты гораздо больше пользы государству принес и себе чести заслужил, нежели твой отец, с чем, надеюсь, и сам согласишься. А что говорят, якобы каковы министры у

государей, таковы и дела их, так я думаю о том совсем напротив, что умные государи умеют и умных советников выбирать и верность их наблюдать. Потому у мудрого государя не может быть глупых министров, ибо он может о достоинстве каждого рассудить и правые советы отличить». Петр выслушал все терпеливо и, расцеловав Долгорукого, сказал: *«Благий рабе верный! В мале был еси мне верен, над многими тя поставлю»*. Меншикову и другим сие весьма было прискорбно - так заканчивает свой рассказ Татищев, - и они всеми мерами усиливались озлобить его государю, но ничего не успели.

Петр прожил свой век в постоянной и напряженной физической деятельности, вечно вращаясь в потоке внешних впечатлений, и потом развил в себе внешнюю восприимчивость, удивительную наблюдательность и практическую сноровку. Но он не был охотник до досужих общих соображений; во всяком деле ему легче давались подробности работы, чем ее общий план; он лучше соображал средства и цели, чем следствия; во всем он был больше делец, мастер, чем мыслитель. Такой склад его ума отразился и на его политическом и нравственном характере. Петр вырос в среде, совсем неблагоприятной для политического развития. То были семейство и придворное общество царя Алексея, полные вражды, мелких интересов и ничтожных людей. Придворные интриги и перевороты были первоначальной политической школой Петра. Злоба сестры выбросила его из царской обстановки и оторвала от сросшихся с ней политических понятий. Этот разрыв сам по себе не был большой потерей для Петра: политическое сознание кремлевских умов XVII в. представляло беспорядочный хлам, составившийся частью из унаследованных от прежней династии церемониальных ветошей и вотчинных привычек, частью из политических вымыслов и двусмыслиц, мешавших первым царям новой династии понять свое положение в государстве.

Несчастье Петра было в том, что он остался без всякого политического сознания, с одним смутным и бессодержательным ощущением, что у его власти нет границ, а есть только опасности. Эта безграничная пустота сознания долго ничем не наполнялась. Мастерской характер усвоенных с детства занятий, ручная черная работа мешала размышлению, отвлекала мысль от предметов, составляющих необходимый материал политического воспитания, и в Петре вырастал правитель без правил, одухотворяющих и оправдывающих власть, без элементарных политических понятий и общественных сдержек. Недостаток суждения и нравственная неустойчивость при гениальных способностях и обширных технических познаниях резко бросались в глаза и заграничным наблюдателям 25-летнего Петра, и им казалось, что природа готовила в нем скорее хорошего плотника, чем великого государя. С детства плохо

направленный нравственно и рано испорченный физически, невероятно грубый по воспитанию и образу жизни и бесчеловечный по ужасным обстоятельствам молодости, он при этом был полон энергии, чуток и наблюдателен по природе. Этими природными качествами несколько сдерживались недостатки и пороки, навязанные ему средой и жизнью. Уже в 1698 г. английский епископ Бернет заметил, что Петр с большими усилиями старается победить в себе страсть к вину.

Как ни мало был Петр внимателен к политическим порядкам и общественным нравам Запада, он при своей чуткости не мог не заметить, что тамошние народы воспитываются и крепнут не кнутом и застенком, а жестокие уроки, данные ему под первым А зовом, под Нарвой и на Пруте, постепенно указывали ему на его политическую неподготовленность, и по мере этого начиналось и усиливалось его политическое самообразование: он стал понимать крупные пробелы своего воспитания и вдумываться в понятия, вовремя им не продуманные, о государстве, народе, о праве и долге, о государе и его обязанностях. Он умел свое чувство царственного долга развить до самоотверженного служения, но не мог уже отрешиться от своих привычек, и если несчастья молодости помогли ему оторваться от кремлевского политического жеманства, то он не сумел очистить свою кровь от единственного крепкого направителя московской политики, от инстинкта произвола. До конца он не мог понять ни исторической логики, ни физиологии народной жизни. Впрочем, нельзя слишком винить его за это: с трудом понимал это и мудрый политик и советник Петра Лейбниц, думавший и, кажется, уверявший Петра, что в России тем лучше можно насадить науки, чем меньше она к тому подготовлена. Вся преобразовательная его деятельность направлялась мыслью о необходимости и всемогуществе властного принуждения: он надеялся только силой навязать народу недостающие ему блага и, следовательно, верил в возможность своротить народную жизнь с ее исторического русла и вогнать в новые берега. Потому, радея о народе, он до крайности напрягал его труд, тратил людские средства и жизни безрасчетно, без всякой бережливости. Петр был честный и искренний человек, строгий и взыскательный к себе, справедливый и доброжелательный к другим; но по направлению своей деятельности он больше привык обращаться с вещами, с рабочими орудиями, чем с людьми, а потому и с людьми обращался, как с рабочими орудиями, умел пользоваться ими, быстро угадывал, кто на что годен, но не умел и не любил входить в их положение, беречь их силы, не отличался нравственной отзывчивостью своего отца. Петр знал людей, но не умел или не всегда хотел понимать их. Эти особенности его характера печально отразились

на его семейных отношениях. Великий знаток и устроитель своего государства, Петр плохо знал один уголок его – свой собственный дом, свою семью, где он бывал гостем. Он не ужился с первой женой, имел причины жаловаться на вторую и совсем не поладил с сыном, не уберег его от враждебных влияний, что привело к гибели царевича.

Так, Петр вышел непохож на своих предшественников, хотя между ними и можно заметить некоторую генетическую связь, историческую преемственность ролей и типов. Петр был великий хозяин, всего лучше понимавший экономические интересы, всего более чуткий к источникам государственного богатства. Подобными хозяевами были и его предшественники, но те были хозяева-сидни, белоручки, привыкшие хозяйничать чужими руками, а из Петра вышел подвижной хозяин-чернорабочий, самоучка, царь-мастеровой.

СЕВЕРНАЯ ВОЙНА (1700-1721 гг.)

Ништадтский мирный договор между Россией и Швецией, 30 августа 1721 г.

Трактат, заключенный на конгрессе в Ништате уполномоченными министрами: с российской генерал-фельдцейгмейстером графом Брюсом и канцелярии советником Остерманом, а с шведской стороны Лилиенштетом и бароном Штремфельтом – вечном мире между обоими государствами.

Мы, Фридрих, Божьей милостью король шведский, готский и венденский и проч., и проч., и проч., объявляем, что понеже между нами и короной шведской с одной, и Божьей милостью с пресветлейшим и державнейшим царем и государем, государем Петром Первым, всероссийским самодержцем, и проч., и проч., и проч., и с государством Российским, с другой стороны, соглашенось и постановлено: по долгобывшей и вредительной войне, чтоб с обеих сторон полномочные министры съехались в Ништат в Финляндию, и в конференции вступить, трактовать и непрестанно пребываемый заключить вечный мир между нами и обоими государствами, землями и подданными. И для того с нашей стороны наш и государственный советник, купно и канцелярии советник, благородный граф г-н Иоган Лилиенстет, и ландсгевдинг заводов медных и в лене Далерн благородный барон Отто Рейнгольт Штремфелт, а с стороны е.ц.в. и государства Российского благородный граф г-н Яков Даниель Брюс, е.ц.в. генерал-фельдцейгмейстер, президент Берг и Мануфактур-коллегии, кавалер орденов св. Андрея и Белого Орла; такожде и благородный г-н Гендрих Иоган Фридрих Остерман, е.ц.в. тайный советник его

канцелярии, в вышепомянутое для мирных договоров и от обеих сторон в соизволенное место Ништат в Великом княжестве Финляндии съехались. И ныне чрез Высшего милостивую помощь и по силе данной им полной мочи 30 августа месяца ныне текущего года 1721-го постановлен, заключен, подписан и запечатан вечный мир и к тому надлежащее и сепаратный артикул, которые от слова до слова тако гласят:

Во имя святой и неразделимой Троицы.

Известно и ведомо да будет сим, что понеже высокоблаженной памяти между е.к.в. пресветлейшего, державнейшего короля и государя Каролуса XII свейского, готского, венденского короля и проч., и проч., и проч., е.к.в. наследниками шведского престола, пресветлейшей, державнейшей королевой и государыней, государыней Ульрикой Элеонорой Свейской, Готской и Венденской королевой, и проч., и проч., и проч., и пресветлейшим, державнейшим королем и государем, государем Фридрихом Первым свейским, готским и венденским королем и проч., и проч., и проч., и королевством Свейским с одной; и е.ц.в. пресветлейшим, державнейшим царем и государем, государем Петром Первым, всероссийским самодержцем и проч., и проч., и проч., и Российским государством, с другой стороны, тяжкая и разорительная война уже от многих лет началась и ведена была. Обе же высокие страны по возбуждению Богу благоприятного примирения о том мыслили, како тому до сего времени бывшему кровопролитию окончание учинить и земле разорительное зло как наискорее прекратить. И тако соизволением Божьим к тому пришло, что с обеих высоких стран уполномоченные министры на съезд присланы, дабы о истинном, безопасном и постоянном мире и вечно пребывающем дружественном обязательстве между обеих стран государствами, землями, подданными и жителями купно трактовать и оный заключить, а именно: со страны е.к.в. и государства свейского высокоблагородный граф г-н Иоган Лилиенстет, е.к.в. свейского и его государственный советник и купно канцелярии советник, такожде высокоблагородный барон г-н Отто Рейнгольт Штремфелт, е.к.в. учрежденный ландс-гауптман в медных рудокопных заводах и в лене Далерн; а с страны е.ц.в. высокоблагородный граф г-н Яков Даниель Брюс, е.ц.в. генерал-фельдцейгмейстер, президент Берг- и Мануфактур-коллегии, кавалер ордена св. Андрея и Белого Орла; такожде благородный г-н Гендрих Иоган Фридрих Остерман, е.ц.в. тайный советник канцелярии, которые по согласию с обеих стран к конгрессу и трактованию в назначенное и соизволенное место в Ништате в Финляндии съехались. И по уmolении о помощи Божьей и по объявленным и одну против другой обыкновенным образом разменным полномочиям оное полезное дело купно предвосприяли.

И по учиненном трактовании Всевысочайшего милостью и благословением о следующем всегда пребываемом вечном заключении мира именем обеих высоких стран и за них договорились и согласились:

1. Имеет отныне непрестанно пребываемый, вечный, истинный и ненарушимый мир на земле и воде, такожде истинное согласие и неразрешаемое вечное обязательство дружбы быть и пребывать между е.к.в. свейским, пресветлейшим, державнейшим королем и государем, государем Фридрихом Первым свейским, готским и венденским королем, и проч., и проч., и проч. е.к.в. наследниками и потомками свейской короны и королевством свейским и онога так в Римской империи, как вне онога лежащими областями, провинциями, землями, городами, вассалами, подданными и обывателями, с одной, и е.ц.в. пресветлейшим, державнейшим царем и государем, государем Петром Первым, всероссийским самодержцем, и проч., и проч., и проч. е.ц.в. наследниками и потомками Российского государства и онога землями, городами, государствами и областями, вассалами, подданными и жителями, с другой стороны, так что впредь обе высокие договаривающиеся страны не токмо одна другой ничего неприятельского или противного, хотя тайно или явно, прямым или посторонним образом, чрез своих или иных чинить, наименьше один другого неприятелям, под каким бы именем ни было, помощи не чинить или с ними в союзы, которые сему миру противны быть могут, не вступать, но паче верную дружбу и соседство и истинный мир между собой содержать, один другого честь, пользу и безопасность верно охранять и споспешествовать, убыток и вред, елико им возможно, по крайней мере остерегать и отвращать хотят и имеют, дабы восстановленный мир и постоянная тишина к пользе и приращению обоих государств и подданных ненарушимо содержаны были.

2. Имеет еще с обеих стран генеральная амнистия и вечное забвение всего того быть, что во время продолжающейся войны с одной или с другой страны неприятельского или противного хотя оружием или инако предвосприятно, произведено и учинено, так чтоб никогда о том упомянуто не было, наименьше же чтоб кто в которое ни будь время то злом мстил, и имеют все и каждые высокого и низкого чина подданные или чужестранные, какого народа они б ни были, которые во время сей войны у одной которой партии службу приняли и чрез то против другой неприятельски поступали (окроме тех российских казаков, которые свейским оружием следовали; ибо оным е.ц.в., дабы в сию генеральную амнистию включены были, несмотря на все с свейской страны учиненные представления, не позволяет ниже позволить хочет), прочие же все в сию генеральную амнистию всемерно внесены и включены быть тако и

таковым образом, что всем обще и каждому особливо тот их поступок никаким образом впредь не имеет причтен быть. Наименше же им ради того ни малейшее оскорбление причинено, но права их и справедливости, им принадлежащие, оставлены и возвращены будут.

3. Все неприятельства на воде и на земле имеют здесь и во всем Великом княжестве Финляндии в четырнадцать дней и прежде, ежели возможно, по учиненном подписании сего мирного договора, а во всех прочих местах и краях в три недели и прежде, ежели возможно, по размене ратификаций с обеих стран престать и весьма оставлены быть. И ради того о постановлении мира немедленно объявлено быть имеет. И ежели после вышеупомянутого времени от одной или другой страны за неведением о заключенном мире где-нибудь на воде или на земле какие неприятельства, какого звания оные б ни были, учинены будут, то оное настоящему заключению мира нимало предосудительно быть не может. Но оное, что из людей и имения взято и увезено, бессорно возвращено и назад отдано будет.

4. Е.к.в. свейское уступает сим за себя и своих потомков и наследников свейского престола и королевства Свейского е.ц.в. и его потомкам и наследникам Российского государства в совершенное непрекословное вечное владение и собственность в сей войне, чрез е.ц.в. оружия от короны свейской завоеванные провинции: Лифляндию, Эстляндию, Ингерманландию и часть Карелии с дистриктом Выборгского лена, который ниже сего в артикуле разграничения означен и описан, с городами и крепостями: Ригой, Дюнаминдом, Пернавой, Ревелем, Дерптом, Нарвой, Выборгом, Кексгольмом и всеми прочими к помянутым провинциям надлежащими городами, крепостями, гавенами, местами, дистриктами, берегами, с островами Эзель, Даго и Меном и всеми другими от курляндской границы по лифляндским, эстляндским и ингерманландским берегам и на стороне Оста от Ревеля в фарватере к Выборгу на стороне Зюйда и Оста лежащими островами, со всеми так на сих островах, как в вышепомянутых провинциях, городах и местах обретающимися жителями и поселениями и генерально со всеми принадлежностями, и что ко оным зависит высочествами, правами и прибытками во всем ничего в том не исключая, и как оными корона свейская владела, пользовалась и употребляла. И е.к.в. отступает и отрицается сим наиобязательнейшим образом, как то учиниться может, вечно за себя, своих наследников и потомков и все королевство Свейское от всяких прав, запросов и притязаний, которые е.к.в. и государство Свейское на все вышепомянутые провинции, острова, земли и места до сего времени имели и иметь могли, яко же все жители оных от присяги и должности их, которыми они государству Свейскому обязаны были, по силе

сего весьма уволены и разрешены быть имеют, так и таковым образом, что от сего числа в вечные времена е.к.в. и государство Свейское, под каким предлогом то б ни было, в них вступаться, ниже оных назад требовать не могут и не имеют; но оные имеют вечно Российскому государству присоединены быть и пребывать. И обязуется е.к.в. и государство Свейское сим и обещают его царское величество и его наследников Российского государства при спокойном владении всех оных во всякие времена сильнейше содержать и оставить имеют, такожде все архивы, документы всякие и письма, которые до сих земель особливо касаются и из оных во время сей войны в Швецию отвезены, приисканы и е.ц.в. к тому уполномоченным верно отданы быть.

5. Против того же е.ц.в. обещает в четыре недели по размене ратификаций о сем мирном трактате, или прежде, ежели возможно, е.к.в. и короне свейской возвратить, и паки испражнить Великое княжество Финляндское кроме той части, которая внизу в описанном разграничении выключена и за е.ц.в. остаться имеет, так и таким образом, что е.ц.в., его наследники и последователи на сие ныне возвращенное Великое княжение никакого права, ниже запроса, под каким бы видом и именем то ни было, вовеки иметь не будут, ниже чинить могут. Сверх того хочет е.ц.в. обязан быть и обещает е.к.в. сумму двух миллионов ефимков исправно без вычета и конечно от е.к.в. с надлежащими полномочными и расписками снабденным уполномоченным заплатить и отдать указать на такие сроки и такой монетой, как о том в сепаратном артикуле, который такой же силы и действия есть, яко бы он от слова до слова здесь внесен был, постановлено и договорено.

6. Е.к.в. свейское о коммерции сим себе выговорил, что ему в вечные времена свободно быть имеет в Риге, в Ревеле и Аренсбурге ежегодно на 50 000 руб. хлеба покупать повелеть, который по учиненному засвидетельствованию, что оный или на е.к.в. счет, или от свейских от е.к.в. к тому именно уполномоченных подданных закуплен, не платя никаких пошлин или иных налогов, в Швецию свободно вывезен быть имеет; что, однако же, не о тех летах разумеется имеет, в которые за недородом или иными важными причинами е.ц.в. принужден будет вывоз хлеба генерально всем нациям запретить.

7. Е.ц.в. обещает такожде наисильнейшим образом, что он в домашние дела королевства Свейского, яко же в позволенную единогласно и от чинов королевства под присягой учиненную форму правительства, и образ наследства мешаться, никому, кто б ни был, в том ни прямым, ни посторонним и никаким образом вспомогать не будет, но паче к показанию истинно соседской дружбы,

все, что против того вознамеренно будет и е.ц.в. известно учинится, всяким образом мешать и предупреждать искать изволит.

8. И понеже с обеих стран истинное и ревностное намерение имеют истинный и постоянный мир учинить, и для того весьма потребно есть, чтоб границы между обоими государствами и землями таким образом определены и учреждены были, чтоб ни которая страна другой никакого подозрения подать, но паче каждая тем, что за оною чрез сей мир останется, в пожеланном покое и безопасности владеть и пользоваться могла, того ради между обоими высокими договаривающимися странами соизволено и договорено, что от сего числа в вечные времена между обоими государствами границы следующие быть и остаться имеют, а именно: начинается оная у северного берега синуса Финского у Вирелакса, откуда идет оная с полмили от морского берега в землю и останется в расстоянии полумили от воды даже против Виллаиоки, а отсюда распространяется оная немного далее в землю тако и таким образом, что когда оная против островов Роголей придет, оная тогда в расстоянии трех четвертей мили от морской заливы отстоит, и идет тогда прямой линией в землю даже до дороги, которая от Выборга в Лапстранд есть, расстоянием в трех милях от Выборга и тако далее, в таком же расстоянии трех миль северной стороной за Выборгом прямой линией даже до старинной между Россией и Швецией бывшей границы, прежде нежели Кексгольмский лен Швеции достался. И последует сия старинная граница к северу вверх восемь миль, а оттуда идет оная прямой линией чрез Кексгольмский лен даже до того места, где озеро Пороэрви, которое под деревней Куду Макуба свое начало имеет, с последней между Россией и Швецией бывшей границей сходится тако и таким образом, что все то, что за сей означенной границей к весту и норду лежит, за е.к.в. и королевством Свейским, а то, что ниже ко осту и зюйду лежит, за е.ц.в. и Российским государством в вечные, времена остаться имеет. И понеже е.ц.в. таким образом некоторую часть Кексгольмского лена, которая в старые времена Российскому государству принадлежала, е.к.в. и королевству Свейскому вечно уступает, и тако обещает он наисильнейшим образом за себя, своих наследников и последователей российского престола, что он сей части Кексгольмского лена ни в какое время, под каким бы именем и видом то ни было, назад требовать не хочет и не может, но имеет оная с сего числа в вечные времена к свейским землям присоединена быть и остаться. А в Лапмарках остается граница так, как оная до начала сей войны между обоими государствами была. Еще же договоренось, что тотчас по воспоследованной ратификации главного трактата с обеих сторон комиссары назначены быть

имеют для учинения и разделения сего разграничения таким способом и образом, как выше описано.

9. Е.ц.в. обещает при том, что все жители Провинций Лифляндских и Эстляндских, такожде и острова Эзеля, шляхетные и нешляхетные, и в тех провинциях обретающиеся города, магистраты, цехи и цунфты при них, под свейским правлением имевших привилегиях, обыкновениях, правах и справедливостях постоянно и непоколебимо содержаны и защищены будут.

10. Також в таких уступленных землях не имеет никакое принуждение в совести введено быть, но паче евангелическая вера, кирхи и школы и что к тому принадлежит на таком основании, на каком при последнем свейском правительстве, были оставлены и содержаны, однако ж во оных и вера греческого исповедания впредь також свободно и без всякого помешательства отправлена быть может и имеет.

11. И понеже под прежним королевским свейским правительством в Лифляндии, в Эстляндии и на Эзеле в действо произведенная редукция и ликвидация ко многим жалобам подданных или жителей повод подали, отчего и его в Бозе усопшее королевское величество свейское славнейшей памяти и в рассуждении справедливости того дела побужден был, по силе в печать изданного 1700 г. в 13-й день апреля патента обнадеживание от себя дать, что ежели кто из его подданных подлинными свидетельствами доказать может, что маетности, которые им принадлежат, отняты, у тех право их неотъемлемо будет, почему и многие из упомянутых подданных, владения своих прежних чрез помянутую редукцию или иной предлог от них отрешенных, отнятых или секвестрованных маетностей паки получили, того ради обещает и е.ц.в. сим, что каждый, хотя он внутри или вне земли обретается, который в таком случае справедливое притязание или требование на маетности в Лифляндии, Эстляндии и Эзельской провинции имеет и оные надлежащим образом доказать может, своим правом бесспорно пользоваться и чрез немедленный розыск и освидетельствование таких притязаний и требований, владение праведно им принадлежащих маетностей паки получить имеет.

12. Також имеют по силе предшествующего второго артикула договорной и постановленной амнистии в Лифляндии и Эстляндии и на острове Эзель для бывшей до сего времени войны и что помещики при королевской свейской стороне остались, либо отнятые, другим отданные или конфискованные маетности, земли и неминувшиеся сроком аренды и дома в принадлежащих к сим провинциям городах, також в Нарве и Выборге, хотя б оные до войны кому и принадлежали или во время войны кому наследством или инако достались, без всякого изъятия их праведным помещикам, хотя бы оные ныне в Швеции

или в полоне, или б где инде были, как кто у генерального губернаента по силе объявления своих доказательств, писем и документов наперед надлежащим образом себя к тому удостоверят, бесспорно и без всякого задержания тотчас назад отданы и возвращены быть. Но те помещики не могут за взятые с тех маетностей во время сей войны и после учиненной конфискации браные доходы и за приключенный убыток чрез оную войну или инако ничего требовать и претендовать. И те, которые таким образом во владение им принадлежащих маетностей придут, обязаны суть при получении владения е.ц.в., яко нынешнему своему государю земли, присягу чинить. И в прочем к нему так, как честным вассалам и подданным надлежит, поступать, против того ж им, когда они обыкновенную присягу учинят, беспрекословно допущено и позволено будет из земли выезжать, в чужих с Российским государством в союзе и дружбе пребывающих землях жить и у нейтральных держав в службу вступать или, ежели они уже в той обретаются, по своему произволу и впредь в оной пребывать. А тем, которые е.ц.в. весьма присяги учинить не похотят, дается сим и позволяется время трех лет, считая от публикации сего мира, чтоб в такое время свои маетности и собственности наилучшим способом и по своему произволу избывать и продавать, не платя с того ничего больше, как они по своим земским уложениям должны и обязаны быть могут. И ежели впредь кому по земским правам который присяги не учинил, какое наследство достанется, то також обязан есть при принятии своего ему доставшегося выморочного наследства е.ц.в. присягу в верности учинить или свободу иметь в год те свои маетности продать. Таким же образом имеют все те обеих высокодоговаривающихся сторон подданные, которые на публичные в Лифляндии, Эстляндии и на острове Эзеле лежащие маетности деньги взаймы дали и на их порядочные закладные контракты получили, по силе сих контрактов своими закладами до тех мест спокойно и безопасно владеть, пока они совершенно по имеющим у себя записям выкуплены и они за свой капитал и свершки совершенно удовольствованы будут. Однако ж такие закладодержцы за прошлое время сей войны и несбиранные свершки не имеют ничего начитать, ниже претендовать. Но те, которые так в сем, как и преждереченном случае администрацию таких маетностей отправляют, имеют быть должны и обязаны е.ц.в. присягу учинить, и его действительными подданными быть. Все сие разумеется и о тех, которые под е.ц.в. державой остаются, которые со своими либо в Швеции и в остающихся по сему миру за королевством Свейским землях имеющими маетностями и собственностями таким же образом поступать совершенную мочь и свободу иметь будут. Також имеют обоих высокодоговаривающихся сторон подданные, которые в которой-нибудь

стороны землях какие справедливые запросы и претензии хотя на публике или на партикулярных персонах имеют, при оных весьма содержаны и защищены быть. И хотят обе высокодоговаривающиеся стороны стараться, чтоб оным в помянутых их требованиях и прошениях скорый суд и справедливость учинена была и тако всяк свое немедленно получить мог.

13. В Великом княжении Финляндском, которое е.ц.в. по силе предшествующего 5-го артикула, е.к.в. и королевству Свейскому возвращает, имеют от числа подписания сего мирного договора все денежные контрибуции весьма отставлены быть. Однако ж имеет все потребное провиантом, и фуражом е.ц.в. войскам до совершенного испражнения, как и прежде сего, на таком основании, как до сего числа было, безденежно давано; також и войскам под жестоким наказанием запрещено быть имеет при их выходе каких служителей из финской нации против их воли, а весьма никаких финских крестьян оттуда с собой вывозить иль им хотя малое какое насильство или обиду чинить. Сверх того, имеют все крепости и замки в Великом княжении Финляндском в том состоянии, в котором они ныне обретаются, оставлены быть. Однако ж е.ц.в. свободно будет при испражнении помянутой земли и мест все большее и мелкое оружие и ко оному принадлежащее, амуницию, магазейны и иные воинские припасы, какое бы имя ни имели, и е.ц.в. туды привезти указал, с собой взять и вывезть. Також для вывоза всего того и багажу армейского имеют все потребные подводы и телеги до границы от жителей бесспорно и безденежно даны быть. А ежели в назначенное время все то вывезено быть не может, но из того некоторая часть тамо оставлена будет, то имеет оное все в добром сохранении остаться, а потом во всякое время, в которое ни пожелают, тем, которые от стороны е.ц.в. для того присланы будут, бесспорно отдано и, как прежде, до границ вывезено быть имеет. Ежели же от е.ц.в. войск какие архивы, документы и письма, которые до сего Великого княжества Финляндского касаются, найдены и либо из земли вывезены, то изволит е.ц.в. оные сколько возможно, приискивать, и что из них найдется, е.к.в. свейского к тому уполномоченным верно назад отдать повелеть.

14. С обеих сторон военные пленники, какой бы нации, чина и состояния ни были, имеют тотчас по воспоследованной ратификации сего мирного трактата без всякого выкупа, однако ж когда всякий наперед либо во учиненных каких долгах, или разделку учинит, или в платеже оных довольственную и справедливую поруку даст, из плена освобождены, на совершенную свободу выпущены и с обеих сторон без всякого задержания и в некоторое уреченное по расстоянию мест, где оные пленники ныне обретаются, пропорциональное время до границ с надлежащими подводами безденежно по

возможности выпровождены быть. А те, которые у одной или другой стороны службу приняли или инако в землях одной или другой стороны остаться намерены будут, в том без изъятия всякую свободу и совершенную мочь иметь. Сие же разумеется и о всех во время сей войны от одной или другой стороны увезенных людях, которые також по своему произволу остаться или в дома свои свободно и без помешательства возвратиться могут и имеют, кроме тех, которые по своему желанию веру греческого исповедания приняли, которые на стороне е.ц.в. остаться имеют; для чего обе высокодоговаривающиеся стороны в своих землях публичными указами о сем публиковать и объявить изволят.

15. Е.к.в. и Речь Посполитая Польская, яко е.ц.в. союзники, в сей мир именно включаются, и им вступление таким образом совершенно предоставляется тако, якобы между ими и короной свейской возобновляемый мирный трактат от слова до слова в сей внесен был. И для того имеют во всех местах и везде и во всех обеим высоким сторонам принадлежащих государствах, землях и областях, хотя оные вне или в Римском государстве суть, все неприятельские поступки, какое б имя ни имели, весьма престать и кончиться, и постоянный вечный мир между ими содержан быть. И понеже от е.к.в. и Речи Посполитой Польской никаких полномочных министров на здешнем мирном конгрессе не обретается, и тако мир между оными и короной свейской формальным трактатом вкупе с сим ныне возобновлен быть не может. Того ради обещает е.к.в. свейское, что он немедленно в то место, о котором он с е.к.в. и Речью Посполитой Польской согласится, своих полномочных пошлет и под е.ц.в. медиацией с оными вечный мир на пристойных кондициях возобновить и заключить изволит. Однако ж чтоб в том ничего содержано не было, чтоб нынешнему сему с е.ц.в. учиненному вечному миру в чем-нибудь или б каким-нибудь образом противно и предосудительно быть могло.

16. Коммерции имеют свободно и беспомешательно между обоими государствами и к оным принадлежащими землями, подданными и жителями как на земле, так и воде учреждены и сколь возможно скоро, чрез особливый трактат к пользе обоих государств учреждены быть. А между тем могут обои российские и свейские подданные тотчас по ратификации сего мира в обоих государствах и землях, с платежом в каждом государстве обыкновенных пошлин и прочих установленных прав, всякими товарами свои торги свободно и невозбранно отправлять. И имеют российские подданные в государстве и землях е.к.в. свейского, и напротив того свейские подданные в государстве и землях е.ц.в. таковые привилегии и пользы в своем купечестве получать, какие дружественнейшим народам во оных позволены.

17. Торговые дома, которые свейские подданные до начатия войны в некоторых е.ц.в. принадлежащих торговых городах имели, имеют тотчас по воспоследованному миру не токмо паки возвращены и очищены быть, но такожде им свободно да будут в уступленных городах и гавенах таковые торговые дома себе получить и учредить, якоже е.ц.в. подданным, не токмо торговые дома, которые они прежде сего в королевстве Свейском и других свейских землях имели, немедленно паки очищены, но и равномерно им позволено быть имеет в других государства Свейского городах и гаванях, где они того пожелают, таковые торговые дома себе получать и учреждать.

18. Ежели свейские военные или купеческие корабли от штурма погоды и иных случаев при берегах и морских краях Российского государства и ко оному принадлежащими землями на мель попадут или потонут, то имеет от е.ц.в. подданных в той нужде сущим всякое верное истинное вспоможение показано, люди и товары по всякой возможности спасены и выниманы, и что из товаров на берег выбросит, во время одного года требующим хозяевам за некоторое пристойное воздаяние верно назад отданы быть. Таковым же образом имеет и с свейской страны с российскими разбитыми кораблями и товарами содержано и поступлено быть. И хотят обе высокие договаривающиеся страны о том старание прилагать, дабы чрез крепчайшее запрещение и наказание всякие своевольства, похищение и грабежи при таковых случаях уняты и удержаны были.

19. Дабы такожде всякие случаи на море, которые к какому несогласию между обеими высокими договаривающимися странами повод подать могут, сколько возможно отвращены и предостережены быть могли, того ради сим постановлено и соглашенось, что когда свейские военные корабли один или более числом, большие или малые, е.ц.в. принадлежащую крепость впредь проходить будут, то оные должны будут свейский лозунг стрелять, на что оному тотчас российским лозунгом с крепости взаимно поздравлено будет. Равным же образом имеют такожде российские военные корабли один или более числом, когда оные мимо е.к.в. принадлежащей крепости пойдут, российский лозунг стрелять, и такожде свейским лозунгом с крепости взаимно поздравлены будут. Но ежели случится, что свейские и российские корабли друг друга или на море, в гавани или инде где встретят, или на каком месте застанут, то имеют оные обыкновенным лозунгом между собой дружески поздравляться. И в прочем во всем в сем деле тако поступано быть имеет, как то между коронами свейской и датской в таковых случаях обычайно есть, и между ими о сем соизволено и договоренось.

20. Еще же с обеих стран сим соизволено и договоренось, чтоб между обоими государствами до сего времени в обычае бывшее свободное содержание послов весьма перестало, и, напротив того, обеих стран полномочным послам и иным с характером или без оного посланным поведено будет себя со всей своей свитой так в пути, как при том дворе, куды им повелено ехать и пребывать, содержать, и о своем довольствовании самим попечение иметь. Однако ж обе высокие страны хотят так генерально, как на каждое время, а особливо когда им о прибытии посла благовременно известие прежде подается, довольное определение учинить, чтоб им в пути их всякая безопасность, благосклонность и потребное вспоможение показано было.

21. От страны е.к.в. свейского також е.к.в. великобританское в сей мирный трактат включается, однако же с предоставлением того, в чем либо е.ц.в. от е.к.в. великобританского себя отягчено находит, о чем прямо между е.ц.в. и е.к.в. великобританским добродетельно трактовано и соглашенось быть имеет. И могут такожде и иные державы, которых обе высокие договаривающиеся страны во время трех месяцев по воспоследованной ратификации назначат, в сей мирный трактат с общего обеих высокодоговаривающихся стран соизволения вступить и во оный приняты быть.

23. Имеют такожде от сего числа все те, которые по воспоследованной ратификации сего мира для учиненной измены, убивства, воровства и иных причин или без причины, от свейской к российской или от российской к свейской стране одни или с женами и с детьми перейдут, когда они от той страны, от которой они сбежали, назад требуются будут, какой бы нации они ни были и в таком состоянии, как они пришли, с женами и детьми и со всем тем, что они из краденых или пограбленных пожитков привезли, бесспорно выданы и назад отданы быть.

24. Ратификации о сем мирном инструменте имеют во время трех недель, считая от подписания, и прежде, ежели возможно, получены и здесь в Ништате одна против другой разменены быть. Во утверждение всего того, сего мирного трактата два единогласных экземпляра сочинены и с обеих стран от полномочных министров по силе имеющей полной мочи собственноручно подписаны, их печатями утверждены, и один против другого разменены.

И тако мы сей вечный мир во всех артикулах, пунктах и определениях вкупе к тому с принадлежащим сепаратным артикулом, как оные от слова до слова внесены находятся, приняли, за благо признали, утвердили и ратификовали, якож мы оные наибоязательнейше, како то может учиниться, сим приемлем, за благо признаваем, утверждаем и ратификуем, нашим

королевским словом обещаем за нас и наших наследников королей шведских и Шведское государство, что мы все то, что в преждеписаном вечного мира договоре и во всех того артикулах, пунктах и клаузулах, якоже и в сепаратном артикуле содержится, твердо, нерушимо, свято, неподвижно вовеки содержать и исполнять хотим и никак не допустим, чтоб противно оному от нас и с нашей стороны поступлено было. И для большего известия того мы сей мирный договор сим нашим собственноручным подписанием и нашей великой королевской печатью повелели утвердить.

Артикул сепаратный

Понеже е.ц.в. по силе пятого артикула сегодняшнего числа заключенного и совершенного главного трактата хочет обязан быть е.к.в. по его ассигнации и отписи сумму двух миллионов или двадцать сот тысяч ефимков заплатить, того ради сим постановлено и договоренось, что оные имеют полновесными монетами, именуемыми цвейдрительштир, которых три сочиняют в Лейпцихе, в Берлине и в Брауншвейге два помянутых ефимков, е.к.в. верным полномочным и расписками снабденным комиссарам в Гамбурге, в Амстердаме и в Лондоне исправно и без вычета конечно отданы и заплачены; и от е.ц.в. всегда, а за шесть недель до каждого срока объявлено быть, где платежу учинено быть надлежит. А ежели е.ц.в. в помянутых местах надлежащей суммы полновесными цвейдрительштирами собрать не может, то обещает оные доброй в тех местах ходячей серебряной монетой, однако ж кроме дробной монеты, по цене, как платимая сумма по текущему при платежном сроке вексельному курсу сочиняет, без ущерба заплатить. А сей платеж чинится в прочем в четыре срока, из которых первый в начале будущего февраля 1722 г. на 500 тысяч ефимков; второй в начале месяца декабря того года также на 500 тысяч ефимков; третий в месяце октябре 1723 г., паки на 500 тысяч ефимков, а четвертый и последний в начале месяца сентября 1724 г., на 500 же тысяч ефимков, так что тогда вся сумма сих помянутых двух миллионов сполна заплачена и отдана быть имеет.

Тема 4. Світ у першій половині ХХ ст.

Новітня історія – це частина всесвітньої історії, яка стискається з сучасністю. Тому в неї немає закінчення, її своїми діями пише людство з початку ХХ ст.

Світ в ХХ ст. зазнав великих змін. Століття, особливо перша його половина, виявилось одним з найбільш драматичних і суперечливих в історії. Воно вмістило в собі як найвеличніші досягнення людства, так і найбільші його трагедії. Про це свідчить і наведена нижче періодизація світового розвитку в першій половині ХХ ст.

1. Період загострення суперечностей між провідними державами світу (1900 – 1914).
2. Період Першої світової війни (1914 – 1918).
3. Період повоєнної нестабільності (1919 – 1923).
4. Період економічної стабілізації (1924 – 1929).
5. Період великої депресії (1929 – 1933).
6. Період назрівання Другої світової війни (1933 – 1939).
7. Період Другої світової війни (1939 – 1945).

На початку ХХ ст. світову цивілізацію охопила глобальна економічна криза, яка була неминучою складовою індустріальної стадії розвитку Західної цивілізації, що розпочалася ще у ХІХ ст. Швидкий розвиток ринкових відносин, технічний прогрес, загальний розвиток індустріального виробництва висуває західне суспільство на передові позиції у соціальному розвитку по відношенню до всього людства. Ринок споживання наповнюється товарами та послугами, які більш повно задовольняли потреби населення, але, разом із тим, подальша індустріалізація суспільства перетворювала працівників на простий придатак до конвеєра, верстата чи до технологічного процесу. Це надавало праці все більш колективного характеру, спричиняло нівелювання особистості людини, що виявилось у становленні феномену масової свідомості, витісненні індивідуальності, особистих інтересів людей, тобто призводило до втрати цінностей, на основі яких виникла і розвинулася гуманістична цивілізація Заходу.

Розвиток індустріального характеру суспільства спричиняє становлення тоталітарної свідомості, що приводить до посилення ролі держави, яка стає носієм загальнонаціональної ідеї замість ідеї демократії.

Саме така ситуація стала фоном для формування військово-політичних союзів. Ще у 1879 р. Німеччина уклала військовий союз з Австро-Угорщиною, а у 1882 р. – з Італією. Так виник Троїстий союз, до якого згодом приєдналася

Туреччина. У 1904 – 1907 рр. сформувався союз Англії, Франції та Росії – Антанта.

Так склалися зовні дивні союзи. Франція і Англія були ворогами з часів Столітньої війни, Росія і Франція – з часу революції 1789 р. В цьому союзі об'єдналися дві демократичні держави – Англія і Франція – з самою недемократичною країною – Росією. Два традиційних союзника Росії в боротьбі проти Франції – Австрія і Німеччина – опинилися в стані її ворогів.

Дивним видавався і союз Італії з її колишнім ворогом Австро-Угорщиною. Австрійські Габсбурги та пруські Гогенцоллерни, що століттями сперечалися за контроль над Німеччиною, опинилися в одній коаліції, а кровні родичі, кузени, Вільгельм II, з одного боку, Микола II і король Великобританії Едуард VII, з другого, – в протилежних союзах.

Загалом європейське суспільство було налаштовано оптимістично і недооцінило загрози, яку несли з собою мілітаризм та націоналізм.

Влітку 1914 р. суперечності між двома воєнно-політичними блоками європейських держав – Троїстим союзом і Антантою – загострилися до краю. «Пороховою бочкою Європи» став Балканський півострів. 28 липня 1914 р. Австро-Угорщина почала війну проти Сербії, яку підтримала Росія. На її боці виступили проти Німеччини і Австро-Угорщина, Франція, Великобританія разом з домініонами та Індія. Перша світова війна почалася. Регіональний конфлікт став глобальним. 1914 р. на бік Антанти стали Сербія, Бельгія, Люксембург, Японія, 1915 р. – Італія, 1916 р. – Румунія і Португалія, 1917 р. – Греція і США. Через деякий час бої розгорнулися на території Бельгії і Франції, Східної Пруссії і Галіції, в Сербії і Палестині, в Закавказзі і Африці, на всіх океанах Землі. В війні приймали участь 38 країн, де мешкали 75 % людства. 73,5 млн. чоловіків були мобілізовані.

Війна, що почалася як суперечка імператорів, стала важкою повсякденною працею для мільйонів. А вона, почата заради величі імперій, через чотири роки вщент порушила саме ці імперії. Причому, якщо Габсбурги і Гогенцоллерни втратили трон, то Романови – життя.

Через чотири роки, восени 1918 р. німецький генеральний штаб запросив перемир'я. Воно було підписано 11 листопада 1918 р. у Комп'єні, а 18 січня 1919 р. у Версальському палаці відкрилася Конференція 27 союзних країн, що визначили характер мирного договору з Німеччиною. Договір було підписано 28 червня 1919 р. Радянська Росія, яка уклала сепаратний мир з Німеччиною в березні 1918 р., в розробці Версальської системи не брала участь.

Перша світова мала широкомасштабні наслідки для всього людства:

- близько 10 млн. було вбито та 20 млн. поранено. Жертви серед мирного населення, що постраждало від епідемій, голоду, холоду та інших лихоліть воєнного часу, також становили десятки мільйонів.
- Перша світова війна продемонструвало кризовий стан цивілізації. У всіх воюючих країнах згорталася демократія, звужувалася сфера ринкових відносин, поступаючись місцем жорсткому державному регулюванню сфери виробництва і розподілу.
- Сталися кардинальні політичні зміни в ряді країн. Так, слідом за Жовтневою революцією в Росії прокотилися революції соціалістичного характеру у Фінляндії, Німеччині, Угорщині; в інших країнах відзначався небувалий підйом революційного руху, а в колоніях – антиколоніального.
- Майже 4,5 років військових дій призвели до розорення економіки, зруйнування господарських зв'язків переважної більшості європейських держав. Лише США змогли зміцнити своє економічне становище, перетворившись у найбагатшу країну світу.
- Війна стала точкою відліку у становленні соціальної справедливості щодо жінок. У більшості країн вони отримали політичні права.

Питання післявоєнного устрою вирішувалися в умовах гострого суперництва між державами-переможницями. Головну роль на Паризькій конференції відіграла «Велика четвірка» у особі президента США та прем'єр-міністрів Франції, Великобританії, Італії. Виявилося, що єдині в боротьбі проти Німеччини, переможці мають дуже різні погляди на майбутнє повоєнного світу. Міжнародні угоди, укладені на Паризькій мирній конференції, прийнято називати «Версальською системою».

28 червня 1919 р. після тривалих дискусій конференція ухвалила Версальський мирний договір з Німеччиною. Він містив 15 розділів (440 статей) і укладався за принципом «переможений сплачує за все». Німеччина зобов'язувалась:

- дотримуватися встановлених згідно з договором кордонів з Бельгією, Люксембургом, Францією, Швейцарією, Австрією, Чехословаччиною, Польщею та Данією, визнавати незалежність цих країн та майбутні угоди держав-переможниць з Бельгією і Нідерландами;
- здійснити демілітаризацію Рейнської зони;
- повернути під французький суверенітет Ельзас і Лотарингію та передати Франції терміном на 15 років право на видобуток вугілля у Саарському басейні;

- визнати незалежність усіх територій Російської імперії, які входили до її складу до 1 серпня 1914 р., нечинність договорів, укладених з радянською Росією, зокрема Брестського (Берестейського) мирного договору 1918 р.;
- відмовитися від власних колоній;
- скоротити армію та флот, ліквідувати Генштаб, загальну військову повинність, зруйнувати укріплення на кордонах;
- сплатити репарації переможцям;
- дотримуватися принципу найбільшого сприяння в економічних відносинах із союзними державами, скасувати всі економічні угоди з Росією, Румунією, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією;
- відкликати свої війська з Прибалтики.

Складовою Версальської системи стало прийняття Статуту Ліги Націй, який відразу підписали 44 держави. Метою нової міжнародної організації згідно зі Статутом був «розвиток співробітництва між народами та гарантування миру і безпеки».

Версальський договір набув чинності у січні 1920 р. після ратифікації його Великою Британією, Францією, Італією, Японією та Німеччиною і «офіційно завершив» Першу світову війну. США відмовились від ратифікації у зв'язку з небажанням визнавати Лігу Націй, Китай, Хіджаз та Еквадор – внаслідок незгоди з деякими статтями.

Пізніше були підписані договори з Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною. На уламках імперій виникають нові держави – Польща, Чехословаччина. Радянська Росія визнала незалежність Фінляндії, Естонії, Литви та Латвії. У новій якості постали Австрія і Угорщина. Югославські народи об'єдналися в Королівство сербів, хорватів і словенців. Сербі намагалися встановити в ньому своє панівне становище, тому національне питання постало там дуже гостро. В Україні, Азербайджані, Armenії, Грузії також проголосили незалежність. Але за допомогою Червоної Армії там була встановлена радянська влада, пізніше ці держави були включені до складу СРСР. Туреччина, підписавши угоду з РРФСР, розгромила грецькі війська. Мустафа Кемаль провів в країні реформи, спрямовані на європеїзацію країни. Антанта змушена була визнати нову державу і відмовитися від її розподілу. Туреччина була проголошена республікою.

Отже, система договорів, укладених протягом 1919 – 20 рр., закріпила нове розташування сил у повоєнному світі. Вона не могла бути стійкою і тривалою, оскільки санкціонувала нерівність у відносинах між «великою трійкою» та рештою держав-переможниць. Серед самої «великої трійки» існували численні суперечності. Крім того, переможені держави були

поставлені Версальською системою у принизливе становище, що сприяло відродженню у них реваншистських настроїв.

Оцінюючи підсумки роботи конференції, Д. Ллойд Джордж писав: «Ви можете позбавити Німеччину її колоній, довести її армію до розмірів поліцейської сили і її флот до розмірів флоту держави п'ятого рангу. У кінцевому підсумку це байдуже: якщо вона вважатиме мирний договір 1919 р. несправедливим, вона знайде засоби помститися переможцям...» У. Черчилль в книзі «Друга світова війна» згадував: «Маршал Фош, почувши про підписання Версальського договору, напрочуд правильно сказав: «Це не мир. Це перемир'я на двадцять років».

На початку 20-х рр. важливого значення набула також проблема сфер впливу в районі Тихого океану та Далекого Сходу. З метою обмеження гонки морських озброєнь та врегулювання далекосхідних проблем, 12 листопада 1921 р. у Вашингтоні почала роботу конференція за участю 9 держав (США, Великобританії, Франції, Італії, Японії, Бельгії, Голландії, Португалії, Китаю). На Вашингтонській конференції було підписано 3 угоди. 13 грудня 1921 р. США, Великобританія, Японія, Франція підписали «Трактат чотирьох держав», який гарантував його учасникам збереження влади над островами Тихого океану. 6 лютого 1922 р. був ухвалений «Трактат п'яти держав» (США, Великобританія, Японія, Італія та Франція) про обмеження морських озброєнь. Між державами були встановлені пропорції у співвідношенні військово-морського флоту 5: 5: 3:1,75:1,75. Таким чином, Великобританія змушена була відмовитися від давнього принципу «морської першості» і визнала паритет свого військово-морського флоту з флотом США. Договір означав велику перемогу США в її боротьбі з Великобританією та Японією за панування у Тихому океані. У Японії договір назвали «вашингтонською ганьбою», оскільки японці змушені були піти на істотні поступки.

Того ж дня (6 лютого) був підписаний «Трактат дев'яти держав», який проголошував принципи територіальної цілісності і суверенітету Китаю. Японія відмовлялася від монопольного становища в Китаї і зобов'язувалася повернути йому колишні німецькі концесії в Шаньдуні, а також вивести звідти свої війська.

Версальсько-Вашингтонська система забезпечила стабілізацію світової політики після війни, заклавши основу нової системи міжнародних відносин. В період стабілізації 20-х років країни намагалися позбутися певних слабких сторін Версальської системи. З 1924 р. починається смуга дипломатичного визнання СРСР, за винятком США. Послаблення щодо Німеччини почалися з плану Дауеса 1924 р., за яким обсяг репарацій скоротився, країна отримала

іноземні інвестиції і почала відновлювати економіку. Після 1929 р. план Дауеса був замінений планом О. Юнга, який суттєво знизив обсяг щорічних виплат і скасував певні фінансові обмеження. Цей план діяв лише два роки. В умовах світової економічної кризи Німеччина знову підняла питання про припинення виплат. На Лондонській конференції в 1932 р. Німеччина фактично була звільнена від сплати репарацій, що означало провал одного з важливих положень Версальського договору. В 1926 р. Німеччину прийняли до Ліги Націй. А в 1928 р. 65 країн підписали договір, названий за іменами його ініціаторів «пактом Бріана-Келлога». Країни взяли на себе зобов'язання ніколи не вдаватися до війни, окрім як для «самозахисту».

20-ті роки характеризувалися економічною стабільністю. З 1924 р. іде економічне зростання, досягнуто, а згодом і перевищено довоєнний рівень виробництва. Найбільші темпи зростання спостерігалися у США. Ця країна виробляла в кінці 20-х років майже стільки промислової продукції, скільки весь інший світ. Значними були темпи розвитку Німеччини і Франції, повільними у Великобританії і низькими в країнах Східної Європи.

В умовах економічної стабільності зменшився рівень безробіття, підвищилися заробітні плати, тому зменшилась кількість страйків. В цих умовах гасла комуністів до революції стають непопулярними, їх вплив падає, проте зростає популярність соціал-демократів. Людям цей час здавався початком тривалого миру і процвітання.

Та в «чорний вівторок» 29 жовтня 1929 р. період стабільності змінився економічною кризою, промислове виробництво впало до рівня початку століття. Скорочення виробництва збільшило кількість безробітних (в деяких країнах до 1/3 робочої сили). Криза охопила всі країни світу, вона стала глобальною і тривала до 1933 р. Загальне скорочення виробництва досягло 38%, сільського господарства – 30%, торгівля скоротилася на 2/3. Ці роки ввійшли в історію як «Велика депресія». Вона призвела не тільки до спаду промислового та сільськогосподарського виробництва, зниження підприємницької активності, а й до різкого падіння життєвого рівня, зростання соціальної напруги, активізації боротьби різних верств населення за свої економічні та соціальні права. На зміну сподіванням 20-х років прийшли песимізм, відчай, апатія, розчарування.

Одночасно серед правлячих сил провідних держав світу посилювалися пошуки шляхів виходу із кризи. У ряді держав цей процес відбувався по ліберально-реформаторському шляху (США, Великобританія, Франція та інші), у деяких – шляхом встановлення тоталітарних фашистських диктатур (Німеччина, Італія та інші).

Своє найбільш яскраве вираження ліберально-реформістський шлях отримав в антикризовій політиці «нового курсу» президента Ф. Рузвельта в США. Американський варіант спирався значною мірою на традиції ліберальної економічної доктрини, і тому упор робився на непрямі методи впливу на господарську і суспільну сфери життя. Проведені Рузвельтом банківська та фінансова реформи послужили вихідним пунктом подальших перетворень. Незважаючи на те, що результати цього напрямку відчувалися не моментально, а лише після закінчення досить тривалого терміну, він виявився досить прийнятним в осяжній перспективі. Так, до початку Другої світової війни США практично повністю оговталися від наслідків кризи, втім як і Великобританія, так і ряд країн, які застосували політику «нового курсу». Слід зазначити, що цей напрямок обрали країни з більш високим рівнем економічного розвитку і міцними демократичними традиціями.

Соціал-реформістський напрямок характеризувався поєднанням посилення регулюючої ролі держави і «соціалізацією» економіки, тобто переходом окремих підприємств і галузей господарства до держави. Так, в 30-і роки в Швеції, Данії, Норвегії значно виріс державний сектор в економіці. Соціал-демократичні уряди цих країн поставили під контроль держави зовнішню торгівлю і вивіз капіталу, полегшили умови кредитування виробництва шляхом зниження позикового відсотка, фінансували капітальне будівництво, сільськогосподарське виробництво і т. д. Ці заходи підкріплювалися не менше сильною соціальною політикою, що передбачала істотне поліпшення пенсійного забезпечення, створення системи державного страхування, видання законів з охорони материнства і дитинства, розвиток трудового законодавства, нарешті, державне фінансування житлового будівництва.

Аналогічні тенденції в державному регулюванні проявилися у Франції та Іспанії після приходу до влади в них лівих антифашистських сил. Цей напрямок був характерним для країн, де з різних причин буржуазія не мала широких можливостей соціально-економічного маневрування і в той же час були сильні позиції лівих партій. Слід зазначити, що цей варіант також не призводив до моментальних позитивних результатів. Більш того, не у всіх країнах реформаторам вдавалося зберегти оптимальний баланс у заходах, тобто задовольнити потреби різних соціальних груп громадян, в умовах жорстокої кризи. Це створювало нестійкість внутрішньополітичної обстановки, позбавляло реформи послідовності, а іноді й переривало їх, як це сталося в Іспанії та Франції з перемогою правих сил. Проте напрямок державно-

монополістичного капіталізму виявився вельми перспективним, бо сьогодні ми маємо феномен «шведського соціалізму» процвітаючих країн Скандинавії.

Нарешті, інша картина спостерігалася в країнах, які застосували тоталітарний напрямок, як Німеччина. Тоталітарна система максимально усувала систему ринкових відносин. Цей господарський механізм, що характеризувався сверхцентралізацією, склався в 30 – 40-ті рр., також в Італії, Японії, Іспанії (після перемоги генерала Франко (1892 – 1975 рр.) і деяких інших країнах. Усі вони намагалися розв'язати не так завдання виходу з кризи, скільки переслідували більш далеку мету збройного переділу світу. А точніше – надзавдання переділу світу визначала шлях і методи виходу з кризи.

Головною рисою антикризової політики таким чином стає тотальна мілітаризація народного господарства. Спостерігається постійне збільшення державного сектора в економіці. Крім підприємств власне військової промисловості відбулося одержавлення сировинних галузей, паливно-енергетичної бази, транспорту. Поряд з цим проводилося примусове картелювання (входження окремих підприємств до складу великих монопольних об'єднань, тісно пов'язаних з державою). На цій основі постійно збільшувалася частка державного замовлення, розвивалися елементи директивного економічного планування.

У результаті такої політики вже через рік у Німеччині зникло безробіття, від якої продовжували страждати країни, що обрали інші моделі державно-монополістичного капіталізму. Показники економічного зростання, особливо в галузях важкої промисловості, різко пішли вгору. Ця модель дала моментальний ефект.

І проте, незважаючи на чудові показники економічного зростання, Німеччина стояла на межі економічної катастрофи: не слід забувати, що в основі її процвітання лежала штучно розкручена воєнна кон'юнктура, згортання ринку на основі примусової сверхцентралізації народного господарства. Тільки розв'язування зовнішньої агресії могло відсунути невідворотну економічну катастрофу. Тому вже з 1935 р. Німеччина, інші фашистські країни все більш активно втягуються у військові конфлікти і в кінцевому рахунку починають найширокомасштабнішу за всю історію людства Другу світову війну.

Криза торкнулася і міжнародних відносин. Країни Заходу намагалися перекласти тягар кризи на інших, замість того, щоб шукати спільними зусиллями шляхи виходу з нього. Кожна з країн будувала власну зовнішньополітичну доктрину.

США намагалися зміцнити свої позиції на Далекому Сході і в Латинській Америці, проголошуючи політику «доброго сусіда». У цей час щодо

проведення зовнішньополітичного курсу в США сформувалися два угруповання: «ізоляціоністи» (Г. Гувер та інші впливові політики), які вимагали невтручання США у справи Європи, та «інтернаціоналісти» (Ф. Рузвельт, багато відомих діячів Конгресу), котрі висловлювалися за посилення впливу США у всьому світі.

Для зовнішньополітичної доктрини Великої Британії було характерне намагання зберегти й оновити Британську колоніальну імперію. Також продовжувалась боротьба за вплив у Європі.

У Франції правлячі кола наполегливо намагалися встановити власну гегемонію в Європі. Було навіть висунуто ідею «Пан Європи» – блоку континентальних держав під егідою Франції. Відносно можливого агресора Франція плекала надію на його «умиротворення» шляхом компромісів і поступок.

У 1935 р. чітко визначилась зовнішньополітична доктрина Німеччини: ліквідація Версальської системи договорів, об'єднання усіх німців, які мешкають в європейських країнах, у межах німецької держави.

Експансія Італії була націлена на держави Середземномор'я, Балканського півострова, Ефіопію та низку інших африканських країн. На Балканах Італія мала намір підкорити своєму впливу Албанію і деякі інші країни. Пріоритетним для зовнішньої політики Італії в 30-ті роки стало зміцнення стратегічного союзу з Німеччиною.

Гегемоністські плани правлячих кіл Японії поширювалися на весь азійський континент. Об'єктами агресії японських військ називалися Китай, Індія та СРСР.

Загострення відносин між великими державами паралізувало їх можливість підтримувати ними ж встановлений світовий порядок. У Версальській системі з'явилися глибокі розколини, виникли нові вогнища війни.

Раніше за всіх цим скористалася Японія. В 1931 р. вона окупувала Маньчжурію. Спроби Ліги Націй призвати Японію до порядку привели до її демонстративного виходу із цієї міжнародної організації в 1933 р.

З'явився прецедент безкарності агресора. В 1935 р. ним скористалася Італія, яка вторглася в Ефіопію. Ліга Націй оголосила Італію агресором, але до необхідних у цьому випадку санкцій не вдалась. Ефіопія фактично перетворилась на італійську колонію.

Ускладненню обстановки у світі сприяло й оформлення блоку агресивних держав. У жовтні 1936 р. було підписано італо-німецький протокол про співробітництво («вісь Берлін – Рим»), в якому партнери домовилися про поділ

сфер експансії на Балканах. У листопаді 1936 р. Гітлер підписав з Японією «Угоду про боротьбу проти Комуністичного Інтернаціоналу» (Антикомінтернівський пакт). До цього пакту в 1937 р. приєдналась Італія, внаслідок чого утворився своєрідний трикутник, що передбачав розширення воєнного і економічного співробітництва.

Міжнародні відносини загострювалися з кожним днем, але в Парижі і Лондоні не залишали надії «умиротворити» агресора.

Протиріччями між країнами скористалась Німеччина. 12 березня 1938 р. відбувся аншлюс Австрії. Після цього до Чехословаччини були висунуті претензії з вимогами про приєднання до Німеччини Судецької області з німецьким населенням. Мюнхенська угода (вересень 1938 р.) зобов'язала Чехословаччину передати Судети Німеччині. У березні 1939 р. Німеччина окупувала всю Чехію і Моравію, а через тиждень захопила м. Клайпеда у Литві. Німеччина перетворилась в кінці 30-х років у найсильнішу європейську державу. Гітлер повірив у власну безкарність.

Падіння Чехословаччини спонукало Лондон і Париж до протидії нацистській агресії. Н. Чемберлен (вчорашній «миротворець») від імені британського уряду надав односторонні гарантії безпеки потенційним жертвам Гітлера: Польщі, Румунії, Греції та Туреччині. До цих гарантій приєдналася Франція. Надії Лондона і Парижа на примирення з Гітлером були знищені.

Ще до початку світової війни Радянський Союз вступив у відкриту боротьбу з фашизмом: 1936 р. – Іспанія, 1938 р. – війна з Японією на о. Хасан, 1939 р. – війна з Японією на р. Халхін-Гол.

З травня до початку серпня 1939 р. між СРСР, Англією та Францією велися політичні переговори щодо створення системи колективної безпеки. Переговори завершилися безрезультатно, оскільки СРСР вимагав надати йому одностороннє право на поширення радянських «гарантій» на країни Балтії в разі непрямой «агресії» проти них. Переговори військових делегацій трьох держав були припинені 23 серпня 1939 р. з ініціативи СРСР, який цього дня підписав з Німеччиною пакт про ненапад. Пакт і таємний протокол до нього, які підписали В. Молотов і Й. Ріббентроп, передбачали поділ Польщі, передачу під контроль СРСР Фінляндії, Латвії, Естонії, Литви. Радянсько-німецькі угоди відкрили шлях до Другої світової війни. Після того як СРСР і Німеччина спільними зусиллями розгромили Польщу, 28 вересня 1939 р. вони підписали ще один ганебний документ – Договір про дружбу і кордон.

Після нападу 1 вересня 1939 р. Німеччини на Польщу, Велика Британія та Франція 3 вересня 1939 р. оголосили війну Німеччині, хоч вони й уникали

рішучих дій. У квітні – травні гітлерівські війська окупували Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, а в червні – Францію.

Друга світова війна стала наймасштабнішим військовим зіткненням за всю історію людства, наслідки цієї війни ми до сьогодні відчуваємо. Саме переможці Другої світової війни сформували сучасну політичну карту світу.

Друга світова війна поділяється на 5 періодів:

- **перший період (1 вересня 1939 р. – 21 червня 1941 р.)** охоплює події з початку війни до нападу Німеччини на СРСР;
- **другий (22 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р.)** – період тяжких оборонних боїв для Червоної армії, який закінчився її контрнаступом під Сталінградом.
- **Третій період був визначальним (19 листопада 1942 р. – 5 червня 1944 р.)**, після перемоги під Сталінградом і на Курській дузі розпочався наступ радянських військ і витіснення ворога з території СРСР. Західні союзники здобули перемогу в Африці та на Сицилії.
- Відкриттям Другого фронту в Європі розпочався **четвертий період (6 червня 1944 р. – 9 травня 1945 р.)**, для якого був характерним наступ радянської армії на всіх напрямках і розгром нацистської Німеччини.
- **П'ятий період (10 травня 1945 р. – 1 вересня 1945 р.)** завершився розгромом і капітуляцією милітаристської Японії.

На відміну від Першої світової війни ця війна стала більш маневреною, динамічною із застосуванням танків, авіації. Географія бойових дій значно більшою. Руйнівна сила зброї зросла, з'явилась ракетна та ядерна зброя. «Я не знаю, якою зброєю вестиметься третя світова війна, але четверта – палицями і камінням» – влучно висловився Альберт Ейнштейн.

Війна тривала 2194 днів і мала кілька театрів воєнних дій: східноєвропейський, західноєвропейський, середземноморський, африканський і тихоокеанський. В ній брала участь 61 країна (80% населення Землі). Воєнні дії відбувалися на територіях 40 країн. До збройних сил було мобілізовано 110 млн. осіб у всьому світі.

Лише через шість років 16 квітня 1945 р. радянські війська розпочали останню велику операцію – штурм столиці Третього Рейху Берліна. Упродовж 21 квітня – 2 травня було розгромлено 500 тис. угруповань гітлерівських військ. 25 квітня в районі м. Торгау зустрілися американські і радянські війська. 29 квітня – 2 травня німецькі війська капітулювали в Італії, Хорватії, Австрії, Південній Німеччині. 30 квітня А. Гітлер покінчив життя самогубством.

У ніч з 8 на 9 травня 1945 р. було підписано Акт про воєнну капітуляцію Німеччини.

Після завершення війни в Європі 17 липня 1945 р. почалася Потсдамська конференція «великої трійки», в якій США представляв президент Трумен, а Великобританію – прем'єр-міністр К. Еттли (У Черчілль був відкликаний у зв'язку з поразкою консерваторів на виборах). На конференції було вирішено питання про майбутнє Німеччини, в якій мала проводитися денацифікація, демілітаризація та демократизація. Для суду над головними військовими злочинцями створювався Міжнародний військовий трибунал. Репарації країни-переможниці мали отримувати кожна зі своєї окупаційної зони. Виняток становив СРСР, який крім цього ще отримував 25% репарацій із західних зон. Для підготовки мирних договорів з Німеччиною та її союзниками створювалася Рада міністрів іноземних справ головних учасників коаліції. СРСР знову підтвердив намір вступити у війну проти Японії.

Коли 26 липня 1945 р. США і Великобританія прийняли в Потсдамі декларацію з вимогою беззастережної капітуляції Японії (до якої приєднався Китай, а 8 серпня – СРСР), імператорський уряд її відхилив.

6 і 9 серпня американські літаки скинули на японські міста Хіросіму та Нагасакі атомні бомби. Містам було завдано страшного удару, не виправданого військовими потребами. У результаті атомного бомбардування загинуло близько 100 тис. осіб, близько 400 тис. були поранені, отримавши значну дозу радіоактивного опромінювання. Бомбардування мало на меті політичні мотиви, сприяючи встановленню в післявоєнному світі панування США, що спиралося на ядерну монополію.

8 серпня 1945 р. СРСР оголосив війну Японії і три радянські фронти перейшли у наступ проти Квантунської армії, розташованої в Маньчжурії.

2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на американському лінкорі «Міссурі» був підписаний Акт про капітуляцію Японії. Друга світова війна, що тривала рівно 6 років, була завершена.

➤ Головним наслідком Другої світової війни був розгром союзними державами збройних сил держав фашистського блоку. Друга світова війна, що планувалася агресорами, як ряд малих блискавичних воєн, перетворилася на глобальний збройний конфлікт. На його різних етапах з обох боків одночасно брало участь від 8 до 12,8 млн. чоловік, від 84 до 163 тис. гармат, від 6,5 до 18,8 тис. літаків. Загальний театр військових дій в 5,5 рази перевищував території, охоплені Першою світовою війною.

➤ Економіка більшості воюючих країн була підірвана.

➤ Ця війна, яка поставила людство на межу винищення, змусила цивілізацію активізувати життєві сили. Було створено об'єднану структуру

світової спільноти – Організацію Об'єднаних Націй, яка протистоїть тоталітарним тенденціям та імперським амбіціям окремих держав.

- Разом з тим, перемога над фашизмом зміцнила позиції демократії.
- У результаті Другої світової війни значно посилилася роль у світі двох наддержав – США і СРСР. Відмінність їх політики у подальшому призвела до невтримної гонки озброєнь, зокрема виробництва зброї нових видів.
- Внаслідок Другої світової війни розпочався крах колоніальної системи імперіалізму.

В ХХ ст. кількість джерел зростає безмірно. Загалом їх властивостями, закономірностями формування та особливостями відображення ними історичної дійсності і займається джерелознавство. Тобто джерелознавство – це наука про історичні джерела.

У системі історичних наук джерелознавство аж до початку ХХ ст. належало до спеціальних історичних наук, таких, як архівознавство, археографія, геральдика, дипломатика, нумізматики, палеографія, сфрагістика, генеалогія, хронологія тощо. Але вже в першій чверті ХХ ст. джерелознавство перетворилося у фундаментальну історичну науку. Фактично без вивчення джерел та їх джерелознавчого аналізу не обходиться жодне дослідження.

У теоретичному джерелознавстві, зокрема у західних країнах, джерела прийнято класифікувати на дві великі групи залежно від того, чи несуть вони безпосередньо історичну інформацію, чи опосередковано. До першої групи джерел за цією класифікацією належать релікти історичної дійсності: знаряддя праці, зброя, посуд, прикраси, руїни міст і фортець, храми, розкопані дороги, законодавчі акти, що для свого часу мали юридичну силу та ін. Усі релікти були витвором свого часу, мали цільове призначення, відігравали певну функціональну роль. Отже, вони – безпосередні свідки епохи.

Джерела, які подають історичну інформацію опосередковано – це оповіді, розповіді про події минулого. В них між подією, явищем, фактом і сучасним дослідником стоїть автор джерела, той, хто описував свій час. Такі джерела прийнято називати нарративами (від лат. *narrare* – розповідаю, оповідаю). До них у джерелознавстві слід відносити описи іноземних авторів, описи мандрівників, мемуарну літературу, в тому числі спогади, щоденники, біографи, некрологи, листування, архівні й особисті документи, періодична преса й неперіодичні видання, зафіксовані письмово чи на електронних носіях.

На жаль у сучасному світі, коли наукові технології перетворили інформаційний простір у самодостатнє поле міжнародних контактів та співпраці, політика будь-якої держави у сфері архівів перетворилась на своєрідний індикатор відкритості, зрілості й доброї волі її керівництва.

Більшість фондів доступні для дослідників, але частина з них залишається втаємниченими згідно з правилами, які існують у світовій практиці, а також як рудимент тоталітарної системи, за якої гриф «таємно» та «для службового користування» (дск) був засобом обмеження поінформованості суспільства й маніпулювання масовою свідомістю.

Традиційні джерела – це продумані повідомлення про минулі дії, це джерела, які бажають ними бути. Релікти ж – це джерела, які не збиралися ними ставати, але стали ними через те, що історики знайшли їх, вони не говорять самі, але їх можна змусити заговорити.

До джерел треба підходити критично. Обережно слід вивчати ювілейні збірники, некрологи, не можна довірливо ставитися до «вторинної літератури». В ХХ ст., коли були закладені основи історії як науки, на першому місці стояли, скоріше, традиційні джерела. Зараз увага істориків все більше концентрується на реліктах. А якщо використовуються традиційні джерела, то їх читають між строк і виділяють не ту інформацію, яку намагався підкреслити автор. Таким чином, релікти відкриваються і всередині традиційних джерел. Часто при детальному вивченні кордони між видами джерел змиваються. Наприклад, газети – це хроніка, традиційне джерело, але з часом вони стають реліктами.

В принципі, для історичного дослідження джерелом може стати все: популярні народні імена, описи міст. Наприклад, написи на домівках, пам'ятниках, могильних каміннях свідчать про менталітет часу, вказують на забуті події.

Ми завжди повинні пам'ятати, що кожне джерело передає події з власної точки зору, так би мовити, по-своєму фільтрують реальність. Ми можемо уявити собі свідоцтва джерел як пунктирні лінії на прозорій плівці: якщо ми накладемо багато таких плівок одна на одну, виявиться одна суцільна лінія.

ДОКУМЕНТИ І ДЖЕРЕЛА

Значна кількість архівного матеріалу свідчить про складний період в історії людства. Так в 2014 р. офіційно запрацював європейський віртуальний архів «Europeana 1914-1918», присвячений Першій світовій. Координацію проекту здійснювала Берлінська державна бібліотека. У пошуках експонатів для мережевої бази даних співробітники бібліотек і архівів з 8 європейських країн оцифрували понад півмільйона джерел та експонатів того часу. Від 7 до 8 тисяч об'єктів були надані приватними особами із сімейних архівів.

1. Німеччина першою вжила необхідних заходів після жахливого фінансового краху 1923 року, спричиненого спекуляціями ділових кіл і величезними кредитами, які державний банк видавав казначейству і

промисловцям. Окупація Руру дезорганізувала економіку й зменшила надходження до банку. Долар коштував 2 січня 1923 року 7260 марок, а 15 листопада – 4200 мільярдів. Серед населення виникла паніка, магазини спустошувались, а постачальники та селяни відмовлялися відпускати продукцію не інакше, ніж за золото.... Відновили фінансову ситуацію за два етапи: 15 листопада 1923 року була випущена «рентна марка», перехідна валюта, еквівалентна 1000 млрд паперових марок. 1924 року, у жовтні, з'явилася «рейхсмарка», гарантована золотим запасом і вільно конвертована. Через кілька місяців Великобританія вирішила й собі повернутися до «золотого стандарту», повернувши 13 травня 1925 року фунту стерлінгів його вартість 1913 року. У цілому результати фінансової стабілізації були вдалими в усіх країнах і сприяли зростанню промисловості.

Тибо П. Епоха диктатур. – с. 43–44.

2. На той час річний прожитковий мінімум у США для сім'ї з чотирьох осіб становив 2 тис. доларів, а річна середня зарплата робітника перевищувала 1,6 тис. доларів. Це у 2–5 разів вище за європейський рівень: але стільки заробляли й 65 відсотків американських сімей, а не окремі робітники. У країні налічувалося 2 млн. безробітних. Однак новий автомобіль вартістю 600 доларів і подержаний за 300 та старий за 100 доларів багато хто міг купити. Інакше ринок не поглинув би ті 20 млн. машин, що випускала американська промисловість, яка в найкращі роки знімала з конвеєра до 25 тис. машин за день!

Долуцкий И. И., Журавлева В.И.
Всемирная история XX века. – с. 300

3. Промисловість досить швидко полегшила становище домогосподарок – у кожному магазині продається готова їжа. Складні процедури приготування солодкого яйцевершкового соусу, карамельного та інших пудингів, бланманже, желе та інших солодких блюд з використанням готових сумішей були скорочені до однієї операції. Каші були колись що денним сніданком представників середнього класу. Їх приготування займало, як правило, 20 хвилин. З використанням швидкорозварюючих пластівців цей час зменшився наполовину. Пластівці в американському стилі, що вживають з молоком, зайняли те ж місце, що каша та омлет з беконом у заможних сім'ях або хліб з маргарином серед бідняків.

Цит. за: На пути к пониманию
прошлого. – с. 69. Graves R., Hodge A.
The long week end: A social history of
GB. – N.Y., 1963

4. Меню низькооплачуваного робітника і сільськогосподарського робітника (у Великобританії) мало чим відрізнялося один від одного: в обох випадках основним прийманням їжі була вечеря, до якої входили міцний чай, хліб та маргарин, консервована лососина або сардина, якщо могли собі це дозволити, або ж рибний чи м'ясний паштет... На селі гарячі страви, як правило, готували лише раз на тиждень – у неділю, в інші дні їли хліб з сиром і маринованими овочами. Причиною такого харчування була зокрема висока ціна на вугілля та брак лісу в окремих сільських районах.

Graves R., Hodge A. Op. cit. Цит. за:
На пути к пониманию прошлого. –
с. 70.

5. Спекотним літом 1928 р. загоряти на сонці стало популярним заняттям. Купальники стали значно куцішими, була оголена спина. Більшість купальників було із спідницею... Як правило, поверх купальників носили світлі цератові купальні халати з підкладкою з рушникової тканини; вперше громадська думка дозволила жінці носити пляжні піжами з крпедешину, що були подібні на спортивні штани.

Graves R., Hodge A. The long weekend.
Цит. за: На пути к пониманию
прошлого. – с. 71.

6. Суть фашистського світогляду полягала в тому, що: народ, нація – це цілісний організм, єдина надособистість, наділена надрозумом; історія людства являє собою боротьбу різних націй за виживання (слабший гине чи підкоряється, найсильніший виживає і панує); всі навколишні народи – потенційні сьгоднішні чи завтрашні вороги; найвища цінність для кожної людини – його нація; людська особистість має цінність лише настільки, наскільки вона є часткою цієї спільності; цінність кожної конкретної людини визначається її внеском у велич і благополуччя нації; виразник інтересів і волі нації – держава («все для держави, нічого проти держави, нікого поза державою»); глава держави є уособленням, утіленням всієї нації; нація має бути єдиною та згуртованою, а всякий, хто роздуває внутрішні конфлікти, – національний зрадник; усі протиріччя усередині нації вирішуються тільки веліннями держави і вождя. Муссоліні намагався викликати в італійців почуття національної величі, запевняючи їх у тім, що вони – безпосередні нащадки римлян, завойовників півсвіту, повинні продовжити їхню боротьбу, відтворюючи Римську імперію... Нацистський світогляд деякими деталями був подібний до поглядів італійських фашистів. Вся історія людства поставала як боротьба за виживання різних рас, з яких найсильнішою і найрозвиненішою

була так звана арійська раса (північні народи, що походять від давніх германців – німці, скандинави). Кінцевою метою історії оголошувалася перемога арійців над «неповноцінними» народами.

Жуковская И., Жуковский С. Цит. за:
[http://archive.1september/
ru/his/1999/his14.htm](http://archive.1september.ru/his/1999/his14.htm)

7. У 1923 му я керував відділом реклами фабрики гумових виробів. Тоді була інфляція. Моя місячна платня становила двісті мільярдів марок. Гроші виплачували двічі на день, і після кожної виплати надавалася відпустка, щоб обігати крамниці і щонебудь купити, поки не з'явився новий курс долара і вартість грошей не знизилася вдвічі...

Ремарк Э.М. Три товарища.
М.: Правда, 1985. – с. 76.

8. У Великобританії та Сполучених Штатах Америки демократичні системи розвивалися тривалий час, проте в багатьох державах Європи демократична система не мала коренів, і народ не мав відповідного попереднього досвіду. Демократичні системи, які здавалися доскональними на папері, такі, наприклад, як Веймарська республіка, часто-густо мали своїм наслідком таку безліч парламентських партій, що формування стабільного уряду виявилось неможливим і виникла необхідність утворення коаліцій. Щоб утриматися при владі, уряд уникав спірних питань, хоча їх треба було вирішувати. Легше було повірити Гітлеру і Муссоліні, які обіцяли саме те, чого не вистачало іншим, – дій.

Watson J. B. Success in 20th century world affairs. L., 1997. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. Поиски. Версии. Идеи: Книга для учителя истории. – Рига: ZVAIGZNE ABC, 2000. – с. 16.

9. Вже в середині квітучих 20-х років у Німеччині стали помітними ознаки небезпеки для долі республіки: у 1925 р. німці обрали президентом героя війни П. фон Гінденбурга, що швидше був намісником імператора, аніж особою, придатною для того, щоб очолити демократичну республіку. У Німеччині до того ж не виникло чіткої партійної системи: пропорційна виборча система дозволяла більш ніж десятку партій отримувати місця в парламенті, але в жодного угруповання не було там переважаючої більшості.

Pearce R. Fascism and nazism. L., 1988.
Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – с. 31.

10. Б. Муссоліні про владу. Для того щоб керувати державою, тобі потрібно лише дві речі – поліція та озброєні загони на вулицях. Народні маси не повинні знати, вони повинні вірити і підкорятися формовці. Хтось має знати, як завоювати увагу громадськості: це справжня таємниця правителя. Як тільки ми навчимо народні маси вірити в те, що можна зрушити гори з місця, вони погодяться з цією ілюзією, і тому вона може перетворитися на реальність. Ці люди... повинні коритися. Їм потрібно вірити, й вони вірять в те, що я їм скажу, і тоді вони крокуватимуть в єдиному строю під моїм командуванням.

Беніто Муссоліні. Hite J., Hinton Chr. Fascist Italy. Ł., 1988. Цит. за: На пути к пониманию прошлого. – с. 22.

Хрестоматия по Новейшей истории в трёх томах. Том 3.

Часть 1 (1945-1960 документы и материалы)

Третий том завершает собой «Хрестоматию по новейшей истории». Собранные в ней документы и материалы освещают события 1917 - 1961 гг., причем третий том состоит из двух частей. В первой части тома собраны документы и материалы периода после второй мировой войны 1945 - 1960 гг., во второй части - 1961 г. Два предшествующих тома охватывают периоды: I том - 1917 - 1939 гг., II том - 1939 - 1945 гг.

ТРАКТАТ МЕЖДУ СОЕДИНЕННЫМИ ШТАТАМИ АМЕРИКИ, БРИТАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ, ФРАНЦИЕЙ И ЯПОНИЕЙ КАСАТЕЛЬНО ИХ ОСТРОВНЫХ ТЕРРИТОРИЙ В ТИХОМ ОКЕАНЕ.

(«ДОГОВОР ЧЕТЫРЕХ ДЕРЖАВ»)

Вашингтон. 13 декабря 1921 г.

I. Высокие Договаривающиеся Стороны соглашаются уважать в своих взаимоотношениях право каждой из них на свои островные владения и островные территории в районе Тихого океана...

II. Если указанные выше права подвергаются опасности в силу наступательных действий какой-либо другой державы, Высокие Договаривающиеся Стороны войдут во взаимный, полный и откровенный обмен мнениями для того, чтобы достигнуть соглашения о наиболее действительных мерах, долженствующих быть принятыми, каждой в отдельности или всеми совместно, в связи с требованиями создавшегося положения.

III. Настоящий трактат останется в силе в течение десяти лет со дня вступления его в силу, и после истечения указанного периода он будет продолжать оставаться в силе, причем, однако, за каждой из Высоких

Договаривающихся Сторон останется право прекратить его действие с предуведомлением за двенадцать месяцев вперед. (23. с.263-264)

**ТРАКТАТ МЕЖДУ СОЕДИНЕННЫМИ ШТАТАМИ АМЕРИКИ,
БРИТАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ, ФРАНЦИЕЙ И ЯПОНИЕЙ ОБ
ОГРАНИЧЕНИИ МОРСКИХ ВООРУЖЕНИЙ («ДОГОВОР ПЯТИ
ДЕРЖАВ»)**

Вашингтон. 6 февраля 1922 г.

Г л а в а I. Общие положения об ограничении вооружений на море

Ст. 1. Договаривающие державы соглашаются ограничить свои вооружения на море, в соответствии с тем, что установлено в настоящем договоре...

Ст. 4. Общий тоннаж линейных судов, который может подлежать замене, не будет превышать: для Соединенных Штатов 525 000 тонн; для Британской империи 525 000 тонн; для Франции 175 000 тонн; для Италии 175 000; для Японии 315 000 тонн.

Ст. 5. Ни одна из договаривающих держав не будет приобретать или строить, поручать строить и допускать в пределах своей территории постройку линейных судов, имеющих более 35 000 тонн водоизмещения.

Ст. 14. Соединенные Штаты, Британская империя и Япония согласны, что status quo к моменту подписания договора, в отношении укреплений и морских баз, будет сохранен на их нижепоименованных владениях и территориях:

1. Основные владения, которые Соединенные Штаты ныне имеют или в будущем приобретут в Тихом океане, за исключением: а) островных владений, прилегающих к побережью Соединенных Штатов, к Аляске и к зоне Панамского канала, исключая Алеутские острова, и в) Гавайских островов.

2. Гонконг и островные владения, которые Британская империя ныне имеет или в будущем приобретает в Тихом океане, к востоку от меридиана 110 восточной долготы, за исключением: а) островных владений, прилегающих к побережью Канады, в) Австралии и ее территорий и с) Новой Зеландии.

3. Следующие островные территории и владения Японии в Тихом океане: Курильские острова, острова Бонин, Амама-Осима, Лушу, Формоза и Пескадоры, а равно островные территории и владения в Тихом океане, которые Япония в будущем приобретет.

Под сохранением status quo в указанных выше постановлениях подразумевается, что в перечисленных выше территориях и владениях не

будут устанавливаться новые укрепления и морские базы, что не будут приниматься меры к увеличению существующих военно-морских возможностей по ремонту и поддержанию морских сил и что в вышеперечисленных территориях и владениях береговая охрана не будет усиливаться.

Это ограничение не исключает, однако, возможности таких ремонтов и замен износившегося вооружения и оборудования, которые обычно производятся в мирное время в морских и военных учреждениях...

Г л а в а III. Общие постановления

Ст. 21. Если в течение действия настоящего договора одна из договаривающихся держав сочтет, что необходимые условия государственной безопасности в отношении морской обороны затронуты по существу изменившимися обстоятельствами, договаривающиеся державы, по просьбе этой державы, соберутся на конференцию в целях пересмотра положений договора и изменения его по взаимному соглашению.

Ввиду возможности технических и научных усовершенствований, Соединенные Штаты, по соглашению с другими договаривающимися державами, соберут конференцию всех договаривающихся держав, которая откроется в возможно короткий срок со дня истечения 8 лет после вступления настоящего договора в силу, для рассмотрения тех изменений, если они потребуются, которые должны быть внесены в договор в связи с этими усовершенствованиями.

Ст. 22. Если она из договаривающихся держав окажется в состоянии войны, которая, по ее мнению затрагивает морскую оборону ее государственной безопасности, то эта держава может после извещения других договаривающихся держав, приостановить на время военных действий свои обязательства, вытекающие из настоящего договора под тем, однако, условием, что эта держава известит другие договаривающиеся державы о том, что размер опасности требует подобной приостановки...

По прекращении военных действий договаривающиеся державы совместно обсудят, какие изменения должны быть сделаны в настоящем договоре.

Ст. 23. Настоящий договор останется в силе до 31 декабря 1936 г., в случае же, если ни одна из договаривающихся держав за 2 года до этого числа не заявит о своем намерении прекратить действие договора, он будет продолжать оставаться в силе впредь до истечения 2 лет со дня, в который уведомление о прекращении действия будет сделано одной из

договаривающихся держав, после чего договор потеряет силу для всех договаривающихся держав...

В течение 1 года со дня, когда получит силу заявление о прекращении действия со стороны одной из держав, все договаривающиеся державы соберутся на конференцию... (26. с. 68-70)

ВЕЙМАРСКАЯ КОНСТИТУЦИЯ

11 августа 1919 г.

...Статья 20. Рейхстаг состоит из депутатов германского народа.

Статья 21. Депутаты являются представителями всего народа. Они подчиняются только своей совести и не связаны мандатами.

Статья 22. Депутаты избираются всеобщей, равной, прямой и тайной подачей голосов на началах пропорционального представительства, мужчинами и женщинами, достигшими 20-летнего возраста. Выборы должны производиться в воскресенье или в дни общественного отдыха.

Подробности устанавливает имперский избирательный закон.

Статья 23. Рейхстаг избирается на 4 года...

Статья 25. Президент империи может распускать рейхстаг, но не более одного раза по данному поводу.

Новые выборы должны быть произведены не позже чем на 60-й день после роспуска...

Статья 41. Президент империи избирается всем германским народом.

Может быть избран каждый немец, которому исполнилось 35 лет...

Статья 43. Президент империи избирается на 7 лет. Переизбрание допускается...

Статья 47. Президенту империи принадлежит верховное командование всеми вооруженными силами империи...

Если в пределах Германской империи серьезно нарушены общественная безопасность и порядок или если грозит серьезная опасность такого нарушения, то президент империи может принимать меры, необходимые для восстановления общественной безопасности и порядка, в случае надобности с помощью вооруженной силы. С этой целью он может временно приостанавливать полностью или частично гарантии основных прав, данные ст. 114, 115, 117, 118, 123, 124 и 153...

Статья 54. Рейхсканцлер и имперские министры нуждаются для отправления своих должностей в доверии рейхстага. Каждый из них должен подать в отставку, если рейхстаг определенным постановлением лишает его доверия...

Статья 109. Все немцы равны перед законом.

Мужчины и женщины имеют в принципе одинаковые гражданские права и несут одинаковые обязанности.

Публично-правовые привилегии и ограничения, обусловленные рождением или сословием, подлежат отмене. Дворянские обозначения считаются лишь за часть фамилии и впредь не могут даваться...

Статья 114. Свобода личности неприкосновенна. Ограничение или лишение личной свободы публичной властью допускается только на основании законов...

Статья 115. Жилище каждого немца есть его свободное убежище. Оно неприкосновенно. Исключения допускаются только на основании законов.

Статья 117. Тайна переписки, равно как тайна почтовых, телеграфных и телефонных сношений, неприкосновенна. Исключения могут быть допущены только на основании имперских законов.

Статья 118. Каждый немец имеет право в пределах общих законов свободно выражать свои мнения устно, письменно, в печати, посредством изображения или иначе. В этом праве его не должны стеснять никакие отношения по работе или службе, и никто не имеет права причинять ему ущерб за то, что он пользуется этим правом. Цензура не допускается...

Статья 123. Все немцы имеют право собираться мирно и без оружия, не делая предварительного заявления и не спрашивая особого разрешения.

Для собрания под открытым небом имперский закон может устанавливать обязательность предварительного заявления и в случае непосредственной опасности для общественного спокойствия воспрещать их.

Статья 124. Все немцы имеют право образовывать союзы или общества в целях, не противных уголовным законам. Это право не может подвергаться ограничению мерами принудительного характера. Для религиозных союзов и обществ действуют те же постановления...

Статья 125. Гарантируется свобода и тайна выборов...

Статья 153. Собственность обеспечивается конституцией (37. с. 295-297)

ДОГОВОР О ДРУЖБЕ И НЕЙТРАЛИТЕТЕ МЕЖДУ СССР И ГЕРМАНИЕЙ

24 апреля 1926 г.

Ст а т ь я 1. Основой взаимоотношений между Германией и СССР остается Рапалльский договор.

Германское правительство и правительство СССР будут поддерживать дружественный контакт с целью достижения согласования всех вопросов

политического и экономического свойства, касающихся одинаково обеих стран.

Статья 2. Если, вопреки своему мирному поведению, одна из Договаривающихся Сторон подвергнется нападению третьей державы или группы третьих держав, другая Договаривающаяся Сторона будет соблюдать нейтралитет в продолжение всего конфликта.

Статья 3. Если в связи с конфликтом упоминаемого в ст. 2 характера, или же, когда ни одна из Договаривающихся Сторон не будет замешана в вооруженных столкновениях, будет образована между третьими державами коалиция с целью подвергнуть экономическому или финансовому бойкоту одну из Договаривающихся Сторон, другая Договаривающаяся Сторона к такой коалиции примыкать не будет... (26. с. 105)

ЗАЯВЛЕНИЕ ПРИМЬЕР-МИНИСТРА Д. ЛЛОЙД-ДЖОРДЖА О ЦЕЛЯХ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ

5 января 1918г.

Когда на основную часть населения возложены страдания и лишения войны в размерах, беспрецедентных в истории человечества, люди должны иметь право знать, по какой причине или причинам приносится жертва...

Наступил самый критический период этого ужасного конфликта и прежде чем любое правительство примет роковое решение относительно условий, при которых либо прекращать участие в войне, либо продолжать борьбу, оно не должно иметь сомнения в том, что народ полностью поддерживает эти условия, ибо ничто меньшее не позволит выдержать те усилия, которые необходимы, чтобы достичь справедливого окончания этой войны... Существует национальное согласие в отношении характера и наших целей в войне и условий мира, и в том, что я скажу вам сегодня, я отваживаюсь признать, что я выступаю не только от имени правительства, но и от имени нации и империи в целом. Мы можем начать с выяснения определенных недоразумений и констатации того, за что мы не воюем. Мы не ведем агрессивную войну против германского народа. Его лидеры убедили людей, что они ведут оборонительную войну против лиги злостных наций, поставивших цель уничтожения Германии, Это - не так. Уничтожение или разрушение Германии или немецкого народа никогда не было нашей целью в войне, начиная с её первого дня и кончая сегодняшним. Крайне неохотно и, действительно, будучи абсолютно не подготовленными к этому жуткому испытанию, мы были вынуждены вступить в эту войну с целью самообороны, в защиту нарушенного общественного порядка в Европе, и за

подтверждение наиболее святыx договорных обязательств, на которых покоится общественная система Европы, и которые Германия безжалостно растоптала, захватив Бельгию. Мы или вынуждены были вступить в борьбу, или остаться в стороне и наблюдать, как Европа сдается под натиском, и грубая сила восторжествует над общественным правом и международной справедливостью. Только реализация этой отвратительной альтернативы заставила народ Великобритании вступить в войну. И от этого первоначального отношения он никогда не отклонялся. У него никогда не было целью разложение германских народов или дезинтеграция их страны и империи. Германия обладала мощными позициями в мире. У нас нет ни желания, ни намерений поставить под вопрос или ликвидировать эти позиции в будущем, а скорее есть стремление отвратить её от надежд и проектов военного господства и обратить всю её силу на осуществление великих благотворных задач человечества...

Мы также не вступили в эту войну для того, чтобы изменить или ликвидировать имперскую конституцию Германии, хотя мы считает эту автократическую конституцию опасным анахронизмом в XX веке. Наша точка зрения заключается в том, что принятие действительно демократической конституции Германией станет наиболее убедительным доказательством того, что её старый дух военного господства похоронен в этой войне, а это сделает для нас более легким заключение, с ней в общих чертах демократического мира. Но, в конце концов, этот вопрос должен решаться самим немецким народом...

Мирное урегулирование в новой Европе должно базироваться на таких основаниях благоразумия и справедливости, которые обеспечат определенные перспективы стабильности...

Поэтому первое требование, выдвигаемое британским правительством и его союзниками, это – полное восстановление, политическое, территориальное и экономическое, независимости Бельгии и такие репарации, которые покроют расходы за опустошение её городов и провинций.

Затем последует восстановление Сербии, Черногории и оккупированных частей Франции, Италии и Румынии. Полный отход чужеземных армий и компенсация за причиненный ущерб являются основополагающим условием постоянного мира.

Мы намереваемся стоять вместе до конца с французской демократией, поддерживая их требования о пересмотре большой несправедливости 1871 года, когда, невзирая на желание населения, две французские провинции были отняты у Франции и включены в состав германской империи. Эта рана отравила мир в Европе на полстолетия...

Я не буду пытаться ставить вопрос о русских территориях, оккупированных в настоящее время Германией... Россия приняла войну со всеми её ужасами, потому что будучи верной своей традиционной роли опекуна над более слабыми народами своей расы, она выступила в защиту Сербии против заговора, направленного на подрыв её независимости. Именно из-за этой благородной жертвенности не только Россия была втянута в войну, но и Франция. Франция, сохраняя верность условиям договора с Россией, поддержала свою союзницу в конфликте, который не имел к ней отношения. Её рыцарское отношение к своему договору привело к безответственному вторжению в Бельгию; и договорные обязательства Великобритании с этой маленькой страной втянули нас в войну...

Но если теперешние правители России предпримут действия, которые не согласованы с их союзниками, у нас нет возможности вмешаться для того, чтобы предотвратить катастрофу, которая, без сомнения, ожидает их страну. Россия может быть спасена только своим собственным народом...

Что касается германских колоний, то я уже неоднократно заявлял, что их судьба передается на рассмотрение конференции, чьи решения должны, в первую очередь, учитывать желания и интересы коренного населения этих колоний... Основопологающий принцип национального самоопределения поэтому также применим в их случае, как и на европейских оккупированных территориях...

И, наконец, должна быть обеспечена выплата репараций за причиненный в нарушение международного права ущерб. Мирная конференция не должна забыть наших моряков и то насилие, которому они подверглись, и те услуги, которые они оказали общему делу достижения свободы.

Если, затем, нас спрашивают, за что мы воюем, мы отвечаем так, как уже часто отвечали: мы воюем за справедливый и прочный мир, и мы надеемся, что прежде чем прочный мир будет обеспечен, должны быть соблюдены три условия.

Во-первых, должна быть восстановлена неприкосновенность договоров; во-вторых, должно быть обеспечено такое территориальное урегулирование, которое будет основываться на праве самоопределения или на согласии тех, кем управляли; и, в-третьих, мы должны добиваться, при условии создания определенной международной организации, ограничения бремени вооружений и уменьшения угрозы возникновения войны.

При этих условиях Британская империя будет выступать за мир; для того чтобы обеспечить эти условия народы, возможно, должны быть готовы к более значительным жертвам по сравнению с теми, что уже были ими принесены.

**НОТА НАЧАЛЬНИКА ВОСТОЧНОГО ОТДЕЛА БРИТАНСКОГО
ВЕДОМСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ ГРЕГОРИ НА ИМЯ
ПОЛНОМОЧНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ СОЮЗА ССР В ЛОНДОНЕ**

24 октября 1924 г.

Имею честь обратить Ваше внимание на прилагаемую копию письма от 15 сентября, полученного центральным комитетом британской коммунистической партии от Исполнительного комитета Коммунистического интернационала. Письмо содержит даваемые британским подданным инструкции работать над насильственным ниспровержением существующего строя Англии и над разложением вооруженных сил его величества в качестве средства для указанной цели.

Мой долг уведомить Вас, что правительство его величества не может допустить этой пропаганды и должно рассматривать ее как прямое вмешательство извне во внутренние британские дела. Всякий, кто знаком с организацией и связями Коммунистического интернационала, не сомневается в его тесной связи и контакте с советским правительством. Никакое правительство не может терпеть такого порядка взаимоотношений с иностранным правительством, при котором оно находится с последним в правильных формальных дипломатических сношениях, но в то же время пропагандистская организация, непосредственно связанная с этим иностранным правительством, побуждает подданных данного правительства и даже приказывает им составлять заговоры и готовить революцию для его ниспровержения.

Такой образ действий является не только серьезным отступлением от правил международного общения, но и нарушением особого торжественного обязательства, неоднократно дававшегося советским правительством правительству его величества. Всего лишь 4 июня прошлого года советское правительство заключило следующее торжественное соглашение с правительством его величества:

«Советское правительство обязуется не поддерживать ни материально, ни в какой-либо иной форме лиц, организации, агентства или учреждения, целью которых является распространение недовольства или возбуждение к мятежу в какой-либо части Британской империи, а также обязуется побудить своих должностных лиц к полному и постоянному соблюдению этих правил».

Кроме того, в договоре, который недавно был заключен между правительством его величества и Вашим правительством, было сделано дальнейшее постановление для добросовестного выполнения подобного

обязательства, которое является важным для существования добрых и дружественных отношений между обеими странами. Правительство его величества полагает, что эти обязательства должны выполняться как буквально, так и по своему духу, и не может вдаваться в спор по поводу того, что в то время как советское правительство принимает на себя обязательства, некоторой политической организации, столь же мощной как и само советское правительство, может быть разрешено вести и поддерживать деньгами пропаганду, которая сопряжена с прямым нарушением официального соглашения (английское слово «агреман»). Советское правительство либо имеет, либо не имеет полномочия на заключение таких соглашений. Если оно имеет полномочия, то его обязанностью является выполнять их и следить за тем, чтобы другая договаривающаяся с ним сторона не была бы введена в заблуждение. Если же оно не имеет таких полномочий и если ответственность, которая в других странах принадлежит государству, находится в России в руках частных безответственных организаций, то советское правительство не должно было бы заключать соглашения, которое оно заведомо для него не может выполнять. Я буду Вам обязан, если Вы будете так добры безотлагательно сообщить мне соображения Вашего правительства по данному вопросу.

(26. с. 100-101)

ДОГОВОР МЕЖДУ СССР И ВЕЛИКОБРИТАНИЕЙ О СОЮЗЕ В ВОЙНЕ ПРОТИВ ГИТЛЕРОВСКОЙ ГЕРМАНИИ И ЕЕ СООБЩИКОВ В ЕВРОПЕ И О СОТРУДНИЧЕСТВЕ И ВЗАИМНОЙ ПОМОЩИ

26 мая 1942 г.

Часть 1

Статья 1. В силу союза, установленного между Союзом Советских Социалистических Республик и Соединенным Королевством, Высокие Договаривающиеся Стороны взаимно обязуются оказывать друг другу военную и другую помощь и поддержку всякого рода в войне против Германии и всех тех государств, которые связаны с ней в актах агрессии в Европе.

Статья 2. Высокие Договаривающиеся Стороны обязуются не вступать ни в какие переговоры с гитлеровским правительством или любым другим правительством в Германии, которое ясно не откажется от всех агрессивных намерений, и не вести переговоров или не заключать перемирия или мирного договора с Германией или любым другим государством, связанным с ней в актах агрессии в Европе, иначе, как по взаимному согласию.

Часть 2

Статья 3. Высокие Договаривающиеся Стороны заявляют о своем желании объединиться с другими единомышленными государствами в принятии предложений об общих действиях в послевоенный период в целях сохранения мира и сопротивления агрессии.

1. Впредь до одобрения таких предложений они примут после окончания военных действий все меры, находящиеся в их власти, чтобы сделать невозможным повторение агрессии и нарушение мира Германией или любым из государств, связанных с ней в актах агрессии в Европе...

Статья 5. Высокие Договаривающиеся Стороны с учетом интересов безопасности каждой из них согласились работать совместно в тесном и дружеском сотрудничестве после восстановления мира в целях организации безопасности и экономического процветания в Европе...

Статья 6. Высокие Договаривающиеся Стороны согласились оказывать друг другу после войны всякую взаимную экономическую помощь.

Статья 7. Каждая из Высоких Договаривающихся Сторон обязуется не заключать никаких союзов и не принимать участия ни в каких коалициях, направленных против другой Высокой Договаривающейся Стороны...

Часть 1-я настоящего договора остается в силе до восстановления мира между Высокими Договаривающимися Сторонами и Германией и державами, связанными с ней в актах агрессии в Европе.

Часть 2-я настоящего договора остается в силе на период 20 лет...

(26. с. 199-200)

СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЬСТВАМИ СССР И США О ПРИНЦИПАХ, ПРИМЕНИМЫХ К ВЗАИМНОЙ ПОМОЩИ В ВЕДЕНИИ ВОЙНЫ ПРОТИВ АГРЕССИИ

11 июня 1942 г.

Статья 1. Правительство Соединенных Штатов Америки будет продолжать снабжать Правительство Союза Советских Социалистических Республик теми оборонными материалами, оборонным обслуживанием и оборонной информацией, которые президент Соединенных Штатов Америки разрешил передавать или предоставлять.

Статья 2. Правительство Союза Советских Социалистических Республик будет продолжать содействовать обороне Соединенных Штатов Америки и ее укреплению и предоставлять материалы, обслуживание, льготы и информацию в меру его возможностей...

Статья 5. Правительство Союза Советских Социалистических Республик по окончании существующего чрезвычайного положения вернет Соединенным Штатам Америки по определению президента Соединенных Штатов Америки те из полученных по настоящему соглашению оборонных материалов, которые окажутся не уничтоженными, утраченными или потребленными и которые по определению президента смогут пригодиться для обороны Соединенных Штатов Америки или Западного полушария или смогут быть каким-либо иным образом использованы Соединенными Штатами Америки.

Статья 7. При окончательном определении выгод, которые будут предоставлены Соединенным Штатам Америки правительством Союза Советских Социалистических Республик в обмен за помощь, оказанную в соответствии с актом конгресса от 11 марта 1941 года, их условия должны быть таковы, чтобы не только не затруднять торговлю между этими двумя странами, а, наоборот, содействовать взаимно выгодным экономическим отношениям между ними и улучшению мировых экономических отношений. С этой целью они должны предусмотреть возможность согласованных действий Соединенных Штатов Америки и Союза Советских Социалистических Республик, к которым могли бы присоединяться все другие одинаково с ними мыслящие государства и которые были бы направлены к расширению путем соответствующих международных и внутригосударственных мероприятий производства, использования рабочей силы, а также обмена и потребления товаров, что составляет материальную основу свободы и благосостояния всех народов; к уничтожению всех форм дискриминации в международной торговле и к сокращению пошлин и других торговых барьеров и вообще к достижению всех экономических целей, изложенных в совместной декларации президента Соединенных Штатов Америки и премьер-министра Соединенного Королевства от 14 августа 1941 г., к которой присоединилось также правительство Союза Советских Социалистических Республик... (26. С. 201)

ФАНКО-СОВЕТСКОЕ КОММЮНИКЕ

28 сентября 1942 г.

Французский Национальный Комитет довел до сведения Советского Правительства о своем желании именовать отныне «Сражающейся Францией» движение французов, где бы они ни находились, не признающих капитуляции перед гитлеровской Германией и борющихся против нее за освобождение Франции. Советское правительство пошло навстречу этому пожеланию Французского Национального Комитета, как выражающему волю французских патриотов содействовать всеми доступными средствами

совместной победе над гитлеровской Германией и над ее сообщниками в Европе. Советское Правительство согласилось с Французский Национальным Комитетом о нижеследующих определениях.

1. «Французский Национальный Комитет» является руководящим органом Сражающейся Франции и единственным органом, обладающим правом организовывать участие в войне французских граждан и французских территорий, которые не признают капитуляции и которые всеми имеющимися в их распоряжении средствами способствуют, где бы они ни находились, освобождению Франции через совместную победу союзников над гитлеровской Германией и над всеми ее сообщниками в Европе.

2. «Французский Национальный Комитет» является руководящим органом Сражающейся Франции и единственным органом, обладающим правом организовывать участие в войне французских граждан и французских территорий и представлять их интересы при Правительстве Союза Советских Социалистических Республик, особенно в той мере, в которой эти интересы затрагиваются ведением войны.

20. Условия перемирия с Италией

3 сентября 1943 г.

3 сентября представителями генерала Эйзенхауэра и представителем маршала Бадольо были подписаны следующие условия военного перемирия:

1. Немедленное прекращение всех военных действий итальянскими вооруженными силами.

2. Италия приложит все силы к тому, чтобы не предоставить немцам возможностей, которые могли бы быть использованы против Объединённых Наций...

4. Немедленная переброска итальянского флота и итальянской авиации в такие пункты, которые будут указаны главнокомандующим союзными войсками, который уточнит подробности разоружения...

6. Немедленная капитуляция Корсики и всей территории Италии – островов и материка – и передача их в ведение союзников для использования в качестве операционных баз и в других целях, которые союзники сочтут подходящими...

8. Немедленный отвод в Италию всех итальянских вооруженных сил и их отстранение от всякого участия в нынешней войне из любого района, в каком они могут теперь быть заняты...

Главнокомандующий вооруженными силами союзников оставляет за собой право предпринять любые действия, которые он сочтет необходимыми для охраны и в интересах войск союзников в целях ведения войны. А итальянское правительство обязуется подчиниться таким административным или другим организациям, которые могут понадобиться главнокомандующему; в частности главнокомандующий создаст военную правительственную администрацию в тех частях итальянской территории, где он сочтет такой шаг необходимым в военных интересах союзных наций...

13. Условия настоящего перемирия не будут обнародованы без предварительного одобрения главнокомандующим войсками союзников. Английский текст будет считаться официальным текстом.
(36. Т.2. с. 323-324)

ДЕКЛАРАЦИЯ США, СССР И ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Тегеран. 1 декабря 1943 г.

Мы, президент Соединенных Штатов, премьер-министр Великобритании и премьер Советского Союза, встречались в течение последних четырех дней в столице нашего союзника – Ирана и сформулировали и подтвердили нашу общую политику.

Мы выражаем нашу решимость в том, что наши страны будут работать совместно как во время войны, так и в последующее мирное время.

Что касается войны, представители наших военных штабов участвовали в наших переговорах за круглым столом, и мы согласовали наши планы уничтожения германских вооруженных сил. Мы пришли к полному соглашению относительно масштаба и сроков операций, которые будут предприняты с востока, запада и юга.

Взаимопонимание, достигнутое нами здесь, гарантирует нам победу.

Что касается мирного времени, то мы уверены, что существующее между нами согласие обеспечит прочный мир. Мы полностью признаем высокую ответственность, лежащую на нас и на всех Объединенных Нациях, за осуществление такого мира, который получит одобрение подавляющей массы народов земного шара и который устранил бедствия и ужасы войны на многие поколения.

Совместно с нашими дипломатическими советниками мы рассмотрели проблемы будущего. Мы будем стремиться к сотрудничеству и активному участию всех стран, больших и малых, народы которых сердцем и разумом

посвятили себя, подобно нашим народам, задаче устранения тирании, рабства, угнетения и нетерпимости. Мы будем приветствовать их вступление в мировую семью демократических стран, когда они пожелают это сделать.

Никакая сила в мире не сможет помешать нам уничтожать германские армии на суше, их подводные лодки на море и разрушать их военные заводы с воздуха.

Наше наступление будет беспощадным и нарастающим.

Закончив наши дружественные совещания, мы уверенно ждем того дня, когда все народы мира будут жить свободно, не подвергаясь действию тирании, и в соответствии со своими различными стремлениями и своей совестью.

Мы прибыли сюда с надеждой и решимостью. Мы уезжаем отсюда действительными друзьями по духу и цели. (35. с. 212-213)

КРЫМСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ТРЕХ СОЮЗНЫХ ДЕРЖАВ – СОВЕТСКОГО СОЮЗА, СОЕДИНЕННЫХ ШТАТОВ АМЕРИКИ И ВЕЛИКОБРИТАНИИ

4-12 февраля 1945 г.

Разгром Германии

Мы рассмотрели и определили военные планы трех союзных держав в целях окончательного разгрома общего врага. Военные штабы трех союзных наций в продолжение всей конференции ежедневно встречались на совещаниях. Эти совещания были в высшей степени удовлетворительны со всех точек зрения и привели к более тесной координации военных усилий трех союзников, чем это было когда-либо раньше. Был произведен взаимный обмен самой полной информацией. Были полностью согласованы и детально спланированы сроки, размеры и координации новых и еще более мощных ударов, которые будут нанесены в сердце Германии нашими армиями и военно-воздушными силами с востока, запада, севера и юга...

Оккупация Германии и контроль над ней. Мы договорились об общей политике и планах принудительного осуществления условий безоговорочной капитуляции, которые мы совместно предпишем нацистской Германии после того, как германское вооруженное сопротивление будет окончательно сокрушено. Эти условия не будут опубликованы, пока не будет достигнут полный разгром Германии. В соответствии с согласованным планом вооруженные силы трех держав будут занимать в Германии особые зоны. Планом предусмотрены координированная администрация и контроль, осуществляемые через Центральную Контрольную комиссию, состоящую из

главнокомандующих трех держав, с местом пребывания в Берлине. Было решено, что Франция будет приглашена тремя державами, если она этого пожелает, взять на себя зону оккупации и участвовать в качестве четвертого члена в Контрольной Комиссии. Размеры французской зоны будут согласованы между четырьмя заинтересованными правительствами через их представителей в Европейской Консультативной Комиссии.

Нашей непреклонной целью является уничтожение германского милитаризма и нацизма и создание гарантии в том, что Германия никогда больше не будет в состоянии нарушить мир всего мира. Мы полны решимости разоружить и распустить все германские вооруженные силы, раз и навсегда уничтожить германский генеральный штаб, который неоднократно содействовал возрождению германского милитаризма, изъять или уничтожить все германское военное оборудование, ликвидировать или взять под контроль всю германскую промышленность, которая могла бы быть использована для военного производства; подвергнуть всех преступников войны справедливому и быстрому наказанию и взыскать в натуре возмещение убытков за разрушения, причиненные немцами; стереть с лица земли нацистскую партию, нацистские законы, организации и учреждения; устранить всякое нацистское и милитаристское влияние из общественных учреждений, из культурной и экономической жизни германского народа и принять совместно такие другие меры к Германии, которые могут оказаться необходимыми для будущего мира и безопасности всего мира. В наши цели не входит уничтожение германского народа. Только тогда, когда нацизм и милитаризм будут искоренены, будет надежда на достойное существование для германского народа и место для него в сообществе наций.

Репарации с Германии

Мы обсудили вопрос об ущербе, причиненном в этой войне Германией союзным странам, и признали справедливым обязать Германию возместить этот ущерб в натуре в максимально возможной мере.

Будет создана комиссия по возмещению убытков, которой поручается также рассмотреть вопрос о размерах и способах возмещения ущерба, причиненного Германией союзным странам. Комиссия будет работать в Москве.

Конференция Объединенных Наций

Мы решили в ближайшее время учредить совместно с нашими союзниками всеобщую международную организацию для поддержания мира и безопасности. Мы считаем, что это существенно как для предупреждения

агрессии, так и для устранения политических, экономических и социальных причин войны путем тесного и постоянного сотрудничества всех миролюбивых народов.

Основы были заложены в Думбартон-Оксе. Однако по важному вопросу о процедуре голосования там не было достигнуто соглашения. На настоящей конференции удалось разрешить это затруднение. Мы согласились на том, что 25 апреля 1945 года в Сан-Франциско в Соединенных Штатах будет созвана конференция Объединенных Наций для того, чтобы подготовить устав такой организации соответственно положениям, выработанным во время неофициальных переговоров в Думбартон-Оксе.

С правительством Китая и Временным правительством Франции будут немедленно проведены консультации, и к ним будет направлено обращение принять участие совместно с правительствами Соединенных Штатов, Великобритании и Союза Советских Социалистических Республик в приглашении других стран на конференцию. Как только консультации с Китаем и Францией будут закончены, текст предложений о процедуре голосования будет опубликован.

Декларация об освобожденной Европе

...Премьер Союза Советских Социалистических Республик, премьер-министр Соединенного Королевства и президент Соединенных Штатов Америки консультировались между собой в общих интересах народов своих стран и народов освобожденной Европы. Они совместно заявляют о том, что они договорились между собой согласовывать в течение периода временной неустойчивости в освобожденной Европе политику своих трех правительств в деле помощи народам, освобожденным от господства нацистской Германии, и народам бывших государств — сателлитов оси в Европе при разрешении ими демократическими способами их насущных политических и экономических проблем.

Установление порядка в Европе и переустройство национально-экономической жизни должно быть достигнуто таким путем, который позволит освобожденным народам уничтожить последние следы нацизма и фашизма и создать демократические учреждения по их собственному выбору. В соответствии с принципом Атлантической хартии о праве всех народов избирать форму правительства, при котором они будут жить, должно быть обеспечено восстановление суверенных прав и самоуправления для тех народов, которые были лишены этого агрессивными нациями путем насилия.

Для улучшения условий, при которых освобожденные народы могли бы осуществлять эти права, три правительства будут совместно помогать народам в любом освобожденном европейском государстве или в бывшем государстве-сателлите оси в Европе, где, по их мнению, обстоятельства этого потребуют: а) создавать условия внутреннего мира, б) проводить неотложные мероприятия по оказанию помощи нуждающимся народам, в) создавать временные правительственные власти, широко представляющие все демократические элементы населения и обязанные возможно скорее установить путем свободных выборов правительства, отвечающие воле народа, и г) способствовать, где это окажется необходимым, проведению таких выборов...

Этой декларацией мы снова подтверждаем нашу веру в принципы Атлантической хартии, нашу верность декларации Объединенных Наций и нашу решимость создать в сотрудничестве с другими миролюбивыми нациями построенный на принципах права международный порядок, посвященный миру, безопасности, свободе и всеобщему благосостоянию человечества.

Издавая настоящую декларацию, три державы выражают надежду, что Временное правительство Французской республики может присоединиться к ним в предложенной процедуре...

Единство в организации мира, как и в ведении войны

Наше совещание в Крыму вновь подтвердило нашу общую решимость сохранить и усилить в предстоящий мирный период то единство целей и действий, которое сделало в современной войне победу возможной и несомненной для Объединенных Наций. Мы верим, что это является священным обязательством наших правительств перед своими народами, а также перед народами мира.

Только при продолжающемся и растущем сотрудничестве и взаимопонимании между нашими тремя странами и между всеми миролюбивыми силами может быть осуществлено высшее стремление человечества — прочный и длительный мир, который должен, как говорится в Атлантической хартии, «обеспечить такое положение, при котором все люди во всех странах могли бы жить всю свою жизнь, не зная ни страха, ни нужды».

Победа в этой войне и образование предполагаемой международной организации предоставят самую большую возможность во всей истории человечества для создания в ближайшие годы важнейших условий такого мира. (20.с. 264-271).

ИЗ РЕЧИ У. ЧЕРЧИЛЛЯ В ФУЛТОНЕ. 5 марта 1946 года

В речи У. Черчилля в Фултоне, произнесенной в присутствии президента США Г. Трумэна и предварительно с ним согласованной, была изложена программа новой, послевоенной внешней политики Англии. Основа этой программы – создание претендующего на мировое господство англо-американского военного союза; сколачивание «Священного Союза» международной реакции для борьбы против СССР и других социалистических стран; осуществление «политики силы» с ее неизменным спутником – гонкой вооружений.

...Я могу позволить себе, учитывая мой жизненный опыт, коснуться проблем, ставших перед нами сразу же после нашей полной военной победы, и попытаться убедиться в том, чтобы то, что было достигнуто с такими жертвами и лишениями, было сохранено ради будущей славы и безопасности человечества...

...Было бы неправильным и неосмотрительным доверять секретные сведения или опыт в отношении атомной бомбы, которыми располагают в настоящее время Соединенные Штаты, Великобритания и Канада, международной организации, пока она еще находится в состоянии младенчества... Я не думаю, что мы все могли бы так спокойно спать, если бы положение изменилось и какое-либо коммунистическое или неофашистское государство монополизировало в настоящее время эти ужасные сведения. Один страх перед ними мог быть легко использован для навязывания тоталитарных систем в свободном демократическом мире с последствиями, приводящими в ужас человеческое воображение. Бог пожелал, чтобы этого не случилось...

Теперь я перехожу ко второй опасности, грозящей очагу и простым людям, а именно – к тирании. Мы не можем закрывать глаза перед тем фактом, что свободы, которыми пользуются граждане во всей Британской империи, не существуют в значительном числе стран, причем некоторые из этих стран являются весьма могущественными. В этих государствах контроль над простыми людьми осуществляется с помощью различного рода всеобъемлющих полицейских правительств в такой степени, которая является подавляющей и противоречит всем принципам демократии.

...Я подхожу к кульминационному пункту того, что я приехал сюда высказать. Никакое надежное предотвращение войны или постоянный рост международной организации не будут достигнуты без того, что я назвал братской ассоциацией народов, говорящих на английском языке. Это означает особые отношения между Британским содружеством наций и империей, с одной стороны, и Соединенными Штатами - с другой. Сейчас не время говорить общие фразы. Я осмелюсь быть точным. Британская ассоциация

требует не только растущей дружбы и взаимопонимания между нашими двумя обширными и родственными системами общества, но и сохранения близких отношений между нашими военными советниками, проведения совместного изучения возможных опасностей, однотипности оружия и учебных пособий, а также обмена офицерами и слушателями в колледжах. Это должно сопровождаться сохранением нынешних условий, созданных в интересах взаимной безопасности, путем совместного использования всех военно-морских и авиационных баз, принадлежащих обеим странам во всем мире...

Соединенные Штаты уже имеют постоянное соглашение об обороне с доминионом Канадой, которая так предана Британскому содружеству наций и империи... Этот принцип должен быть распространен на все Британское содружество наций с полной взаимностью...

Тень пала на те поля, которые еще совсем недавно были освещены победой союзников. Никто не знает, что Советская Россия и ее коммунистическая международная организация намереваются сделать в ближайшем будущем или каковы границы, если таковые существуют, их экспансионистских тенденций и стремления к прозелитизму...

От Штеттина на Балтике до Триеста на Адриатике железная завеса спустилась на континент. За этой линией хранятся все сокровища древних государств Центральной и Восточной Европы. Варшава, Берлин, Прага, Вена, Будапешт, Белград, Бухарест, София - все эти знаменитые города и население в их районах находятся в советской сфере и все подчиняются в той или иной форме не только советскому влиянию, но и в значительной степени увеличивающемуся контролю Москвы. Только Афины с их бессмертной славой свободны решать свое будущее на выборах под наблюдением англичан, американцев и французов. Польское правительство, находящееся под господством русских, поощрялось к огромным и несправедливым посягательствам на Германию. Имеет место массовое изгнание миллионов немцев в масштабах, которые мы, к сожалению, не могли вообразить....

В значительном большинстве стран, отстоящих далеко от русских границ и разбросанных по всему миру, созданы коммунистические пятые колонны, которые действуют в полном единении и абсолютном повиновении указаниям, получаемым от коммунистического центра. За исключением Британского содружества наций и США, где коммунизм находится в зачаточном состоянии, компартии, или пятые колонны, представляют собой возрастающую угрозу и опасность для христианской цивилизации. Это мрачные факты, о которых говорится на другой день после победы, завоеванной таким блестящим военным сотрудничеством и во имя свободы и демократии, и мы были бы

крайне неразумны, если бы мы не смотрели им прямо в лицо, пока есть еще время.

Русские больше всего восхищаются силой, и нет ничего такого, к чему бы они питали меньше уважения, чем военная слабость. По этой причине наша старая доктрина равновесия сил является несостоятельной. Мы не можем позволить себе полагаться на незначительный перевес в силах, создавая тем самым соблазн для пробы сил...

Если население Содружества наций, говорящее на английском языке, добавить к США и учесть, что будет означать подобное сотрудничество на море, в воздухе, в области науки и промышленности, то не будет существовать никакого шаткого и опасного соотношения сил.

«Правда» от 11 марта 1946 г.

«ПЛАН МАРШАЛЛА»

Ниже дается в извлечениях текст закона, в соответствии с которым претворяется в жизнь «план Маршалла». Этот план был направлен на подчинение экономики стран-участниц задачам подготовки войны. В то же время он способствовал укреплению позиций американского капитала в экономике стран, получавших помощь.

В качестве примера двухстороннего соглашения по «плану Маршалла» далее приводится англо-американское соглашение, определившее условия получения американской «помощи».

А. ЗАКОН ОБ ОКАЗАНИИ ПОМОЩИ ИНОСТРАННЫМ ГОСУДАРСТВАМ 3 АПРЕЛЯ 1948 ГОДА

Часть I

Раздел 101. Часть I настоящего закона будет называться также «Законом 1948 г. об экономическом сотрудничестве».

Цели и задачи

Раздел 104. (а) Настоящим учреждается правительственное агентство, которое будет именоваться «Администрацией по экономическому сотрудничеству», или «Администрацией» Главная контора Администрации будет находиться в округе Колумбия. Администрация будет возглавляться администратором по экономическому сотрудничеству, или, как он в дальнейшем будет называться для краткости, администратором. Администратор будет назначаться президентом по совету и с согласия сената. За свою деятельность администратор будет получать денежное вознаграждение в размере 20 000 долларов в год. Администратор ответственен перед президентом и по своему положению приравнивается к главе любого другого министерства...

(1) Администратор и государственный секретарь будут постоянно и полностью информировать друг друга о своих действиях, включая сюда и те предполагаемые действия любого из них, которые по своему характеру могут затрагивать сферу деятельности другого.

(2) В случае, если государственный секретарь придет к выводу, что то или иное действие, предполагаемое действие или отказ от действия со стороны администратора идут вразрез с целями внешней политики Соединенных Штатов, он должен сообщить о своей точке зрения администратору, и, если после их совместного обсуждения разногласия не будут устранены, вопрос будет передан для его окончательного решения президенту.

(3) В случае, если администратор придет к выводу, что то или иное действие, предполагаемое действие или отказ от действия со стороны государственного секретаря противоречат обязанностям, возложенным на последнего настоящим законом, и идут вразрез с целями и положениями этого закона, он должен будет проконсультироваться по этому вопросу с государственным секретарем, и, если после консультации разногласия не будут устранены, вопрос будет передан для его окончательного решения президенту.

"Documents on European Recovery and
Defence". London

Тема 5. Країни світу у другій половині ХХ ст.

Перемога Об'єднаних Націй – СРСР, США, Великої Британії та їх союзників над агресивними державами в Другій світовій війні докорінно змінила ситуацію у світі і визначила майбутній розвиток країн на десятиріччя. З одного боку, призвідниці війни – Німеччина, Італія і Японія, що раніше мали статус великих держав, внаслідок воєнної поразки не лише були ослаблені економічно, а й втратили на певний час можливість брати активну участь у міжнародному житті. З іншого боку, Франція і Велика Британія, зазнавши великих матеріальних втрат у війні, також втратили статус світових держав. Розпад їхніх колоніальних імперій, що почався відразу після закінчення війни, ще більше продемонстрував послаблення міжнародних позицій колишніх світових метрополій. Водночас домінуючі позиції на світовій арені займають США і СРСР, які вийшли з війни найбільш зміцнілими у військовому і політичному планах. У Другій світовій війні вони виступали як союзники і спільно забезпечили перемогу держав антигітлерівської коаліції. Проте ще не встигла закінчитися війна, як між СРСР і США почали виникати непорозуміння і суперечності. Вони були зумовлені розбіжностями двох великих держав у підходах до післявоєнного устрою, зокрема прагненням Радянського Союзу, всупереч Атлантичній хартії, встановити свою гегемонію в Європі та деяких азійських регіонах. Радянське керівництво, захоплене перемогою, стало на шлях активного просування ідеї соціалізму в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, насаджуючи в них тоталітарні комуністичні режими. Зовнішня і внутрішня політика цих країн була поставлена під контроль Радянського Союзу. Посилення СРСР та перетворення країн Центральної і Південно-Східної Європи на форпост подальшого просування соціалізму були сприйняті недавніми союзниками як такі, що загрожували їх корінним інтересам. І якщо Радянський Союз ставив своєю метою насадження соціалізму в світі, то Захід усіляко протидіяв цьому. США, найсильніша в економічному плані країна світу, стала об'єднувальною силою європейських країн у протидії СРСР. США заповнили той вакуум сили в Західній Європі, що утворився в результаті розгрому Німеччини.

Ставши володарями атомної бомби (США – з 1945 р., СРСР – з 1949 р.), вони перетворилися у наддержави, які визначали характер політичних рішень у світовому масштабі. Володарями атомної зброї стали й три інші держави з числа переможців – Велика Британія, Франція і Китай. Однак їх позиції у світі будувалися на суто політичному підґрунті. Навколо двох наддержав об'єднувалися їх союзники. Незабаром вони стали входити у протиборчі

воєнно-політичні блоки. Так створилося панування двох блоків у вигляді конфронтації, яка одержала назву «холодна війна».

Вперше термін «холодна війна» застосував для опису протистояння США і СРСР Джордж Орвелл в статті «Ви і атомна бомба», що з'явилася на світ у 1945 р. Сам термін «холодна війна» було вжито кастильським принцом Хуаном Мануелем у XIV ст. Він зазначав, що «гарячі» і «холодні» війни відрізняються тим, як вони закінчуються. «Гарячі війни» закінчуються загибеллю держав або миром, а «холодні війни» не приносять ні миру, ні честі, тим, хто їх розв'язав.

Це поняття включає в себе декілька визначень:

- ідеологічне протистояння – пропагандистська війна;
- активна участь у регіональних конфліктах – боротьба за вплив у країнах «третього світу»;
- економічна війна та гонка ракетно-ядерних озброєнь;
- утворення військово-політичних блоків тощо.

Суперництво носило воєнно-політичний характер, але при цьому обидві сторони намагалися уникнути відкритого воєнного протистояння.

Це була воєнно-політична конфронтація держав і груп держав, яка супроводжувалася гонкою озброєнь, економічними заходами тиску у вигляді блокади, ембарго тощо. Політика США стосовно європейських країн набрала форми «економічної допомоги». У 1947 р. було прийнято «план Маршалла», названий так за іменем державного секретаря США Дж. Маршалла. Це була програма відновлення і розвитку Європи після Другої світової війни шляхом надання американської допомоги, забезпечення економічного впливу Сполучених Штатів на країни Європи і втягування останніх у воєнні блоки проти соціалістичних держав. У реалізації цієї програми взяли участь 17 держав (включаючи Західну Німеччину). Причому розраховувати на економічну допомогу за «планом Маршалла» мали право лише ті країни Західної Європи, які брали на себе обов'язок відмовитися від націоналізації економіки, припинити торгівлю з соціалістичними країнами, виключити комуністів зі складу урядів тощо. «План Маршалла» започаткував післявоєнний політичний і економічний розкол Європи, утворення воєнно-політичного блоку НАТО під егідою США, в Азії виникли два військових союзи СЕАТО і СЕНТО. Виник в 1951 р. і військовий блок, що об'єднав Сполучені Штати Америки, Австралію і Нову Зеландію – АНЗЮС. Соціалістичні країни на чолі з СРСР підписали 14 травня 1955 р. Варшавський договір.

«Холодна війна» поступово набула непримиренного характеру, гігантських масштабів, охопивши значну кількість країн всіх континентів, всі

найважливіші сфери суспільної діяльності – політичну, економічну, соціальну і особливо, військову й ідеологічну.

Кожна з ворогуючих сторін намагалася скористатися мінімально сприятливою геополітичною ситуацією для зміни світового балансу на свою користь, для всебічного нарощування військової могутності, переконання народів світу в «агресивності», «завойовницьких намірах» протилежної сторони. Нечуваної гостроти набула «психологічна війна». Її натхненники та організатори робили все, щоб «одурити» населення своїх країн і завоювати симпатії і підтримку населення в країнах за «залізною завісою».

Країни Заходу – США, країни НАТО, інших військово-політичних угруповань – намагалися протидіяти глобальному наступові сил комунізму. В свою чергу, сили світового комунізму прагнули будь-якою ціною розширити межі свого впливу, максимально потіснити позиції «світового імперіалізму». Це супроводжувалось роздуванням антиімперіалістичного національно-визвольного руху, посиленням руйнівних дій комуністичних партій, підштовхуванням незадоволених прошарків населення до соціальних заворушень, страйків, антиурядових виступів. Там, де ця тактика спрацьовувала, настала доба з насильством, обмеженням прав і свобод людини.

Зрозуміло, що найбільш непримиренними були військова та ідеологічна ділянки протиборства. Обурювало, що з трибун високих офіційних, міжнародних чи національних – конференцій, з'їздів, нарад представники, лідери обох ворогуючих сторін полум'яно закликали до мирного співіснування, до розрядки міжнародного напруження в ім'я відвернення загрози нової світової війни, взаємного роззброєння, взаємних компромісів, відновлення колишньої довіри і співпраці.

Хронологічно доба «холодної війни» поділяється на кілька періодів:

- Початок війни – 1946 – 1947 рр.
- Перше протистояння – 1947 – 1953 рр.
- Криза та ескалація – 1953- 1962 рр.
- Конфронтація через розрядку – 1962 – 1979 рр.
- «Друга холодна війна» – 1979 – 1985 рр.
- «Потепління» і кінець протистояння – 1985 – 1991 рр.

Дії СРСР	Дії США та союзників
Початок війни – 1946-1947 рр.	
1945 р. – встановлення радянського панування в країнах Східної Європи	5 березня 1946 р. – виступ У. Черчилля в м. Фултон, який став офіційним початком «холодної війни»

Перше протистояння – 1947 – 1953 рр.	
<p>1947 р. – відмова СРСР і країн Східної Європи від участі в плані Маршалла. Створення Комінформбюро.</p> <p>1948-1949 рр. – блокада Західного Берліна</p> <p>1949р. – створення РЕВ</p> <p>1950-1953 рр. – допомога СРСР і КНР комуністичному режиму Південної Кореї.</p> <p>1953р. – створення водневої бомби.</p>	<p>1946 – 1954 рр. – війна в Індокитаї.</p> <p>Березень 1947 р. – сформульована «доктрина Трумена» в Конгресі США.</p> <p>1947 р. – прийняття плану Маршалла.</p> <p>1948 р. – перша арабо-ізраїльська війна</p> <p>1949 р. – проголошення ФРН, створення НАТО</p> <p>1950-1953 р. – війна в Кореї</p> <p>1952р. – Греція та Туреччина увійшли до НАТО</p>
Криза та ескалація - 1953- 1962 рр.	
<p>1955 р. – створення ОВД</p> <p>1955 р. – зустріч на вищому рівні Великобританії, США, СРСР, Франції.</p> <p>1956 р. – крах колоніальної системи. Події в Угорщині.</p> <p>1956 р. – Суецька криза</p> <p>1957 р. – перший штучний супутник</p> <p>1958 р. – революція на Кубі</p> <p>1959 р. – візит М. Хрущова до США</p> <p>1961р. – була побудована Берлінська стіна</p>	<p>1954р. – створення СЕАТО</p> <p>1955 р. – ФРН увійшла до НАТО</p> <p>1961 р. – Програма «нових рубежів» Дж. Кеннеді</p> <p>1962р. – Карибська криза</p>
Конфронтація через розрядку – 1962 – 1979 рр.	
<p>1963 р. – Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космосі та під водою між СРСР, США, Великою Британією.</p> <p>1967 р. – Договір про заборону розміщення ядерної зброї в космічному просторі між СРСР і США.</p> <p>1968 р. – події в Чехословаччині.</p> <p>1969 р. – воєнні зіткнення на Даманському.</p> <p>12 серпня 1970 р. – Договір між СРСР</p>	<p>1964 – 1975 рр. – війна у В'єтнамі.</p> <p>1966 р. – Франція вийшла з НАТО</p> <p>1971 р. – війна між Індією та Пакистаном.</p> <p>Грудень 1972р. – Договір про основи взаємин між ФРН і НДР</p> <p>Травень 1972 р. – Договір «Основи взаємин між СРСР і США»</p> <p>1973 р. – арабо-ізраїльська війна</p> <p>1973 р. – зустріч президента США Дж. Форда у Владивостоці з Л. Брежневим, укладення попередньої</p>

<p>і ФРН про мирні відносини. 3 вересня 1971 р. – угода між СРСР, США, Великою Британією, Францією щодо Західного Берліна 1973 р. – візит Л. Брежнєва до США, підписання угоди про запобігання ядерної війни. 1975 р. – Гельсінська нарада про основні принципи взаємин країн-учасниць (підписали Заключний акт 35 держав) 1975 р. – спільний політ радянського й американського космічних кораблів «Союз» і «Аполлон».</p>	<p>угоди про співробітництво в галузі контролю над озброєнням. 1974 р. – Договір між СРСР і США про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. 1979 р. – Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь (ОСО – 2) між США і СРСР (не був ратифікований сенатом США) 1970-ті рр. – війни в Анголі, Намібії, Сомалі, Чаді.</p>
<p>«Друга холодна війна» - 1979 – 1985 рр.</p>	
<p>70-ті рр. розміщення ракет середньої дальності у Східній Європі 1979 – 1989 р. – Афганістан</p>	<p>Розмістити до 1983 р. в Західній Європі ракети аналогічного класу. 1983 р. – програма «зоряних війн» Р. Рейгана Усунення СРСР від вирішення Ізраїльсько-Єгипетського конфлікту.</p>
<p>«Потепління» і кінець протистояння – 1985- 1991 рр.</p>	
<p>1986 р. – Підписання М. Горбачовим і Р. Ганді Делійської декларації. Початок «нового мислення» у зовнішній політиці СРСР. 1989 р. – вивід військ з Афганістану. 1989 р. – візит М. Горбачова до Китаю. 1989 р. – зустріч Горбачова і Буша. Спільна заява про припинення «холодної війни». 1990 р. – об'єднання Німеччини. Оксамитові революції в країнах Східної Європи. Початок виведення радянських військ з країн Європи. 1991 р. - Розпуск ОВД та РЕВ.</p>	<p>1987 р. 8 грудня. Підписання у Вашингтоні безстрокового договору про ліквідацію ракет меншої та середньої дальності. 1991 р. – Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (ОСО-2) на третину.</p>

З розвалом Союзу РСР, ліквідацією комуністичних режимів у країнах Центральної і Східної Європи, нормалізацією стосунків з демократичним світом припинилась і «холодна війна», яка впродовж багатьох десятиліть тримала в напрузі весь європейський континент, а то й усю планету. Настала доба налагодження рівноправних добросусідських відносин і співпраці між народами всього світу, а саме поняття «холодна війна» відходить в забуття.

Для економічного розвитку країн світу в другій половині ХХ ст. була характерна циклічність розвитку. В 40 – 50-х роках в західних країнах остаточно сформувалася «держава благоденства». В ХІХ ст. вважали, що людина повинна сама про себе дбати, а якщо їй вкрай буде потрібна допомога, то надавати її повинні благодійні організації. Але поступово розповсюджується думка, що соціальна захищеність громадян – це їх право, а тому держава повинна гарантувати реалізацію цього права. В період «великої депресії» в США, Франції сталися зміни в цьому напрямку. Після закінчення Другої світової війни нова демократична хвиля підштовхнула уряди до формування принципів «держави благоденства». Сприяла цьому процесу і «холодна війна». Країни Заходу намагалися побудувати справедливе суспільство аби не допустити проникнення комуністичних ідей. Умовою створення «держави благоденства» була сприятлива економічна ситуація, адже соціальні програми вимагають значного фінансування.

Бурхливий економічний зріст дозволяв виділяти 50 % бюджету на соціальні потреби. В 50 – 60- ті роки середні показники зростання економіки за рік вражали: в Німеччині та Італії в 4 рази, в Японії і Франції більш ніж у двічі, у Великобританії майже у двічі. В 1950 р. довоєнний рівень економічного розвитку був перевершений.

Причинами динамічного розвитку країн Заходу були:

- Допомога за умовами плану Маршала.
- Бурхливий розвиток світової торгівлі, що стимулювало розвиток економіки.
- Ера дешевої нафти.
- Перебудова промисловості на основі НТР.
- «Холодна війна» стимулювала розвиток військової промисловості.
- Підтримка урядами економічного зростання.

Становлення «держави благоденства» припадає на 40 – 50-ті роки, розквіт – на 60 – початок 70-х років. До 1975 р. в усіх країнах Заходу були створені системи соціального забезпечення. Лише в 50-ті роки реальна заробітна плата зросла у двічі.

Для того, щоб забезпечити виконання соціальних програм, держави втручалися в економічне життя. Вони проводили антикризову політику,

намагаючись не допустити повторення кризи 1929 – 1933 рр. На відміну від СРСР, де розширення функції держави супроводжувалось звуженням демократії, в країнах Заходу демократія посилювалась. Багатьом почало здаватися, що «держава благоденства» може вирішити всі проблеми.

Всі ці заходи урядів західноєвропейських країн по створенню «держави благоденства» не змогли захистити держави від світової економічної кризи 1974 – 1975 рр. Почалася вона в США, Англії та ФРН і майже одночасно охопила усі розвинуті капіталістичні країни, в тому числі Японію і країни Західної Європи.

У провідній країні світу – США криза почала розвиватися майже у всіх галузях промисловості. Особливо гостро вона вплинула на інвестиційну діяльність і житлове будівництво (спад більше 50%), виробниче будівництво (спад був ще глибше). Число безробітних у цій країні в 1975 р. склало 8,5 млн. чол. Втрати від кризи визначилися в 400 млрд. дол.

Циклічна криза 1974 – 1975 рр. переплелася з паливно-енергетичною і сировинною. Високі темпи зростання капіталістичної економіки в 50 – 60-і рр. викликали зростання світового споживання первинних видів енергії, яка збільшилася за 1950 – 1972 рр. в три рази. В 1973 р. арабські країни, аби змусити Захід відмовитися від підтримки Ізраїлю, припинили постачання нафти, а потім підвищили ціну на неї. До кінця 70-х років вона зросла в 10 разів, що викликало підвищення цін на всі товари та послуги. В умовах різкого підвищення цін капіталістичні країни змушені були переглянути свою енергетичну політику. Вони обмежили імпорт нафти за рахунок енергозберігаючих заходів, збільшили виробництво власних енергоресурсів (наприклад, Англія стала видобувати нафту з дна Північного моря), здійснили заміну нафти вугіллям, ядерним паливом, активізували наукові дослідження, розробки і використання енергозберігаючого обладнання і технологій, пошук нових джерел енергії.

Інфляція стала головною економічною проблемою. Безробіття до кінця 70-х років досягло 16,8 мільйона осіб. В цих умовах потреби в соціальних послугах підвищились, а можливості держав зменшилися. Система соціального захисту почала працювати з перебоями. «Держава благоденства» стала об'єктом критики. Панувала думка, що інфляція була викликана надмірними державними витратами на соціальні потреби.

Виник новий політичний рух неоконсерваторів, який закликав до ліквідації «держави благоденства». У 80-ті роки вони прийшли до влади у більшості країн Заходу. Яскравими представниками цього напрямку були Р. Рейган і М. Тетчер, які успішно подолали економічну кризу у власних державах. Вони зменшили

рівень державного регулювання економікою, проводили жорстку кредитно-фінансову політику, провели часткову приватизацію державного сектора економіки, створили більш сприятливі умови для розвитку приватного підприємництва. Ці заходи дали можливість успішно вийти з нової економічної кризи 1980-1982 рр. А система соціального захисту пережила «консервативну хвилю», але була приведена у відповідність до економічних можливостей.

Протягом другої половини ХХ ст. позначилися процеси взаємної інтеграції в економіці розвинених капіталістичних країн. Метою такого явища стало прагнення піднесення ефективності економіки шляхом спеціалізації кожної країни у галузі виробництва і торгівлі. Початок цьому процесу поклало підписання у 1957 р. Францією, ФРН, Італією, Бельгією, Голландією та Люксембургом Римського договору про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Його створення було обумовлене побоюванням європейських країн перетворитися на «технологічну периферію» США та Японії в умовах розвитку НТР. Цілями ЄЕС проголошувалися:

- поступова ліквідація всіх обмежень у торгівлі між країнами-учасницями;
- введення загального митного тарифу для торгівлі поза межами «Спільного ринку»;
- ліквідація перепон для пересування людей, капіталів і послуг між державами ЄЕС;
- спільна політика в галузі транспорту та сільського господарства;
- уніфікація податкових систем держав ЄЕС;
- наближення законодавств країн «Спільного ринку»;
- розробка принципів узгодженої економічної політики.

З метою підтримки розвитку ринкової економіки східноєвропейських країн у 1990 р. було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). У лютому 1992 р. у голландському місті Маастріхт 12 країн-учасниць ЄЕС підписали Договір про створення Європейського Союзу, який передбачає постійне поглиблення європейської інтеграції та Заключний акт про фінансово-валютний союз. З 1 січня 1999 р. 11 держав Європейського Союзу (крім Великобританії) запровадили єдину європейську валюту євро.

Схожі інтеграційні процеси спостерігаються в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, центром яких стає Японія. У листопаді 1989 р. виникла Організація економічної співпраці азійсько-тихоокеанських держав (АПЕК), у складі якої опинилися Бруней, Сінгапур, Філіппіни, Індонезія, Малайзія, а також Австралія, Китай, Гонконг, Нова Зеландія. Організація створена з метою формування зони вільної торгівлі та взаємної інтеграції у широких сферах співробітництва.

Тож процеси інтеграції ведуть до створення об'єднань за участю країн, що розвиваються, та більшості країн із середнім рівнем розвитку. Інтереси захисту національних інтересів підштовхують їх до поєднання власних енергетичних ресурсів, сировини, продовольства, робочої сили тощо.

На сході Європи інтеграційні процеси розвивалися в рамках дозволених СРСР. Спочатку керівники компартій вважали, що перехід до соціалізму в країнах народної демократії може бути здійснений інакше, ніж в СРСР, тобто без диктатури пролетаріату і громадянської війни і протягом тривалого проміжку часу. Проте Радянський Союз зажадав від них прискорення переходу до «соціалістичного будівництва». У результаті, компартіям східноєвропейських країн довелося прийняти радянську модель соціалізму зі всіма її деформаціями. Концепція такого соціалізму не витримала перевірки часом. Нелюдська форсована індустріалізація, насильницька колективізація селян, ігнорування соціальної сфери – все це породило величезні труднощі.

В Угорщині, Румунії, Югославії, Албанії було ліквідовано багатопартійність. У Чехословаччині, НДР, Польщі, Болгарії різні політичні партії стають частинами керованих комуністами коаліцій. У 1949 р. для ще тіснішого прив'язування східноєвропейських країн до СРСР і прискореного проведення індустріалізації було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ).

А в 1955 р. був оформлений воєнно-політичний союз соціалістичних держав – Організація Варшавського Договору (ОВД). Так було завершено формування табору соціалізму. Кардинальні зміни відбулись у зовнішній політиці країн Східної Європи. Із санітарного кордону проти СРСР вони перетворились в його сателітів. Всілякі прояви непокори СРСР викликали жорстоку реакцію.

Смерть Сталіна у березні 1953 р. мала значний вплив на розвиток країн Східної Європи. Звільнення від постійного страху виявило глибокі протиріччя тоталітарного соціалізму і масове невдоволення ним внаслідок обмеження споживання, падіння життєвого рівня, репресій і т.д. У НДР, Польщі, Угорщині виникли політичні кризи. Їх неможливо було подолати, зберігши існуючу систему і не застосувавши силу. Значну роль у придушенні виступів населення відіграли радянські війська, які брали безпосередню участь у каральних операціях (Берлін – 1953 р., Угорщина – 1956 р.).

Пізніше було проведено деякі економічні реформи, відбулись певні зміни у відносинах з СРСР: за формою вони набули форми рівноправних.

Все це проходило на тлі послаблення жорсткого адміністративного контролю над економікою, ідеологією, культурою, що свідчило про початок нового періоду у розвитку країн Східної Європи.

Тоталітарний режим не був ліквідований, а лише модифікований. Йому намагались надати рис, які б зробили його привабливішим для народів. Проте процес реформування соціалізму мав жорсткі межі. На певному етапі постало питання про політичні права людини і економічні свободи, приватну власність, ринкові відносини. Це загрожувало монополії комуністів на владу. Дійшовши до цієї межі, комуністичні партії ставали на шлях згортання реформ, який вів до неосталінізму. З цього можна дійти висновку, що соціалізм реформуванню не підлягає в принципі.

Перехід до неосталінізму відбувався без особливих катаклізмів. Лише у Чехословаччині він був здійснений за допомогою втручання СРСР і інших соціалістичних держав («Доктрина Брежнєва» – про колективну відповідальність за долю соціалізму в кожній країні). Це на деякий час відтягнуло кризу соціалізму у Східній Європі.

З промови Л.Брежнєва на V з'їзді ПОРП (12 листопада 1968 р.)

«КПРС завжди сприяла тому, щоб кожна соціалістична країна сама визначала конкретні форми свого розвитку на шляху до соціалізму з урахуванням національних особливостей... Але коли внутрішні і зовнішні сили, ворожі соціалізму, намагаються керувати розвитком соціалістичної країни і штовхають її до відновлення капіталістичного ладу, коли виникає серйозна загроза безпеці всієї соціалістичної співдружності, тоді це стає не тільки проблемою для народу даної країни, але і загальною проблемою, предметом турбування всіх соціалістичних країн».

Встановленню неосталінізму сприяла також «розрядка», яка дала доступ країнам Східної Європи до фінансових ресурсів країн Заходу. Східноєвропейські лідери прагнули здійснити централізоване оновлення основних фондів, щоб випускати конкурентоспроможну продукцію. Реалізувати це вдалося лише частково. Проникнути на ринки країн Заходу виявилось не під силу, а коли настав час сплачувати борги, то не залишилось нічого іншого, як брати нові кредити. Зовнішня заборгованість катастрофічно зростала. Це примусило уряди країн Східної Європи вживати термінові заходи: нарощували експорт і обмежувати імпорт. До цього додалася світова енергетична криза. Все це призвело до падіння темпів економічного розвитку і до загальної економічної стагнації, застою. На Заході у цей час відбувався перехід до постіндустріального, інформаційного суспільства, розпочалось економічне піднесення.

На кінець 80-х років тоталітарні режими у Східній Європі вичерпали свої можливості для прогресу суспільства. Першими симптомами кризи, яка насувалася, стало погіршення економічної ситуації і поява нових соціальних проблем. З'явилися риси, не притаманні тоталітарному соціалізму – безробіття, інфляція, падіння життєвого рівня, почали зникати ті, що раніше асоціювались з «завоюванням соціалізму» – стабільність, тверді ціни. Тоталітарна система вичерпала останні аргументи на свій захист.

Спроби придушити невдоволення силою були безперспективними, тому що саме по собі посилення репресивного характеру режиму не вирішило б економічних проблем, а лише відтягнуло б процес падіння тоталітарної системи. Яскравим прикладом цього є введення воєнного стану в Польщі, жорстокість режимів у Румунії та Албанії.

Криза тоталітарного режиму у Східній Європі виявилася загальною. Вона включала економічну, соціальну, політичну і моральну кризи.

Для соціальних революцій у країнах Східної Європи потрібен був зовнішній поштовх, який би ослабив тоталітарну державу. Таким поштовхом стала перебудова в СРСР.

Перебудова сприяла посиленню впливу реформаторських елементів у комуністичних партіях і дискредитації консервативного неосталіністського керівництва у цих партіях. Вона позбавила народи Східної Європи страху перед можливістю радянської інтервенції. М. С. Горбачов у відносинах з країнами Східної Європи відмовився від «доктрини Брежнєва» і визнав право народів цих країн самостійно обирати шлях свого розвитку.

За своїм характером революції у Східній Європі були демократичними і антитоталітарними. Крім Румунії та Югославії, зміна влади відбулась мирним шляхом.

У зовнішній політиці утвердився курс на радикальну переорієнтацію на Захід, ліквідацію Ради економічної взаємодопомоги і Організації Варшавського договору (1991 р.), виведення радянських військ.

Наймогутніша держава комуністичного блоку – СРСР – також розпалася. Ще в листопаді 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР проголосила державний суверенітет Естонії. 1989 – 1990 рр. вперше в республіках СРСР відбулися вибори на багатопартійній основі. Національно-патріотичні сили потіснили комуністів від керма влади. Новообрана Верховна Рада України 16 липня 1990 р. прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декларації про державний суверенітет проголосили також парламенти Литви, Латвії, Білорусі, Росії, Молдови та інших республік. Після невдалої спроби консервативних сил здійснити державний переворот у СРСР (19-20 серпня 1991

р.) учасниця заколоту – компартія – була оголошена поза законом. 8 грудня 1991 р. у Біловезькій пуші лідери Росії, України, Білорусі оголосили про припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права. Було створено нове об'єднання – Співдружність Незалежних Держав (СНД), яка є більше політичною декларацією, ніж реальним договором. Спадкоємницею СРСР і відповідальною за всі підписані Москвою угоди оголосила себе Росія.

Історія другої половини ХХ ст. виявилася багатою на жахливі і прекрасні події. Світ розвивався прискореними темпами. Безліч подій залишили по собі різноманітні джерела. Вивчаючи і аналізуючи представлені джерела треба звернути увагу на необхідність враховувати в роботі з джерелами:

- Виклад.
Що можна дізнатися із джерела? (огляд змісту)
З яких частин воно складається?
Його головна тема.
- Аналіз змісту.
В чому суть тексту?
Що стверджується або спростовується в тексті?
Які аспекти обговорюються?
- Наскільки текст заслуговує довіри.
- Коли, ким і для кого створений текст?
- Якій меті він (імовірно) служить?
- Яку точку зору займає автор?

Дослідження і аналіз запропонованих джерел полегшує вивчення і розуміння історичних процесів другої половини ХХ ст. Працюючи з джерелами не треба забувати, що навіть якщо їх вивчали тисячі дослідників, не можна приймати як істину в останній інстанції деякі постулати, а необхідно самостійно порівнювати різні переконання і робити незалежні висновки.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

ЗАКЛЮЧИТЕЛЬНЫЙ АКТ СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ И СОТРУДНИЧЕСТВА В ЕВРОПЕ

(Хельсинки, 1 августа 1975 года)

Дата підписання: 01.08.1975

Дата набуття чинності: 01.08.1975

Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе, начавшееся в Хельсинки 3 июля 1973 года и продолжавшееся в Женеве с 18 сентября 1973 года по 21 июля 1975 года, было завершено в Хельсинки 1 августа 1975 года

Высокими Представителями Австрии, Бельгии, Болгарии, Венгрии, Германской Демократической Республики, Федеративной Республики Германии, Греции, Дании, Ирландии, Исландии, Испании, Италии, Канады, Кипра, Лихтенштейна, Люксембурга, Мальты, Монако, Нидерландов, Норвегии, Польши, Португалии, Румынии, Сан-Марино, Святейшего Престола, Соединенного Королевства, Соединенных Штатов Америки, Союза Советских Социалистических Республик, Турции, Финляндии, Франции, Чехословакии, Швейцарии, Швеции и Югославии.

Во время начального и заключительного этапов Совещания перед его участниками в качестве почетного гостя выступил Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций. В ходе второго этапа Совещания внесли свои вклады Генеральный директор ЮНЕСКО и Исполнительный секретарь Европейской экономической комиссии ООН.

Во время заседаний второго этапа Совещания были сделаны также вклады по различным пунктам повестки дня представителями следующих неучаствующих средиземноморских государств: Алжирской Народной Демократической Республики, Арабской Республики Египет, Израиля, Королевства Марокко, Сирийской Арабской Республики, Тунисской Республики.

Вдохновляемые политической волей, в интересах народов, к улучшению и активизации их отношений, содействию в Европе миру, безопасности, справедливости и сотрудничеству, сближению между ними, а также с другими государствами мира,

Преисполненные решимости в этой связи придать полную действенность результатам Совещания и обеспечить использование плодов, вытекающих из этих результатов, между их государствами и во всей Европе и тем самым расширять, углублять и сделать поступательным и прочным процесс разрядки,

Высокие Представители государств-участников торжественно приняли следующее:

Вопросы, относящиеся к безопасности в Европе

Государства-участники Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, подтверждая свою цель содействия улучшению отношений между ними и обеспечения условий, в которых их народы могут жить в условиях подлинного и прочного мира, будучи ограждены от любой угрозы или покушения на их безопасность; убежденные в необходимости прилагать усилия к тому, чтобы делать разрядку как непрерывным, так и все более жизнеспособным и всесторонним процессом, всеобщим по охвату, и в том, что

претворение в жизнь результатов Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе будет одним из крупнейших вкладов в этот процесс; считая, что солидарность между народами, как и общность стремления государств-участников к достижению целей, как они выдвинуты Совещанием по безопасности и сотрудничеству в Европе, должны вести к развитию лучших и более тесных отношений между ними во всех областях и, таким образом, к преодолению противостояния, проистекающего из характера их отношений в прошлом, и к лучшему взаимопониманию;

памятуя о своей общей истории и признавая, что существование общих элементов в их традициях и ценностях может помогать им в развитии их отношений, и исполненные желания изыскивать, полностью принимая во внимание своеобразие и разнообразие их позиций и взглядов, возможности объединять их усилия с тем, чтобы преодолевать недоверие и укреплять доверие, разрешать проблемы, которые их разделяют, и сотрудничать в интересах человечества;

признавая неделимость безопасности в Европе, как и свою общую заинтересованность в развитии сотрудничества во всей Европе и между собой, и выражая свое намерение предпринимать соответственно усилия;

признавая тесную связь между миром и безопасностью в Европе и в мире в целом и сознавая необходимость для каждого из них вносить свой вклад в укрепление международного мира и безопасности и в содействие основным правам, экономическому и социальному прогрессу и благополучию всех народов; приняли следующее:

а) Декларация принципов, которыми государства-участники будут руководствоваться во взаимных отношениях. Государства-участники, подтверждая свою приверженность миру, безопасности и справедливости и процессу развития дружественных отношений и сотрудничества;

признавая, что эта приверженность, отражающая интересы и чаяния народов, воплощает для каждого государства-участника ответственность сейчас и в будущем, повысившуюся в результате опыта прошлого;

подтверждая, в соответствии с их членством в Организации Объединенных Наций и в соответствии с целями и принципами Организации Объединенных Наций, свою полную и активную поддержку Организации Объединенных Наций и повышению ее роли и эффективности в укреплении международного мира, безопасности и справедливости и в содействии решению международных проблем, как и развитию дружественных отношений и сотрудничества между государствами;

выражая свою общую приверженность принципам, которые изложены ниже и которые находятся в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций, а также свою общую волю действовать, в применении этих принципов, в соответствии с целями и принципами Устава Организации Объединенных Наций;

заявляют о своей решимости уважать и применять в отношениях каждого из них со всеми другими государствами-участниками, независимо от их политических, экономических и социальных систем, а также их размера, географического положения и уровня экономического развития, следующие принципы, которые все имеют первостепенную важность и которыми они будут руководствоваться во взаимных отношениях:

I. Суверенное равенство, уважение прав, присущих суверенитету

Государства-участники будут уважать суверенное равенство и своеобразие друг друга, а также все права, присущие их суверенитету и охватываемые им, в число которых входит, в частности, право каждого государства на юридическое равенство, на территориальную целостность, на свободу и политическую независимость. Они будут также уважать право друг друга свободно выбирать и развивать свои политические, социальные, экономические и культурные системы, равно как и право устанавливать свои законы и административные правила.

В рамках международного права все государства-участники имеют равные права и обязанности. Они будут уважать право друг друга определять и осуществлять по своему усмотрению их отношения с другими государствами согласно международному праву и в духе настоящей Декларации. Они считают, что их границы могут изменяться, в соответствии с международным правом, мирным путем и по договоренности. Они имеют также право принадлежать или не принадлежать к международным организациям, быть или не быть участником двусторонних или многосторонних договоров, включая право быть или не быть участником союзных договоров; они также имеют право на нейтралитет.

II. Неприменение силы или угрозы силой

Государства-участники будут воздерживаться в их взаимных, как и вообще в их международных отношениях от применения силы или угрозы силой как против территориальной целостности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями Объединенных Наций и с настоящей Декларацией. Никакие соображения не могут использоваться для того, чтобы обосновывать обращение к угрозе силой или к ее применению в нарушение этого принципа.

Соответственно государства-участники будут воздерживаться от любых действий, представляющих собой угрозу силой или прямое или косвенное применение силы против другого государства-участника. Равным образом они будут воздерживаться от всех проявлений силы с целью принуждения другого государства-участника к отказу от полного осуществления его суверенных прав. Равным образом они будут также воздерживаться в их взаимных отношениях от любых актов репрессалий с помощью силы.

Никакое такое применение силы или угрозы силой не будет использоваться как средство урегулирования споров или вопросов, которые могут вызвать споры между ними.

III. Нерушимость границ

Государства-участники рассматривают как нерушимые все границы друг друга, как и границы всех государств в Европе, и поэтому они будут воздерживаться сейчас и в будущем от любых посягательств на эти границы. Они будут, соответственно, воздерживаться также от любых требований или действий, направленных на захват и узурпацию части или всей территории любого государства-участника.

IV. Территориальная целостность государств

Государства-участники будут уважать территориальную целостность каждого из государства-участников. В соответствии с этим они будут воздерживаться от любых действий, несовместимых с целями и принципами Устава Организации Объединенных Наций, против территориальной целостности, политической независимости или единства любого государства-участника и, в частности, от любых таких действий, представляющих собой применение силы или угрозу силой.

Государства-участники будут равным образом воздерживаться от того, чтобы превращать территорию друг друга в объект военной оккупации или других прямых или косвенных мер применения силы в нарушение международного права или в объект приобретения с помощью таких мер или угрозы их осуществления. Никакая оккупация или приобретение такого рода не будет признаваться законной.

V. Мирное урегулирование споров

Государства-участники будут разрешать споры между ними мирными средствами таким образом, чтобы не подвергать угрозе международный мир и безопасность и справедливость.

Они будут добросовестно и в духе сотрудничества прилагать усилия к тому, чтобы в короткий срок прийти к справедливому решению, основанному на международном праве.

В этих целях они будут использовать такие средства, как переговоры, обследование, посредничество, примирение, арбитраж, судебное разбирательство или иные мирные средства по их собственному выбору, включая любую процедуру урегулирования, согласованную до возникновения споров, в которых они были бы сторонами.

В случае, если стороны в споре не достигнут разрешения спора путем одного из вышеупомянутых мирных средств, они будут продолжать искать взаимно согласованные пути мирного урегулирования спора.

Государства-участники, являющиеся сторонами в споре между ними, как и другие государства-участники, будут воздерживаться от любых действий, которые могут ухудшить положение в такой степени, что будет поставлено под угрозу поддержание международного мира и безопасности, и тем самым сделать мирное урегулирование спора более трудным.

VI. Невмешательство во внутренние дела

Государства-участники будут воздерживаться от любого вмешательства, прямого или косвенного, индивидуального или коллективного во внутренние или внешние дела, входящие во внутреннюю компетенцию другого государства-участника, независимо от их взаимоотношений.

Они будут, соответственно, воздерживаться от любой формы вооруженного вмешательства или угрозы такого вмешательства против другого государства-участника.

Они будут точно так же при всех обстоятельствах воздерживаться от любого другого акта военного или политического, экономического или другого принуждения, направленного на то, чтобы подчинить своим собственным интересам осуществление другим государством-участником прав, присущих его суверенитету, и таким образом обеспечить себе преимущества любого рода.

Соответственно они будут, в том числе, воздерживаться от оказания прямой или косвенной помощи террористической деятельности или подрывной, или другой деятельности, направленной на насильственное свержение режима другого государства-участника.

VII. Уважение прав человека и основных свобод, включая свободу мысли, совести, религии и убеждений

Государства-участники будут уважать права человека и основные свободы, включая свободу мысли, совести, религии и убеждений, для всех, без различия расы, пола, языка и религии.

Они будут поощрять и развивать эффективное осуществление гражданских, политических, экономических, социальных, культурных и других

прав и свобод, которые все вытекают из достоинства, присущего человеческой личности, и являются существенными для ее свободного и полного развития.

В этих рамках государства-участники будут признавать и уважать свободу личности исповедовать, единолично или совместно с другими, религию или веру, действуя согласно велению собственной совести.

Государства-участники, на чьей территории имеются национальные меньшинства, будут уважать право лиц, принадлежащих к таким меньшинствам, на равенство перед законом, будут предоставлять им полную возможность фактического пользования правами человека и основными свободами и будут таким образом защищать их законные интересы в этой области.

Государства-участники признают всеобщее значение прав человека и основных свобод, уважение которых является существенным фактором мира, справедливости и благополучия, необходимых для обеспечения развития дружественных отношений и сотрудничества между ними, как и между всеми государствами.

Они будут постоянно уважать эти права и свободы в своих взаимных отношениях и будут прилагать усилия, совместно и самостоятельно, включая в сотрудничестве с Организацией Объединенных Наций, в целях содействия всеобщему и эффективному уважению их.

Они подтверждают право лиц знать свои права и обязанности в этой области и поступать в соответствии с ними.

В области прав человека и основных свобод государства-участники будут действовать в соответствии с целями и принципами Устава ООН и Всеобщей декларацией прав человека. Они будут также выполнять свои обязательства, как они установлены в международных декларациях и соглашениях в этой области, включая в том числе Международные пакты о правах человека, если они ими связаны.

VIII. Равноправие и право народов распоряжаться своей судьбой

Государства-участники будут уважать равноправие и право народов распоряжаться своей судьбой, действуя постоянно в соответствии с целями и принципами Устава ООН и соответствующими нормами международного права, включая те, которые относятся к территориальной целостности государств. Исходя из принципа равноправия и права народов распоряжаться своей судьбой, все народы всегда имеют право в условиях полной свободы определять, когда и как они желают, свой внутренний и внешний политический статус без вмешательства извне и осуществлять по своему усмотрению свое политическое, экономическое, социальное и культурное развитие.

Государства-участники подтверждают всеобщее значение уважения и эффективного осуществления равноправия и права народов распоряжаться своей судьбой для развития дружественных отношений между ними, как и между всеми государствами; они напоминают также о важности исключения любой формы нарушения этого принципа.

IX. Сотрудничество между государствами

Государства-участники будут развивать свое сотрудничество друг с другом, как и со всеми государствами, во всех областях в соответствии с целями и принципами Устава ООН. Развивая свое сотрудничество, государства-участники будут придавать особое значение областям, как они определены в рамках Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, причем каждый из них будет вносить свой вклад в условиях полного равенства.

Они будут стремиться, развивая свое сотрудничество как равные, содействовать взаимопониманию и доверию, дружественным и добрососедским отношениям между собой, международному миру, безопасности и справедливости. Они будут равным образом стремиться, развивая свое сотрудничество, повышать благосостояние народов и способствовать претворению в жизнь их чаяний, используя, в частности, выгоды, вытекающие из расширяющегося взаимного ознакомления и из прогресса и достижений в экономической, научной, технической, социальной, культурной и гуманитарной областях. Они будут предпринимать шаги по содействию условиям, благоприятствующим тому, чтобы делать эти выгоды доступными для всех; они будут учитывать интересы всех в сокращении различий в уровнях экономического развития и, в частности, интересы развивающихся стран во всем мире.

Они подтверждают, что правительства, учреждения, организации и люди могут играть соответствующую и положительную роль в содействии достижению этих целей их сотрудничества.

Они будут стремиться, расширяя свое сотрудничество, как это определено выше, развивать более тесные отношения между собой на лучшей и более прочной основе на благо народов.

X. Добросовестное выполнение обязательств по международному праву

Государства-участники будут добросовестно выполнять свои обязательства по международному праву, как те обязательства, которые вытекают из общепризнанных принципов и норм международного права, так и те обязательства, которые вытекают из соответствующих международному праву договоров или других соглашений, участниками которых они являются.

При осуществлении своих суверенных прав, включая право устанавливать свои законы и административные правила, они будут соотноситься со своими юридическими обязательствами по международному праву; они будут, кроме того, учитывать должным образом и выполнять положения Заключительного акта Сопредседательства по безопасности и сотрудничеству в Европе.

Государства-участники подтверждают, что в том случае, когда обязательства членом Организации Объединенных Наций по Уставу Организации Объединенных Наций окажутся в противоречии с их обязательствами по какому-либо договору или другому международному соглашению, преимущественную силу имеют их обязательства по Уставу в соответствии со статьей 103 Устава ООН.

Все принципы, изложенные выше, имеют первостепенную важность, и, следовательно, они будут одинаково и неукоснительно применяться при интерпретации каждого из них с учетом других.

Государства-участники выражают свою решимость полностью уважать и применять эти принципы, как они изложены в настоящей Декларации, во всех аспектах к их взаимным отношениям и сотрудничеству с тем, чтобы обеспечить каждому государству-участнику преимущества, вытекающие из уважения и применения этих принципов всеми.

Государства-участники, учитывая должным образом изложенные выше принципы и, в частности, первую фразу десятого принципа «Добросовестное выполнение обязательств по международному праву», отмечают, что настоящая Декларация не затрагивает их прав и обязательств, как и соответствующих договоров и других соглашений и договоренностей.

Государства-участники выражают убеждение в том, что уважение этих принципов будет способствовать развитию нормальных и дружественных отношений и прогрессу сотрудничества между ними во всех областях. Они также выражают убеждение в том, что уважение этих принципов будет способствовать развитию политических контактов между ними, которые, в свою очередь, будут содействовать лучшему взаимному пониманию их позиций и взглядов.

Государства-участники заявляют о своем намерении осуществлять свои отношения со всеми другими государствами в духе принципов, изложенных в настоящей Декларации.

Цели сотрудничества

Государства-участники выражают свое согласие, в частности, со следующими целями сотрудничества:

- изучать проблемы окружающей среды, которые по своей природе носят многосторонний, двусторонний, региональный или субрегиональный характер, имея в виду их решение, а также поощрять развитие комплексного научного подхода к проблемам окружающей среды;

- повышать эффективность национальных и международных мер по защите окружающей среды путем сопоставления и в соответствующих случаях гармонизации методов, используемых для сбора и анализа фактов, расширения знаний по проблемам загрязнения окружающей среды и рационального использования природных ресурсов, путем обмена информацией, согласования понятий и, по мере возможности, принятия общей терминологии в области окружающей среды;

- принимать необходимые меры для сближения политики в области окружающей среды и, где это целесообразно и возможно, для их гармонизации;

- поощрять, где это возможно и целесообразно, усилия, предпринимаемые на национальном и международном уровнях их заинтересованными организациями, предприятиями и фирмами в области разработки, производства и совершенствования оборудования, предназначенного для защиты и улучшения окружающей среды и наблюдений за ее состоянием.

Дальнейшие шаги после Совещания

Государства-участники, рассмотрев и оценив прогресс, достигнутый на Совещании по безопасности и сотрудничеству в Европе, считая далее, что, в более широком мировом контексте, Совещание является важной частью процесса упрочения безопасности и развития сотрудничества в Европе и что его результаты внесут значительный вклад в этот процесс, намереваясь претворять в жизнь положения Заключительного акта Совещания, с тем чтобы придать полную действенность его результатам и тем самым продвигать вперед процесс упрочения безопасности и развития сотрудничества в Европе, убежденные, что для достижения целей, преследуемых Совещанием, они должны прилагать новые односторонние, двусторонние и многосторонние усилия и продолжать в соответствующих формах, изложенных ниже, многосторонний процесс, начатый Совещанием,

1. Заявляют о своей решимости, в период после Совещания, должным образом учитывать и выполнять положения Заключительного акта Совещания:

а) в одностороннем порядке во всех случаях, которые подходят для такого действия;

б) в двустороннем порядке путем переговоров с другими государствами-участниками;

с) в многостороннем порядке путем встреч экспертов государств-участников, а также в рамках существующих международных организаций, таких как Европейская экономическая комиссия ООН и ЮНЕСКО, в том, что касается сотрудничества в области образования, науки и культуры;

2. Заявляют далее о своей решимости продолжать многосторонний процесс, начатый Совещанием:

а) путем проведения углубленного обмена мнениями как о выполнении положений Заключительного акта и задач, определенных Совещанием, так и в контексте вопросов, обсуждавшихся на нем, об улучшении их взаимоотношений, упрочении безопасности и развитии сотрудничества в Европе, развитии процесса разрядки в будущем;

б) путем организации в этих целях встреч между их представителями, начиная со встречи на уровне представителей, назначенных министрами иностранных дел. Эта встреча определит соответствующие условия для проведения других встреч, которые могли бы включать последующие встречи подобного рода и возможность нового совещания;

3. Первая из встреч, упомянутых выше, состоится в Белграде в 1977 г. Подготовительная встреча для организации этой встречи состоится в Белграде 15 июня 1977 г. Подготовительная встреча примет решение о дате, продолжительности, повестке дня и других условий встречи представителей, назначенных министрами иностранных дел;

4. Правила процедуры, рабочие методы и шкала распределения расходов данного Совещания будут, *mutatis mutandis*, применяться к встречам, предусмотренным выше, в параграфах 1 «с», 2 и 3. Все вышеуказанные встречи будут проводиться в государствах-участниках в порядке ротации. Обслуживание техническим секретариатом будет обеспечиваться принимающей страной.

Подлинник настоящего Заключительного акта, составленный на английском, испанском, итальянском, немецком, русском и французском языках, будет передан правительству Финляндской Республики, которое будет хранить его в своих архивах. Каждое из государств-участников получит от правительства Финляндской Республики заверенную копию настоящего Заключительного акта.

Текст настоящего Заключительного акта будет опубликован в каждом государстве-участнике, которое распространит его и обеспечит возможно более широкое ознакомление с ним.

К правительству Финляндской Республики обращается просьба направить Генеральному секретарю Организации Объединенных Наций текст

настоящего Заключительного акта, который не подлежит регистрации на основании статьи 102 Устава Организации Объединенных Наций, с целью его распространения среди всех членов Организации в качестве официального документа Организации Объединенных Наций.

К правительству Финляндской Республики обращается также просьба направить текст настоящего Заключительного акта Генеральному директору ЮНЕСКО и Исполнительному секретарю Европейской экономической комиссии ООН.

В удостоверение всего этого нижеподписавшиеся Высокие Представители государств-участников, сознавая высокое политическое значение, которое придается ими результатам Совещания, и заявляя об их решимости действовать в соответствии с положениями, содержащимися в изложенных выше текстах, поставил свои подписи под настоящим Заключительным актом.

Совершено в г. Хельсинки 1 августа 1975 года от имени Федеративной Республики Германии: Гельмут Шмидт – Федеральный канцлер; Германской Демократической Республики: Эрих Хонеккер – Первый секретарь Центрального Комитета Социалистической единой партии Германии; Соединенных Штатов Америки: Джеральд Форд – Президент Соединенных Штатов Америки; Австрийской Республики: Бруно Крайский – Федеральный канцлер; Королевства Бельгии: Лео Тиндеманс – Премьер-министр; Народной Республики Болгарии: Тодор Живков – Первый секретарь Центрального Комитета Болгарской коммунистической партии и Председатель Государственного совета Народной Республики Болгарии; Канады: Пьер Эллиот Трюдо – Премьер-министр; Республики Кипр: Его блаженство архиепископ Макариос III Президент Республики Кипр; Дании: Анкер Йоргенсен – Премьер-министр Испании: Карлос Ариас Наварро – Глава правительства; Финляндской Республики: Урхо Кекконен – Президент Республики Французской Республики: Валери Жискар Д'эстэн; Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии: Гарольд Вильсон – Первый лорд казначейства и Премьер-министр Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии; Греческой Республики: Константинос Караманлис – Премьер-министр; Венгерской Народной Республики: Янош Кадар – Первый секретарь Центрального Комитета Венгерской социалистической рабочей партии, член Президиума Венгерской Народной Республики; Ирландии: Лиам Косгрейв – Премьер-министр; Исландии: Гейр Хатлгримссон – Премьер-министр Итальянской Республики: Альдо Моро –

Председатель Совета министров Итальянской Республики и в качестве исполняющего обязанности председателя Совета европейских сообществ; Княжества Лихтенштейн: Вальтер Кибер – Глава правительства; Великого герцогства Люксембург: Гастон Торн – Премьер-министр, Министр иностранных дел; Республики Мальты: Доминик Минтофф – Премьер-министр, Министр иностранных дел и по делам содружества; Княжества Монако: Андре Сен-Мле – Государственный министр, Председатель Правительственного совета, представляющий Его светлейшее высочество князя Монако; Норвегии: Трюгве Браттели – Премьер-министр Королевства Нидерланды: Йооп М. Ден Ойл – Премьер-министр; Польской Народной Республики: Эдвард Герек – Первый секретарь Центрального Комитета Польской объединенной рабочей партии; Португалии: Франсиску Кошта Гомеш – Президент Республики; Социалистической Республики Румынии: Николае Чаушеску – Президент Социалистической Республики Румынии; Сан-Марино: Джан Луиджи Берти – Государственный секретарь по иностранным и политическим делам; Святейшего Престола: Агостино Казароли – Секретарь Совета по государственным делам церкви, специальный делегат Его святейшества папы Павла VI; Швеции: Улов Пальме – Премьер-министр; Швейцарской Конфедерации: Пьер Грабер – Президент конфедерации, руководитель федерального политического департамента; Чехословацкой Социалистической Республики: Густав Гусак – Генеральный секретарь Центрального Комитета Коммунистической партии Чехословакии, Президент Чехословацкой Социалистической Республики; Турецкой Республики: Сумейман Демирель – Премьер-министр; Союза Советский Социалистических Республик: Л.И. Брежнев – Генеральный секретарь Центрального Комитета Социалистической Федеративной Республики Югославии: Иосип Броз Тито – Президент Социалистической Федеративной Республики Югославии.

Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XXXI.- М., 1977. с. 544 - 589.

КАРИБСКИЙ КРИЗИС. ИЗ ПЕРЕПИСКИ ПРЕЗИДЕНТА США ДЖОНА Ф. КЕННЕДИ И ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР Н. ХРУЩЕВА

Вашингтон — Москва. Октябрь — декабрь 1962 г.

а) Кеннеди — Хрущеву, 22 октября

Чтобы избежать какой-либо неправильной оценки со стороны Вашего правительства того, что касается Кубы, я публично заявил, что если на Кубе произойдут определенные события, Соединенные Штаты предпримут все, что надлежит предпринять для защиты своей собственной безопасности и безопасности их союзников.

Более того, Конгресс страны принял резолюцию, выражающую его поддержку этой провозглашенной политики.

Несмотря на это, на Кубе продолжалось быстрое развитие баз ракет дальнего действия и других систем наступательного оружия. Должен сказать Вам, что Соединенные Штаты полны решимости, чтобы эта угроза безопасности для нашего полушария была устранена.

Я надеюсь, что Ваше правительство воздержится от любых действий, которые расширили бы или углубили этот кризис, уже носящий серьезный характер, и что мы сможем договориться вновь встать на путь мирных переговоров.

б) Хрущев — Кеннеди, 23 октября

Должен откровенно сказать, что намеченные в Вашем заявлении меры представляют серьезную угрозу миру и безопасности народов. Соединенные Штаты открыто становятся на путь грубого нарушения Устава Объединенных Наций, на путь нарушения международных норм свободы судоходства в открытых морях, на путь агрессивных действий как против Кубы, так и против Советского Союза...

Устав Организации Объединенных Наций и международные нормы не дают права ни одному государству устанавливать в международных водах проверку судов, направляющихся к берегам Кубинской Республики.

Мы подтверждаем, что оружие, находящееся на Кубе, независимо от того, к какому классу оно относится, предназначено исключительно для оборонительных целей, чтобы обезопасить Кубинскую Республику от нападения агрессора...

в) Кеннеди — Хрущеву, 24 октября

Я надеюсь, что Вы немедленно дадите необходимые инструкции вашим судам соблюдать условия карантина, основа которого была создана голосованием Организации американских государств сегодня около полудня и который вступит в силу в 14-00 по гринвичскому времени 24 октября.

г) Хрущев — Кеннеди. 24 октября

Вы, господин Президент, объявляете не карантин, а выдвигаете ультиматум и угрожаете, что если мы не будем подчиняться Вашим требованиям, то Вы примените силу. Вдумайтесь в то, что Вы говорите! И Вы

хотите убедить меня, чтобы я согласился с этим! Что значит согласиться с этим требованием? Это означало бы руководствоваться в своих отношениях с другими странами не разумом, а потакать произволу. Вы уже апеллируете не к разуму, а хотите запугать нас... Я не могу с этим согласиться... Советское правительство не может дать инструкции капитанам советских судов, следующих на Кубу, соблюдать предписания американских военно-морских сил, блокирующих этот остров.

Мы не будем просто наблюдателями пиратских действий американских кораблей в открытом море. Мы будем тогда вынуждены со своей стороны предпринимать меры, которые сочтем нужными и достаточными для того, чтобы оградить свои права. Для этого у нас есть все необходимое.

д) Хрущев — Кеннеди. 26 октября

Если бы были даны заверения президента и правительства Соединенных Штатов, что США не будут сами участвовать в нападении на Кубу и будут удерживать от подобных действий других, если Вы отзовете свой флот, — это сразу все изменит....

Наша цель была и есть — помочь Кубе, и никто не может оспаривать гуманности наших побуждений, направленных на то, чтобы Куба могла мирно жить и развиваться так, как хочет ее народ...

Я вношу предложение: мы согласны вывезти те средства с Кубы, которые Вы считаете наступательными средствами... США, со своей стороны, учитывая беспокойство и озабоченность Советского государства, вывезут свои аналогичные средства из Турции.

е) Хрущев — Кеннеди. Устное послание. 30 октября. Мы получили от Вас заверение, что Вы не будете вторгаться на Кубу и что не позволите этого сделать другим, а мы при этом условии вывозим оружие, которое Вы назвали наступательным...

И вот на этих компромиссных взаимных уступках этот вопрос решен...

К общему нашему удовлетворению мы перешагнули, может быть, даже через самолюбие. Видимо, найдутся такие бумагомаратели, которые будут выискивать блох в нашей договоренности, копать, кто кому больше уступил.

А я бы сказал — мы оба уступили разуму и нашли разумное решение, которое дало возможность обеспечить мир для всех, в том числе и для тех, которые будут пытаться что-то выискивать...

ж) Хрущев — Кеннеди. Устное послание. 10 декабря 1962 г.

Мы с Вами подошли сейчас к завершающей стадии ликвидации напряженности вокруг Кубы. Наши отношения теперь входят уже в

нормальную колею, так как все те средства, размещенные нами на территории Кубы, которые Вы считали наступательными, вывезены, и Вы в этом убедились, о чем вашей стороной уже было сделано заявление...

Мы ценим то, что Вы, как и мы, не догматически подходили к решению вопроса о ликвидации возникшей напряженности... Понимание и гибкость, проявленные Вами в этом деле, высоко оцениваются нами, хотя наша критика американского империализма остается, конечно, в силе, потому что этот конфликт был действительно создан политикой Соединенных Штатов в отношении Кубы... (27. С. 201-204)

ДОГОВОР О ЗАПРЕЩЕНИИ ИСПЫТАНИЙ ЯДЕРНОГО ОРУЖИЯ В АТМОСФЕРЕ, В КОСМИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ И ПОД ВОДОЙ

Москва. 5 августа 1963 г.

Правительства Союза Советских Социалистических Республик, Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии, Соединенных Штатов Америки, ниже именуемые как «Первоначальные Участники», согласились о нижеследующем:

Статья I

1. Каждый из Участников настоящего Договора обязуется запретить, предотвращать и не производить любые испытательные взрывы ядерного оружия и любые другие ядерные взрывы в любом месте, находящемся под его юрисдикцией или контролем:

а) в атмосфере; за ее пределами, включая космическое пространство; под водой, включая территориальные воды и открытое море;

б) в любой другой среде, если такой взрыв вызывает выпадение радиоактивных осадков за пределами территориальных границ государства, под юрисдикцией или контролем которого проводится такой взрыв. При этом имеется в виду, что положения настоящего подпункта не должны наносить ущерба заключению договора, ведущего к запрещению навечно всех испытательных ядерных взрывов, включая все такие взрывы под землей, к заключению которого Участники, как они заявили в преамбуле к настоящему Договору, будут стремиться.

2. Каждый из Участников настоящего Договора обязуется далее воздерживаться от побуждения, поощрения или какого-либо участия в проведении любых испытательных взрывов ядерного оружия и любых других ядерных взрывов, где бы то ни было, которые проводились бы в любой из сред, названных в пункте 1 настоящей статьи, или имели бы указанные в этом 1-м пункте последствия....

Статья III

1. Настоящий Договор будет открыт для подписания его всеми государствами. Любое государство, которое не подпишет настоящий Договор до вступления его в силу в соответствии с пунктом Б данной статьи, может присоединиться к нему в любое время...

Статья IV Настоящий Договор является бессрочным ... (27. с. 208-209)

ДОГОВОР О НЕРАСПРОСТРАНЕНИИ ЯДЕРНОГО ОРУЖИЯ

Москва — Вашингтон — Лондон. 1 июля 1968 г.

Статья I. Каждое из государств-Участников настоящего Договора, обладающих ядерным оружием, обязуется не передавать кому бы то ни было ядерное оружие или другие ядерные взрывные устройства, а также контроль над таким оружием или взрывными устройствами ни прямо, ни косвенно, равно как и никоим образом не помогать, не поощрять и не побуждать какое-либо государство, не обладающее ядерным оружием, к производству или к приобретению каким-либо иным способом ядерного оружия или других ядерных взрывных устройств, а также контроля над таким оружием или взрывными устройствами.

Статья II. Каждое из государств-Участников настоящего Договора, не обладающих ядерным оружием, обязуется не принимать передачи от кого бы то ни было ядерного оружия или других ядерных взрывных устройств, а также контроля над таким оружием или взрывными устройствами ни прямо, ни косвенно; не производить и не приобретать каким-либо иным способом ядерное оружие или другие ядерные взрывные устройства, равно как и не добиваться и не принимать какой-либо помощи в производстве ядерного оружия или других ядерных взрывных устройств...

Статья IX

1. Настоящий Договор открыт для подписания его всеми государствами. Любое государство, которое не подпишет Договор до вступления его в силу в соответствии с пунктом 3 данной статьи, может присоединиться к нему в любое время...

2. Настоящий Договор вступает в силу после его ратификации государствами, правительства которых назначены в качестве депозитариев Договора, и 40 другими подписавшими настоящий Договор государствами и сдачи ими на хранение ратификационных грамот. Для целей настоящего Договора государством, обладающим ядерным оружием, является

государство, которое произвело и взорвало ядерное оружие или другое ядерное взрывное устройство до 1 января 1967 года... (27. с. 215-217)

ЧЕТЫРЕХСТОРОННЕЕ СОГЛАШЕНИЕ ПО ЗАПАДНОМУ БЕРЛИНУ

Берлин. 3 октября 1971 г.

Правительства Союза Советских Социалистических Республик, Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии, Соединенных Штатов Америки и Французской Республики, представленные их послами..., согласились о следующем.

Часть I. Общие постановления

1. Четыре Правительства будут стремиться способствовать устранению напряженности и предотвращению осложнений в соответствующем районе.

2. Четыре Правительства с учетом своих обязательств по Уставу Организации Объединенных Наций согласны в том, что в этом районе не должна применяться сила или угроза силой и споры должны решаться исключительно мирными средствами...

Часть II. Постановления, относящиеся к западным секторам Берлина

А. Правительство Союза Советских Социалистических Республик заявляет, что транзитное сообщение по шоссе, железным дорогам и водным путям по территории Германской Демократической Республики гражданских лиц и грузов между Западными секторами Берлина и Федеративной Республикой Германии будет происходить без помех, что такое сообщение будет облегчено с тем, чтобы оно осуществлялось наиболее простым и быстрым образом, и что оно будет пользоваться благоприятствованием...

В. Правительства Французской Республики, Соединенного Королевства и Соединенных Штатов Америки заявляют, что связи между Западными секторами Берлина и Федеративной Республикой Германии будут поддерживаться и развиваться с учетом того, что эти сектора по-прежнему не являются составной частью Федеративной Республики Германии и не будут управляться ею и впредь...

С. Правительство Союза Советских Социалистических Республик заявляет, что сообщения между Западными секторами Берлина и пограничными с этими секторами районами и теми районами Германской Демократической Республики, которые не граничат с этими секторами, будут улучшены. Постоянные жители Западных секторов Берлина смогут

совершать поездки и посещать такие районы по иным, семейным, религиозным, культурным или коммерческим мотивам или в качестве туристов на условиях, сходных с применяемыми в отношении других лиц, въезжающих в эти районы.

Тема 6. Основні тенденції розвитку провідних країн світу на початку XXI ст.

Хоч у 90-ті роки намітилися позитивні зміни у розбудові світового порядку, в нове, XXI століття, людство вступило з тягарем невирішених міжнародних проблем, накопичених за десятиліття «холодної війни». Перші роки XXI ст. свідчать про інертне збереження основних тенденцій попереднього розвитку міжнародних відносин, разом із тим у них намітилися нові характерні риси.

У сучасному багатополлярному світі не тільки зберігся, а й чіткіше окреслився його поділ на три частини: перша – включає постіндустріальні держави, друга – ті, що досягли стадії індустріального розвитку, третя – представлена країнами, що залишилися в доіндустріальній ері відсталості й бідності. Полюсні відмінності між постіндустріальними державами і країнами третього світу не зменшуються, а навпаки, збільшуються і в цьому приховуються небезпечні виклики майбутньому розвитку міжнародних відносин.

Суттєво почав впливати на формування нової політики світового порядку глобалізм, який зародився наприкінці XX ст. і був наслідком індустріального розвитку.

На сучасному етапі структури міждержавних організацій і центри економічної та військової потуги, що склалися в минулому столітті, продовжують найбільшою мірою впливати на формування основних напрямів і тенденцій в розвитку міждержавних відносин у рамках традиційного міжнародного права. Однак вже в перші роки XXI ст. для світової спільноти виникли нові загрози «розповзання» ядерної зброї, міжнародного тероризму, глобалізації, організованої злочинності, розповсюдження етно-релігійних конфліктів та неконтрольованої еміграції. Сучасна практика міжнародних відносин чітко висунула вимоги не тільки щодо удосконалення існуючих міждержавних структур, а й до окремих норм міжнародного права.

У зв'язку із глобальними суспільними і природними викликами ще більшої актуальності набула проблема реформування найуніверсальнішої міждержавної структури – ООН, яка, за переконанням багатьох світових політиків, не зможе без радикальних змін успішно виконувати в нових умовах свої засадничі завдання. Питання ефективності ООН найтісніше пов'язані з її реформуванням. Найбільше нарікань викликає виняткове право вето при прийнятті рішень для п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН.

Однією з ключових проблем міжнародних відносин є відвернення термоядерної війни та забезпечення ненасильницького миру. Адже вчені підраховали, що більш як за чотири тисячоліття відомої нам історії лише близько 300 років були мирними, а великі або малі війни забрали життя 3,5 млрд. чоловік. І сьогодні кількість дрібних конфліктів на планеті не зменшується, а навпаки, на карті постійно жевріють незгасаючі вогнища насильства. Після Другої світової війни гармати на Землі не стріляли лише 22 години, відбулось 218 конфліктів із загальною кількістю жертв понад 30 млн. чоловік. Сьогодні мають місце 42 збройних конфлікти, і в стадії врегулювання – 21. Характер збройних конфліктів показує, що агресії, з точки зору міжнародного права, поменшало, тоді як кількість постійних конфліктів весь час зростає. Чимало збройних конфліктів пов'язано з розпадом держав, і тому партизансько-терористичні формування сьогодні беруть участь у 97% конфліктів у світі.

Неабияке значення для вирішення цієї проблеми мають відносини між США і Росією. Із початком XXI ст. нові тенденції намітилися у формуванні зовнішньополітичних доктрин США і Росії, реалізація яких помітно позначається на загальному розвитку міжнародних відносин. Перемога Республіканської партії на президентських виборах у листопаді 2000 р. й терористичні атаки 11 вересня 2001 р. на Нью-Йорк і Вашингтон спричинили модифікацію зовнішньої політики США. На зміну «доктрині Клінтона», серцевиною якої була політика сприяння розширенню демократії, першим пріоритетом зовнішньополітичних завдань адміністрація Дж. Буша-молодшого висунула боротьбу проти міжнародного тероризму. Фокус американської стратегії перемістився на викорінення глобальних терористичних організацій, що представляють загрозу США та їхнім союзникам. Тісно пов'язаний із ним другий пріоритет зовнішньої політики США – боротьба проти «осі зла», складовими частинами якої президент США оголосив Ірак, Іран і Північну Корею.

Основна мета «доктрини Буша» – зберегти і закріпити в системі міжнародних відносин XXI ст. провідне становище США, як єдиної наддержави, що спирається на могутню економічну і військову потугу. Нова американська доктрина робила ставку на односторонні дії. «США, – заявив Дж. Буш-молодший, – будуть діяти з союзниками там, де це можливо, але готові виступати самостійно там, де є необхідність».

Ідея Дж. Буша-молодшого, висловлена у 2002 р. про те, що диктаторські режими становлять загрозу національній безпеці США, була підкріплена остаточно у формулі захисту «повсюдної демократизації». У «Стратегії 2006 р.»

підкреслювалося, що США «будуть домагатися і підтримувати ріст демократичних рухів, демократичних інститутів у кожній країні і культурі з кінцевою метою покінчити з тиранією в нашому світі».

Реалізація окремих положень нової американської зовнішньополітичної доктрини розпочалася одразу після здійснення терористичних актів 11 вересня 2001 р., коли стало відомо, що вони організовані бойовиками «Аль-Каїди», керівник якої – Осама бен Ладен знаходиться під захистом талібів у Афганістані. США у листопаді цього ж року розпочали воєнну антитерористичну операцію, внаслідок якої режим талібів було повалено і утворено новий світський уряд прозахідної орієнтації Хаміда Карзая. Згідно з рішенням Ради Безпеки ООН, тут були розміщені Міжнародні допоміжні сили безпеки.

Наступним кроком у здійсненні «доктрини Буша» була організація воєнної операції проти Іраку. Звинувачуючи Ірак у володінні ядерною та іншими видами зброї масового знищення, адміністрація Дж. Буша-молодшого розпочала психологічну підготовку до війни ще у 2002 р. Рада Безпеки ООН, до якої звернулися США з проханням підтримати проведення «каральних заходів» проти Іраку, відмовилася надати таке право. Проти проголосувало 11 представників різних держав. Однак, 20 березня 2003 р. об'єднані сили антиіракської коаліції, основу яких становили американські та британські військові з'єднання, розпочали воєнні дії. До складу коаліції увійшли збройні сили 38 країн, у тому числі з колишнього «табору соціалізму». Війна з Іраком виявила значні розходження між США та їхніми союзниками з НАТО. Уряди Франції та ФРН виступили з критикою дій американської адміністрації, а Туреччина відмовилася надати свою територію для базування армії антиіракської коаліції.

Іракська війна стала водорозділом у відносинах з Росією. Між двома країнами намітилися нові суперечності у зв'язку з підозрами Кремля, що США таким чином намагаються встановити повний контроль не тільки над нафтовими ресурсами Іраку, а й в рамках «нафтової стратегії», націленої на великий простір від Чорного моря і Перської затоки до кордонів Китаю, залучити у нього країни Середньої Азії.

Завдавши ударів по командних пунктах, аеродромах, залізничних вузлах, союзні з'єднання на початку квітня 2003 р. вступили до Багдада, після чого організований опір припинився. 1 травня 2003 р. президент Дж. Буш-молодший, перебуваючи на борту американського авіаносця «Авраам Лінкольн», оголосив про переможне завершення війни. Зброю масового знищення не було виявлено. Територію Іраку поділили на три окупаційні зони:

американську, британську та польську. До останньої прибув і військовий контингент із України.

Одночасно зі зміною зовнішньополітичних пріоритетів США окреслилися нові тенденції у зовнішній політиці Росії, які почали чіткіше проявлятися з обранням у 2000 р. Владіміра Путіна президентом.

У 2002 р. Росія відмовилася від виконання угод, які передбачали виведення до 2003 р. військових з'єднань із території Грузії та Придністров'я. Цього ж року В. Путін заявив, що Росія виходить із Договору про звичайні збройні сили Європи, посилаючись на те, що окремі країни не ратифікували його.

У партнерських американо-російських відносинах, які є однією із найважливіших основ стратегічної стабільності у світі, з'явилися ознаки погіршення діалогу після того, як на Празькому саміті Північноатлантичного союзу в листопаді 2002 р. сім держав (Болгарія, Естонія, Литва, Латвія, Румунія, Словаччина, Словенія) отримали запрошення розпочати переговори про вступ до НАТО.

Американо-російський діалог «зіпсувала» пропозиція Дж. Буша-молодшого розмістити у Чехії і Польщі комплекси протиповітряної оборони для попередження можливого удару з боку Ірану. В Кремлі таку пропозицію розцінили як черговий наступ країн НАТО на Схід.

Наступним етапом у погіршенні американо-російських відносин, як і з ЄС, було визнання США та західноєвропейськими країнами проголошеної в лютому 2008 р. республіки Косово, всупереч позиції Москви. У Кремлі сприйняли такий варіант вирішення багаторічної проблеми, як удар по позиціях Росії на міжнародній арені, зокрема на Балканах. Коли ж Росія на початку серпня 2008 р. вторглася на територію Грузії з метою анексії частини її території, США та інші країни Заходу розцінили такі дії як відкриту агресію, грубе порушення Росією норм міжнародного права й усіх підписаних нею договорів. Анексію частини території Грузії і проголошення їх «незалежними республіками» не сприйняла більшість країн світу. Внаслідок цього, започатковане у 90-х рр. ХХ ст. російсько-американське партнерство змінилося різкою конфронтацією між двома країнами.

Аналізуючи ці події вчені почали висловлювати думку про початок «другої холодної війни». Ситуація загострилась в 2014 р. в зв'язку з анексією Криму і початком АТО на Сході України. Нова конфронтація має жахливу «перспективу» глобальної геополітичної, військової, економічної та ідеологічної конфронтації між Росією та її союзниками – з одного боку, і США та їх союзниками – з іншого. В серпні 2015 р. Академік Рижов зазначив, що

російська влада, розпочавши агресію проти України, ввела Росію в історичну та стратегічну пастку, а «холодна війна 2» наближається до свого апогею.

Амеиканський історик С. Коен вважає: «Еще хуже обстоит дело с нынешней новой «холодной войной». Нет сомнений, что она идет, хотя пресса и не решается назвать ее своим именем, именуя по каким-то журналистским соображениям «худшим кризисом со времен «холодной войны». Как бы то ни было, эта новая «холодная война» может оказаться более опасной, чем минувшая, которую мы с таким трудом пережили».

В цих умовах на початку XXI ст. ще більш важливим чинником міжнародної стабільності став Європейський Союз, який розширився до 27 країн із майже 500-мільйонним населенням. Європейський Союз проводить узгоджену зовнішню політику, основні принципи якої виробляються країнами-членами шляхом погодження і консенсусу. У зв'язку з тим, що майже усі країни ЄС є членами НАТО, вона збігається, в основному, з принципами зовнішньополітичної діяльності Північноатлантичного Союзу.

Показовою новою тенденцією XXI ст. є стрімке економічне і військове піднесення Китаю, який перетворився у ще один полюс сили. Впродовж останніх десяти років економіка КНР знаходиться на піднесенні. Активізувалися економічні зв'язки КНР не тільки з азійськими країнами, але й зі США та ЄС. «Тихе проникнення» китайських виробів у Росію, США, країни Європи викликає занепокоєння керівників цих країн.

Економічне піднесення, великі масштаби країни і кількість населення, місце постійного члена Ради Безпеки ООН і наявність ядерної зброї перетворили Китай у важливий самостійний фактор сили в міжнародному житті.

У міжнародних відносинах початку XXI ст., які є продовженням основних тенденцій попередніх повоєнних десятиліть, хоча й намітилися нові характерні ознаки, однак вони не призвели до радикальних змін. Силовий фактор, на жаль, і надалі переважає правовий у вирішенні міждержавних проблем.

У другій половині XX ст. новим чинником міжнародного життя став політичний тероризм – специфічна тактика політичної боротьби, що полягає в систематичному використанні ідеологічно вмотивованого насилля. Явище міжнародного тероризму відомо людству ще з часів середньовіччя, але саме в даний час, коли завершується формування глобальної світової цивілізації міжнародний тероризм набуває нової якості і місця в світовій політиці. Оскільки терористичні акти планують та здійснюють порівняно невеликі групи людей, які не підпорядковуються загальноприйнятим політичним та етичним

нормам і перебувають поза контролем відповідальних політиків, тероризм є винятково деструктивним фактором міжнародної політики.

Після розпаду Радянського Союзу та припинення ідеологічно вмотивованої підтримки Москвою радикальних недержавних рухів в інших країнах, характер терористичної загрози для міжнародної безпеки змінився. На перший план вийшли радикальні ісламістські угруповання, які виступають загалом проти західного світу, й особливо проти США й Ізраїлю.

Потужним терористичним угрупованням, яке заявило про себе в 1990-х рр., стала створена 1988 р. Усамою бен Ладеном організація «Аль-Каїда». У лютому 1998 р. Усама бен Ладен оголосив про створення «Ісламського світового фронту боротьби проти євреїв та хрестоносців», заявивши, що Західний світ оголосив новий хрестовий похід проти ісламу. Крім «Аль-Каїди» до цього об'єднання увійшли організації «Аль-Джама аль-Ісламія» (Єгипет), «Аль-Джихад» (Єгипет), «Харакат уль-Ансар» (Кашмір, Індія), «Талібан» (Афганістан) та ін. Крім цього «Аль-Каїда» фінансувала й надавала різноманітну підтримку мусульманським терористам та повстанцям у Алжирі, Боснії, Еритреї, Ємені, Індії, Косово, Пакистані, Сомалі тощо.

Метою ісламських терористичних організацій є створення єдиної мусульманської держави за законами шаріату.

Не зважаючи на різні цілі, географічну віддаленість і навіть певні розбіжності, на початку XXI ст. відбувається консолідація терористичних сил на міжнародній арені.

Ще одна характерна тенденція сучасного тероризму полягає в тому, що все частіше терористичні організації не обмежуються рамками терористичних актів, а надають великого значення політичній діяльності. Численні ісламські терористичні організації, організації терористів в Ісландії, Туреччині, Іраку, Шрі-Ланці, Іспанії мають в своєму складі як політичні, так і військові організації. Політичні підрозділи ведуть боротьбу за досягнення поставленої мети легальними методами, виховують в потрібному їм дусі молодь, займаються бізнесом, тоді як військові підрозділи здійснюють терористичні акти.

Терористи все більше взаємодіють з кримінальною злочинністю. Так перуанські та колумбійські терористи співпрацюють з наркоманією, в Сомалі з морськими піратами, на о. Корсика з сицилійською мафією.

Значно зростає загроза використання цими організаціями зброї масового знищення (ядерної, біологічної, хімічної).

В сучасному світі зростає технічна оснастка терористів, з'явився комп'ютерний та космічний тероризм.

В цих умовах зростає роль міжнародних організацій для консолідації зусиль світового співтовариства в боротьбі з тероризмом, бо це глобальна, транснаціональна загроза.

Економічний простір різних країн і регіонів світу в період, що розглядається, відбувався складно й неоднозначно. В індустріально розвинутих державах господарське піднесення 80-х років у 1991 – 1993 рр. змінив черговий економічний спад. Проте він виявився неглибоким: абсолютне падіння промислового виробництва склало 1-2 %. Західні країни досить швидко вийшли зі стану Депресії. В наступні роки, аж до нині, тривало економічне піднесення у США: тут темпи зростання валового внутрішнього продукту становили 3,5 – 4,5 % на рік. У країнах Західної Європи спостерігалися хоча й нижчі, проте так само стабільні показники господарського розвитку: щорічний приріст ВВП складав 2 – 2,5 %, проте з 2002 р. економічне становище тут почало ускладнюватися. Загалом упродовж останнього десятиліття минулого і початку нинішнього століття в індустріально розвинутих країнах світу давалося взначи скорочення темпів економічного зростання, яке проявилось ще в 70 – 80-ті роки. Це явище пов'язане з нерівномірністю та циклічністю розвитку світового господарства.

Суттєво змінили свої позиції нові індустріальні країни й території: Сінгапур, Тайвань, Гонконг, Південна Корея. Небаченими темпами продовжував розвиватися Китай: впродовж останніх десятиліть середньорічний приріст ВВП країни становив не менше 10 відсотків.

На сучасному етапі можна виділити наступні основні тенденції розвитку світової економіки: інтернаціоналізація, глобалізація та транснаціоналізація господарської життя.

Глобалізація світогосподарських відносин проявляється в поступовому втягуванні в дану сферу всіх видів міжнародних економічних відносин: зовнішня торгівля, рух капіталу, переміщення трудових ресурсів, науково-технічне і технологічне співробітництво та ін. Глобалізація – це, в першу чергу, однотипність всіх національних економік, що функціонують сьогодні на основі ринкових принципів організації, внутрішньо- і зовнішньоекономічних відносин. У рамках світової економіки глобалізаційні процеси виступають як системоутворюючі, а на національному – як структуротворні. Взаємопов'язаність економічного життя проявляється набагато сильніше, ніж раніше, і охоплює практично всі країни світу.

Постіндустріалізація. Характеризує процес переходу від індустріального суспільства до постіндустріального. У постіндустріальному суспільстві основними ресурсами стають інформація і робоча сила. Економічні відносини

багато в чому визначаються здібностями виробляти й використовувати нові знання. Інтелектуальний розвиток суспільства стає домінуючою передумовою господарського життя, а саме це життя багато в чому визначається постійними нововведеннями.

Нерівномірність соціально-економічного розвитку. Розрив у рівнях соціально-економічного розвитку між країнами і територіями світу спостерігається протягом всієї історії людства. Сьогодні він проявляється насамперед як різниця в рівнях розвитку між розвиненими і всіма іншими країнами. Наприкінці ХХ – початку ХХІ в. розрив між розвиненими країнами і країнами, що розвиваються в цілому не збільшується і навіть має тенденцію до скорочення. Це відбувається за рахунок швидкого прогресу в підгрупі нових індустриальних країн. У той же час для найбільш бідних країн характерним залишається подальше збільшення їх відставання від розвинених держав.

Перегрупування країн і зміна співвідношення сил. Виходячи з тенденцій, що склалися, економічним центром світу може стати Східна та Південно-Східна Азія (Китай, Японія, Південна Корея, нові розвинені і нові індустриальні країни), на яку вже зараз припадає близько 30% ВМП, причому роль економічного лідера тут переходить від Японії до Китаю.

Регіоналізація та інтеграція. Регіоналізація – орієнтація країни у своїх зовнішньоекономічних зв'язках, перш за все, на сусідні регіони (більше 80% зовнішньоторговельного обороту Росії припадає на сусідні країни і регіони). Регіоналізація є базою для міжнародної економічної інтеграції. Ця категорія характеризує процес зрощення економік сусідніх країн єдиний господарський комплекс на основі глибоких і стійких економічних зв'язків між їхніми компаніями.

Експансія транснаціональних корпорацій. Транснаціональні корпорації (ТНК) перетворюються на головну рушійну силу економічної глобалізації. Жорсткість конкурентної боротьби, прагнення знизити витрати на розробку і комерційне використання новітніх технологій спонукають найбільші ТНК використовувати різноманітні форми злиття і поглинання, що стає все більш характерною тенденцією сучасності. Основним інструментом експансії ТНК служать прямі іноземні інвестиції, що дозволяють створювати в інших країнах філії шляхом будівництва нових підприємств, взяття під контроль та реконструкції існуючих. За рахунок оптимального розміщення виробництва в різних країнах, з урахуванням їх порівняльних переваг (наявність джерел сировини, кваліфікованої робочої сили, технічного рівня виробництва і т. д.) ТНК досягають більш високої економічної ефективності. Вони руйнують кордони між національними ринками товарів, капіталів і робочої сили за

допомогою формування прямих виробничо-технічних і економічних зв'язків між підприємствами в різних країнах, викликаючи ефект інтернаціоналізації економіки. З'явилися офшорні фінансові зони, які давали можливість зекономити («відмити гроші»), зареєструвавши свої доходи у країні, де існувала нежорстка фіскальна система і банки мало переймалися джерелом походження грошей. Такими «фінансовими оазами» для західних підприємців були здебільшого невеличкі (інколи екзотичні) країни на кшталт Ліхтенштейну, Кіпру чи Віргінських островів.

Лібералізація господарського життя у світі. Державне регулювання економіки протягом більшої частини ХХ в. посилювалося. Однак в останні півтора – два десятиліття намітилася зворотна тенденція. Націоналізація змінилася приватизацією, державний контроль над цінами слабшає, субсидування окремих галузей знижується, а діяльність ТНК все менше піддається державному регулюванню. Відбулося значне скорочення більшістю країн, насамперед членами Світової організації торгівлі (СОТ), митних та інших бар'єрів на шляху транскордонного руху товарів.

Глобальний характер соціально-економічних проблем. Загальнолюдськими проблемами, вирішення яких не піддається силам окремих країн, стали обмеженість природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища, випереджаюче зростання чисельності населення порівняно з ресурсними можливостями планети, збільшується розрив між бідними і багатими країнами та ін.

Уразливість національних економік в умовах їх зростаючої взаємозалежності. В умовах глобалізації все чіткіше проявляється реальність загрози «ланцюгової реакції» у вигляді дестабілізації економічного розвитку тієї чи іншої країни під впливом багатьох обставин у вигляді помилкової державної політики, неефективного контролю над фінансовою та банківською системами, високого ступеня інтернаціоналізації капіталу, різкого погіршення кон'юнктури на світових товарних ринках, політичних криз та ін.

Масовість антиглобалістських виступів. Антиглобалістський рух – громадська сила, яка закликає відмовитися від «глобалізації по-американськи» і вважає можливим надати їй людське обличчя. Антиглобалізм являє собою не заперечення об'єктивних тенденцій світового розвитку, а протест проти тих форм, які проявляються у вигляді реалізації інтересів найбільш розвинених країн світу, і перш за все США.

Отже світ ХХ ст., досягнувши великих позитивних зрушень у культурному розвитку, науці, техніці, у той же час опинився з великою кількістю глобальних проблем. Це, насамперед, екологічні, воєнно-політичні,

ресурсно-економічні проблеми, що виявляються у кризових ситуаціях у галузі освіти, культури, охорони здоров'я. Якщо ці проблеми залишити без вирішення, світова цивілізація може опинитися на межі глобальної катастрофи і навіть загинути, поповнивши тим самим список давніх цивілізацій, які зникли назавжди. На відміну від попередніх тисячоліть, криза нинішньої цивілізації носить не локальний, а світовий характер. Щоб подолати цю кризу, людство має об'єднати свої зусилля, ресурси, інтелектуальний та духовний потенціал, і лише тоді воно матиме шанс на порятунок від глобальної катастрофи. Термін «глобальні проблеми» з'явився у 60-х роках ХХ ст. Спочатку на Заході, згодом – на Сході, у колишньому Радянському Союзі. Як тоді, так і тепер, серед науковців, філософів не існувало єдиної, загальноприйнятої, універсальної думки на природу і причини їх виникнення, оцінку та шляхи вирішення. І по цей день існує розбіжність стосовно чисельності глобальних проблем. Західні дослідники (зокрема, представники «Римського клубу» (міжнародної неурядової організації, створеної італійським менеджером Ауреліо Печчеї, що запросив у квітні 1968 р. біля 30 європейських учених – соціологів, економістів, природників і т.д.) вважають, що сучасному людству загрожує близько сотні глобальних проблем. Вітчизняні – нараховують таких близько трьох десятків.

Вчені виділяють два **основні** джерела виникнення глобальних проблем сучасності:

- поглиблення суперечностей між людиною та природою, які ведуть до виникнення екологічних, продовольчих, енергетичних, природно-сировинних проблем;
- розширення зони суперечностей між народами, людьми взагалі, що має наслідком виникнення проблем війни та миру, захисту і розвитку духовного середовища, демографічного розвитку, боротьби із злочинністю, міжнародним тероризмом, поширення небезпечних хвороб тощо.

Існує дуже багато класифікацій глобальних проблем сучасності. Однією з найбільш популярних є запропонована норвезьким соціологом Й. Галтунго Му, котрий визначив чотири критичні ситуації, з якими зіткнулося людство у другій половині ХХ століття. Більш традиційною є класифікація, запропонована польським політологом Артуром Воднаром.

Доцільно буде навести класифікацію глобальних проблем людства за їх характером:

- проблеми переважно соціально-політичного характеру (відвернення ядерної війни, припинення гонки озброєнь, мирне розв'язання конфліктів, формування ненасильницького миру);

- проблеми переважно соціально-економічного характеру (подолання економічної та культурної відсталості, вирішення проблеми зuboжіння, забезпечення ефективного виробництва, розв'язання світової енергетичної, сировинної і продовольчої криз, оптимізація демографічної ситуації, особливо в країнах, що розвиваються; освоєння у мирних цілях;
- соціально-екологічні проблеми (забруднення навколишнього середовища, необхідність раціонального використання природних ресурсів Землі);
- проблеми людини (забезпечення її основних прав та свобод, подолання відчуженості від природи та політики, держави).

Соціально-економічні проблеми зумовлені економічною відсталістю багатьох країн і народів. Слаборозвинені країни мають у 3 рази більше населення, ніж розвинені країни, а виробляють промислової продукції у 6 разів менше. Загальний борг слаборозвинених країн виріс до 900 млрд. доларів і далі збільшується. Причини економічної відсталості багатьох країн та народів криються в колоніальному минулому цих країн, економічній залежності від розвинених країн, монокультурному характері господарства, «демографічному вибуху».

Шляхи розв'язання цієї проблеми ідуть через проведення соціально-економічних реформ, ліквідацію монокультурного господарства, списання зовнішнього боргу слаборозвиненим країнам, необхідність відмовитись від дискримінації товарів країн, що розвиваються, залучення цих країн до новітніх технологій, збільшення допомоги МВФ, МБРР, реформування світової фінансової системи, збільшення матеріальної допомоги розвинених країн, проведення демографічної політики, спрямованої на зменшення народжуваності.

Гострою залишається проблема голоду, яка тісно пов'язана з економічною відсталістю країн. На сьогодні 1 млрд. населення живе за межею бідності. Постійно 450 млн. людей на планеті голодують. За даними ООН, у світі понад 1 млрд. населення не забезпечено продовольством. Щорічно від недоїдання потерпає 30% населення Африки і помирає 11 млн. дітей віком до 5 років. Фінансування цих держав необхідно направити на підвищення врожайності ґрунтів, залучивши досягнення селекції, запровадити широке використання біологічної продуктивності Світового океану та штучних продуктів.

Демографічна проблема також потребує уваги. Щоденно людство збільшується на 290-300 тис. осіб, причому в країнах Африки, Азії, Латинської Америки з кожних 11 дітей, що народжується в світі, у них народжується 10. Якщо населення розвиненої Європи щороку зменшується на 1,2 млн осіб, то

населення Африки збільшується на 15 млн. У європейських, північно-американських державах корінне населення зменшується і старіє. Основна дилема, яка постала перед керівниками держав – чи потрібно адаптувати національні економіки, соціальні програми до меншої кількості населення і більшої частки громадян похилого віку, чи варто компенсувати від'ємний природний приріст населення за рахунок еміграції.

Реально багатші держави не можуть припинити потік емігрантів з менш багатих держав і отримати роботу в політично стабільних державах Західної Європи та Північної Америки прагнуть сотні мільйонів осіб. Міграційні потоки в напрямку до Західної Європи та Північної Америки щороку зростають.

Уже нинішній рівень міграції жителів Азії в країни Євросоюзу та Північної Америки викликає стурбованість у політиків. Чимало роботодавців, економістів закликають уряди своїх країн збільшити квоти на надання легальної роботи емігрантам, натомість профспілки відстоюють протилежну точку зору, а крайні праві організації все частіше здійснюють терористичні акти проти емігрантів.

Чимало нелегальних емігрантів з Азії – торговці наркотиками, зброєю, людьми, члени терористичних організацій. Збільшення кількості нелегальних емігрантів призводить до росту рівня злочинності. Тому еміграційна політика сьогодні стає пріоритетним напрямком державного управління. Один із найважливіших сучасних напрямків європейської еміграційної політики – технічне та кадрове укріплення кордонів Євросоюзу з метою недопущення потоків нелегалів та імпорту злочинності.

Однією із найнебезпечніших глобальних проблем, які більшість вчених ставлять на перше місце, є *екологічна проблема*. Нестримне зростання виробництва, наслідки науково-технічного прогресу і нерозумного природокористування ставлять світ перед реальною загрозою глобальної екологічної катастрофи. Серед них – різке погіршення повітряного басейну планети, проблема «водного голоду». Велику загрозу становлять кислотні дощі, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки цього надзвичайно тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти. Від «кислотних дощів» у Швеції та Норвегії постраждало понад 2,5 тис. озер, які використовувалися у рибному господарстві. У ФРН постраждала третина лісів.

Серйозну небезпеку становлять зміни енергетичного балансу планети. Концентрація вуглекислого газу в атмосфері за останні півстоліття зросла на 20%, внаслідок чого він повністю оперезав земну кулю. Виникла реальна загроза зміни клімату із підвищенням температури.

Міжурядова комісія щодо кліматичних змін (ІРИС) прогнозує, що за ХХІ ст. температура підніметься на 3,5 С. Ця нібито незначна зміна може виявитись катастрофічною. У деяких регіонах посухи можуть стати довшими, в інших – дощі сильнішими, урагани – руйнівнішими... Хоч і сьогодні від повеней та голоду помирають мільйони людей, однак через глобальне потепління кількість смертей може значно збільшитись. Почастішають хвороби та смертні випадки, пов'язані із спекою. Може збільшитись частота та кількість лісових пожеж, підвищиться рівень моря. Необхідно змінювати сучасну екологічну свідомість людини, яка повинна виконувати роль регулятора у відносинах між суспільством, людиною і природою.

Поглиблення інтернаціоналізації соціально-економічного розвитку посилює транскордонний характер екологічних проблем, провокуючи загрозу глобальної екологічної катастрофи. Екологічні чинники зумовлюють появу нових явищ у міжнародних економічних відносинах. Ідеться насамперед про екологічний демпінг, екологічний неоколоніалізм та екологічний протекціонізм.

Екологічний демпінг – один із проявів недобросовісної конкуренції, пов'язаний із необґрунтованим зниженням експортних цін шляхом скорочення витрат на природозберігаючі та екологічно безпечні технології.

Екологічний неоколоніалізм – екологічна експансія розвинених країн, їх спроби розв'язати власні екологічні проблеми за рахунок переміщення природонебезпечних виробництв, токсичних та радіоактивних відходів у менш розвинуті країни, інтенсивного використання світових природних багатств при консервації власних природних ресурсів, нарощування збуту за межами країни екологічно шкідливих товарів тощо.

Екологічний («зелений») протекціонізм – політика держави, спрямована на заборону та обмеження виробництва, продажу і використання екологонебезпечної продукції та ввезення в країну технологій і товарів, які завдають шкоди навколишньому середовищу і становлять загрозу здоров'ю населення.

Нині у рамках світового співтовариства склалась ціла система міжнародних екологічних організацій: Світова комісія з навколишнього середовища і розвитку (WCED), Світова промислова рада з навколишнього середовища (WICE), Коаліція на підтримку екологічної відповідальності

компаній (CERES), Консультативний комітет із питань бізнесу і навколишнього середовища (ACBE), Комітет COT з торгівлі та навколишнього середовища. Оскільки екологізація економіки вимагає значних затрат людських, матеріальних та фінансових ресурсів, зусиллями світового співтовариства створено низку міжнародних організацій, покликаних сприяти залученню коштів для захисту навколишнього середовища, модернізації застарілих, екологічно небезпечних виробництв і технологій, розвитку безпечної торгівлі тощо. Серед цих організацій – Глобальний екологічний фонд ринків, що розвиваються (GEEMF), Північноамериканський екологічний фонд (NAEF), Скандинавська екологічна фінансова корпорація (NEFCO) та ін.

Поряд з екологічною все більшу увагу дослідників привертають *глобальні інформаційні проблеми*, пов'язані:

- ✓ з «цифровою нерівністю», інформаційним розшаруванням суспільства, що виникають внаслідок економічної відсталості, різних можливостей доступу до новітніх комп'ютерних технологій;
- ✓ порушенням прав людини та недоторканністю особистого життя, загрозою маніпуляцій суспільною свідомістю, нерегульованістю правових основ поширення інформаційних потоків та мереж;
- ✓ вразливістю новітніх інформаційних та технологічних систем, які забезпечують функціонування енергетики, транспортних мереж, міського господарства та інших життєво важливих об'єктів і систем;
- ✓ поглибленням суперечностей між обмеженими можливостями людей у сприйнятті та переробці великих обсягів інформації та глобальними міжнародними інформаційними потоками і масивами необхідної та корисної інформації;
- ✓ «забрудненням» інформаційного простору та зростанням обсягів надлишкової інформації, яка обмежує доступ до потрібних даних;
- ✓ порушенням цілісності глобальних комунікацій внаслідок дії приватних, відомчих, вузьконаціональних інтересів на шкоду всецивілізаційним.

Аналізуючи глобальні проблеми людства, сучасні дослідники звертають увагу на явище технологічного та інформаційного неокolonіалізму, пов'язане з прагненням глобальних гравців реалізувати своє монопольне становище у сфері новітніх інформаційних технологій для стримування технологічного розвитку відсталих країн та одержання додаткових доходів шляхом нееквівалентного обміну.

З другої половини ХХ ст. постала *проблема вичерпання природних ресурсів*. Науково-технічний прогрес, що дав поштовх розвитку сучасної промисловості, зажадав різкого збільшення видобутку усіляких видів

мінеральної сировини. Один з лідерів Римського клубу, німецький учений Е. Пестель вважає, що через виснаження запасів непоновлюваних ресурсів близько 2100 р. наступить колапс. За деякими підрахунками, людство до 2020 р. витратить запаси таких металів, як свинець, цинк, олово, золото, платина, срібло, молібден, кобальт, алюміній. Необхідно шукати альтернативні джерела енергії.

Головна передумова успішного вирішення глобальних проблем – розгляд їх у взаємопов'язаній цілісності, тісному переплетенні економічних, політичних, соціальних, культурних, технологічних, екологічних, психологічних та інших процесів.

Водночас необхідно враховувати, що, незважаючи на міжнародний резонанс, глобальні проблеми сприймаються в різних країнах світу диференційовано, через призму національних інтересів та індивідуальних поглядів політичних лідерів і спільнот.

Представлені в даному розділі джерела дають змогу ґрунтовніше вивчати основні тенденції розвитку світового співтовариства в ХХІ ст.

Щоб забезпечити об'єктивний аналіз джерел важливо пам'ятати кілька обов'язкових правил.

- Джерело не можна досліджувати у відриві від тієї конкретно-історичної реальності, в якій воно виникло. На всіх джерелах лежить відбиток свого часу, тієї епохи, в яку вони створені.
- Важливо знати історію тексту джерела, обставини його створення.
- У процесі роботи над джерелом необхідно вивчити не лише його походження і текст, а й присвячену йому критичну літературу.

Аналізуючи джерела кожен намагається дійти істини. Радимо Вам пам'ятати, що істина – донька дискусії, а не донька симпатії. Бажаємо Вам плідних, конструктивних дискусій на шляху відкриття істини.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

ДЕКЛАРАЦІЯ ТИСЯЧЕЛЕТІЯ ОРГАНІЗАЦІИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ

Нью-Йорк. 8 сентября 2000 г.

1. Ценности и принципы

1. Мы, главы государств и правительств, собрались в штаб-квартире Организации Объединенных Наций в Нью-Йорке с 6 по 8 сентября 2000 года, на заре нового тысячелетия, чтобы вновь подтвердить нашу веру в

Организацию и ее Устав как нерушимые основы более мирного, процветающего и справедливого мира.

2. Мы признаем, что помимо индивидуальной ответственности перед нашими собственными обществами мы несем также коллективную ответственность за утверждение принципов человеческого достоинства, справедливости и равенства на глобальном уровне. Поэтому мы как руководители ответственны перед всеми жителями Земли, особенно перед наиболее уязвимыми из них, и в частности перед детьми мира, которым принадлежит будущее...

5. Мы считаем, что главной задачей, стоящей перед нами сегодня, является обеспечение того, чтобы глобализация стала позитивным фактором для всех народов мира. Это связано с тем, что, хотя глобализация открывает широкие возможности, ее благами сейчас пользуются весьма неравномерно и неравномерно распределяются ее издержки...

6. Мы считаем, что существенно важное значение для международных отношений в XXI веке будет иметь ряд фундаментальных ценностей. К ним относятся следующие.

- Свобода. Мужчины и женщины имеют право жить и растить своих детей в достойных человека условиях, свободных от голода и страха насилия, угнетения и несправедливости. Лучшей гарантией этих прав является демократическая форма правления, основанная на широком участии и воле народа.

- Равенство. Ни один человек и ни одна страна не должны лишаться возможности пользоваться благами развития. Должно быть гарантировано равенство прав и возможностей мужчин и женщин.

- Солидарность. Глобальные проблемы должны решаться при справедливом распределении издержек и бремени в соответствии с фундаментальными принципами равенства и социальной справедливости. Те, кто страдают или находятся в наименее благоприятном положении, заслуживают помощи со стороны тех, кто находится в наиболее благоприятном положении.

- Терпимость. При всем многообразии вероисповеданий, культур и языков люди должны уважать друг друга. Различия в рамках обществ и между обществами не должны ни пугать, ни служить поводом для преследований, а должны пестоваться в качестве ценнейшего достояния человечества. Следует активно поощрять культуру мира и диалог между всеми цивилизациями.

- Уважение к природе. В основу охраны и рационального использования всех живых организмов и природных ресурсов должна быть положена осмотрительность в соответствии с постулатами устойчивого развития. Только таким образом можно сохранить для наших потомков те огромные богатства, которые дарованы нам природой. Нынешние неустойчивые модели производства и потребления должны быть изменены в интересах нашего будущего благосостояния и благополучия наших потомков.

- Общая обязанность. Обязанность по управлению глобальным экономическим и социальным развитием, а также устранению угроз международному миру и безопасности должна разделяться между народами мира и осуществляться на многосторонней основе. Центральную роль в этом должна играть Организация Объединенных Наций как наиболее универсальная и самая представительная организация в мире.

7. С тем чтобы претворить эти общие ценности в конкретные действия, мы определили те ключевые цели, которым мы придаем особо важное значение.

II. Мир, безопасность и разоружение

8. Мы приложим все усилия к тому, чтобы освободить наши народы от бедствий войн, будь то внутри государств или между государствами, войн, которые за последнее десятилетие унесли более 5 миллионов жизней. Мы будем также добиваться устранения угроз, создаваемых оружием массового уничтожения...

III. Развитие и искоренение нищеты

11. Мы приложим все усилия к тому, чтобы избавить наших соплеменников, мужчин, женщин и детей, от унижающей человеческое достоинство крайней нищеты, в условиях которой в настоящее время вынуждены жить более миллиарда из них. Мы привержены тому, чтобы превратить право на развитие в реальность для всех и избавить весь род человеческий от нужды.

12. В этой связи мы твердо намерены создать, как на национальном, так и на глобальном уровне, условия, благоприятствующие развитию и ликвидации нищеты...

14. Мы обеспокоены теми препятствиями, с которыми сталкиваются развивающиеся страны в деле мобилизации ресурсов, необходимых для финансирования их устойчивого развития. Поэтому мы будем прилагать все усилия к обеспечению успеха Международного и межправительственного

мероприятия высокого уровня по финансированию развития, которое состоится в 2001 году.

15. Мы также обязуемся содействовать удовлетворению особых потребностей наименее развитых стран. В этой связи мы приветствуем созыв в мае 2001 года Третьей конференции Организации Объединенных Наций по наименее развитым странам и будем стремиться обеспечить ее успешное проведение. Мы призываем промышленно развитые страны:

- принять, предпочтительно до начала работы этой Конференции, комплекс мер по обеспечению беспопшлинного и неквотируемого доступа практически всех экспортных товаров наименее развитых стран на свои рынки;

- без дальнейших промедлений приступить к осуществлению расширенной программы по облегчению долгового бремени бедных стран с высоким уровнем задолженности и согласиться на списание всей официальной двусторонней задолженности этих стран в обмен на принятие ими твердых обязательств в области борьбы с нищетой; и оказывать более щедрую помощь в целях развития, особенно тем странам, которые действительно пытаются использовать имеющиеся у них ресурсы для сокращения масштабов нищеты.

16. Мы также преисполнены решимости всеобъемлющим образом и эффективно урегулировать проблемы задолженности развивающихся стран с низким и средним уровнем дохода на основе принятия различных национальных и международных мер, направленных на то, чтобы вывести их задолженность на приемлемый уровень в долгосрочной перспективе...

IV. Охрана нашей общей окружающей среды

21. Мы должны не жалеть усилий в деле избавления всего человечества, и прежде всего наших детей и внуков, от угрозы проживания на планете, которая будет безнадежно испорчена деятельностью человека и ресурсов которой более не будет хватать для удовлетворения их потребностей.

22. Мы вновь заявляем о своей поддержке принципов устойчивого развития, в том числе тех, которые изложены в Повестке дня на XXI век, согласованной на Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию.

23. В этой связи мы твердо намерены придерживаться во всей нашей экологической деятельности новой этики бережного и ответственного отношения к природе и для начала заявляем о своей решимости:

- приложить все усилия к тому, чтобы обеспечить вступление в силу Киотского протокола, предпочтительно к десятой годовщине Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию в 2002 году, и приступить к предусмотренному им сокращению выбросов парниковых газов;

- активизировать наши коллективные усилия по лесоустройству, сохранению всех типов лесов и устойчивому развитию лесного хозяйства;

- добиваться полного осуществления Конвенции о биологическом разнообразии и Конвенции по борьбе с опустыниванием в тех странах, которые испытывают серьезную засуху и/или опустынивание, особенно в Африке;

- остановить нерациональную эксплуатацию водных ресурсов, разрабатывая стратегии водохозяйственной деятельности на региональном, национальном и местном уровнях, способствующие справедливому доступу к воде и ее достаточному предложению;

- активизировать сотрудничество в целях сокращения числа и последствий стихийных бедствий и антропогенных катастроф;

- обеспечить свободный доступ к информации о геноме человека.

V. Права человека, демократия и благое управление

24. Мы не пожалеем усилий для поощрения демократии и укрепления правопорядка, а также для обеспечения уважения всех международно признанных прав человека и основных свобод, включая право на развитие.

25. Поэтому мы преисполнены решимости:

- полностью уважать и поддерживать Всеобщую декларацию прав человека... (27. с. 490-494)

КОНЦЕПЦИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

(Утверждена Указом президента России 28 июня 2000 г.)

I. Общие положения

Международная обстановка, сложившаяся к началу XXI века, потребовала переосмысления общей ситуации вокруг Российской Федерации, приоритетов российской внешней политики и возможностей ее ресурсного обеспечения. Наряду с определенным укреплением международных позиций Российской Федерации проявились и негативные тенденции. Не оправдались некоторые расчеты, связанные с формированием новых равноправных, взаимовыгодных, партнерских

отношений России с окружающим миром, как это предполагалось в Основных положениях концепции внешней политики Российской Федерации, утвержденных распоряжением Президента Российской Федерации от 23 апреля 1993 г. № 284-рп, и в других документах.

Высшим приоритетом внешнеполитического курса России является защита интересов личности, общества и государства.

В рамках этого процесса главные усилия должны быть направлены на достижение следующих основных целей:

обеспечение надежной безопасности страны, сохранение и укрепление ее суверенитета и территориальной целостности, прочных и авторитетных позиций в мировом сообществе, которые в наибольшей мере отвечают интересам Российской Федерации как великой державы, как одного из влиятельных центров современного мира и которые необходимы для роста ее политического, экономического, интеллектуального и духовного потенциала;

воздействие на общемировые процессы в целях формирования стабильного, справедливого и демократического миропорядка, строящегося на общепризнанных нормах международного права, включая прежде всего цели и принципы Устава ООН, на равноправных и партнерских отношениях между государствами;

создание благоприятных внешних условий для поступательного развития России, подъема ее экономики, повышения уровня жизни населения, успешного проведения демократических преобразований, укрепления основ конституционного строя, соблюдения прав и свобод человека;

формирование пояса добрососедства по периметру российских границ, содействие устранению имеющихся и предотвращению возникновения потенциальных очагов напряженности и конфликтов в прилегающих к Российской Федерации регионах;

поиск согласия и совпадающих интересов с зарубежными странами и межгосударственными объединениями в процессе решения задач, определяемых национальными приоритетами России, строительство на этой основе системы партнерских и союзнических отношений, улучшающих условия и параметры международного взаимодействия;

всесторонняя защита прав и интересов российских граждан и соотечественников за рубежом;

содействие позитивному восприятию Российской Федерации в мире, популяризации русского языка и культуры народов России в иностранных государствах.

II. Современный мир и внешняя политика Российской Федерации

Трансформация международных отношений, прекращение конфронтации и последовательное преодоление последствий «холодной войны», продвижение российских реформ существенно расширили возможности сотрудничества на мировой арене. Сведена к минимуму угроза глобального ядерного конфликта...

В то же время в международной сфере зарождаются новые вызовы и угрозы национальным интересам России. Усиливается тенденция к созданию однополярной структуры мира при экономическом и силовом доминировании США. При решении принципиальных вопросов международной безопасности ставка делается на западные институты и форумы ограниченного состава, на ослабление роли Совета Безопасности ООН.

Стратегия односторонних действий может дестабилизировать международную обстановку, провоцировать напряженность и гонку вооружений, усугубить межгосударственные противоречия, национальную и религиозную рознь. Применение силовых методов в обход действующих международно-правовых механизмов не способно устранить глубинные социально-экономические, межэтнические и другие противоречия, лежащие в основе конфликтов, и лишь подрывает основы правопорядка.

Россия будет добиваться формирования многополярной системы международных отношений, реально отражающей многоликость современного мира с разнообразием его интересов...

Интересы России непосредственно связаны и с другими тенденциями, среди которых:

- глобализация мировой экономики. Наряду с дополнительными возможностями социально-экономического прогресса, расширения человеческих контактов такая тенденция порождает и новые опасности, особенно для экономически ослабленных государств, усиливается вероятность крупномасштабных финансово-экономических кризисов. Растет риск зависимости экономической системы и информационного пространства Российской Федерации от воздействия извне;
- усиление роли международных институтов и механизмов в мировой экономике и политике («Группа восьми», МВФ, МБРР и другие), вызванное объективным ростом взаимозависимости государств,

необходимостью повышения управляемости международной системы. В интересах России — полноформатное и равноправное участие в разработке основных принципов функционирования мировой финансово-экономической системы в современных условиях;

- развитие региональной и субрегиональной интеграции в Европе, Азиатско-тихоокеанском регионе, Африке и Латинской Америке. Интеграционные объединения приобретают все большее значение в мировой экономике, становятся существенным фактором региональной и субрегиональной безопасности и миротворчества;
- военно-политическое соперничество региональных держав, рост сепаратизма, этнонационального и религиозного экстремизма. Интеграционные процессы, в частности в Евро-Атлантическом регионе, имеют зачастую избирательно-ограничительный характер. Попытки принизить роль суверенного государства как основополагающего элемента международных отношений создают угрозу произвольного вмешательства во внутренние дела. Серьезные масштабы приобретает проблема распространения оружия массового уничтожения и средств его доставки. Угрозу международному миру и безопасности представляют неурегулированные или потенциальные региональные и локальные вооруженные конфликты. Существенное влияние на глобальную и региональную стабильность начинает оказывать рост международного терроризма, транснациональной организованной преступности, а также незаконного оборота наркотиков и оружия.
- Угрозы, связанные с указанными тенденциями, усугубляются ограниченностью ресурсного обеспечения внешней политики Российской Федерации; что затрудняет успешное отстаивание ее внешнеэкономических интересов; сужает рамки ее информационного и культурного влияния за рубежом.

Вместе с тем Российская Федерация имеет реальный потенциал для обеспечения достойного-места в мире. Определяющее значение в этом плане имеют дальнейшее укрепление российской государственности, консолидация гражданского общества и скорейший переход к устойчивому экономическому росту...

III. Приоритеты Российской Федерации в решении глобальных проблем...

1. Формирование нового мироустройства

Россия заинтересована в стабильной системе международных отношений, основанной на принципах равноправия, взаимного уважения и взаимовыгодного сотрудничества. Эта система призвана обеспечить

надежную безопасность каждого члена мирового сообщества в политической, военной, экономической, гуманитарной и иных областях.

Главным центром регулирования международных отношений в XXI веке должна оставаться Организация Объединенных Наций. Российская Федерация будет решительно противодействовать попыткам принизить роль ООН и ее Совета Безопасности в мировых делах.

Усиление консолидирующей роли ООН в мире предполагает:

неуклонное соблюдение основополагающих принципов Устава ООН, включая сохранение статуса постоянных членов Совета Безопасности ООН;

рациональное реформирование ООН в целях развития ее механизма быстрого реагирования на происходящие в мире события, включая наращивание ее возможностей по предотвращению и урегулированию кризисов и конфликтов;

дальнейшее повышение эффективности Совета Безопасности ООН, несущего главную ответственность за поддержание международного мира и безопасности, придание этому органу большей представительности за счет включения в его состав новых постоянных членов, в первую очередь авторитетных развивающихся государств. Реформирование ООН должно исходить из незыблемости права вето постоянных членов Совета Безопасности ООН.

Россия придает большое значение своему участию в группе восьми наиболее развитых индустриальных государств. Рассматривая механизм консультаций и согласования позиций по важнейшим проблемам современности как одно из существенных средств отстаивания и продвижения своих внешнеполитических интересов, Российская Федерация намерена наращивать взаимодействие с партнерами по этому форуму.

2. Укрепление международной безопасности

Россия выступает за дальнейшее снижение роли фактора силы в международных отношениях при одновременном укреплении стратегической и региональной стабильности...

3. Международные экономические отношения

Главным приоритетом внешней политики Российской Федерации в сфере международных экономических отношений является содействие развитию национальной экономики, которое в условиях глобализации немыслимо без широкого включения России в систему мирохозяйственных связей...

IV. Региональные приоритеты

Приоритетным направлением внешней политики России является обеспечение соответствия многостороннего и двустороннего сотрудничества с государствами-участниками Содружества Независимых Государств (СНГ) задачам национальной безопасности страны...

Отношения с европейскими государствами — традиционное приоритетное направление внешней политики России. Главной целью российской внешней политики на европейском направлении является создание стабильной и демократической системы общеевропейской безопасности и сотрудничества. Россия заинтересована в дальнейшем сбалансированном развитии многофункционального характера Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) и будет прилагать усилия в этом направлении...

Российская Федерация готова к преодолению значительных трудностей последнего времени в отношениях с США, сохранению создававшейся на протяжении почти 10 лет инфраструктуры российско-американского сотрудничества. Несмотря на наличие серьезных, в ряде случаев принципиальных разногласий, российско-американское взаимодействие является необходимым условием улучшения международной обстановки и обеспечения глобальной стратегической стабильности...(27. с. 536-550)

ДОГОВОР ОБ УЧРЕЖДЕНИИ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СООБЩЕСТВА (ЕврАзЭС)

Астана. 10 октября 2000 г.

Республика Беларусь, Республика Казахстан, Кыргызская Республика, Российская Федерация и Республика Таджикистан, далее именуемые Договаривающимися Сторонами... договорились о следующем:

Статья 1. Учреждение международной организации

Настоящим Договаривающиеся Стороны учреждают международную организацию «Евразийское экономическое сообщество» (далее — ЕврАзЭС или Сообщество).

ЕврАзЭС обладает полномочиями, добровольно передаваемыми ему Договаривающимися Сторонами в соответствии с положениями настоящего Договора. Договаривающиеся Стороны остаются суверенными и равноправными субъектами международного права.

Статья 2. Цели и задачи

ЕврАзЭС создается для эффективного продвижения процесса формирования Договаривающимися Сторонами Таможенного союза и Единого экономического пространства, а также реализации других целей и задач, определенных в вышеназванных Соглашениях о Таможенном союзе, Договоре об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях и Договоре о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве, в соответствии с намеченными в указанных документах этапами.

Ранее заключенные Договаривающимися Сторонами между собой договоры, а также решения органов управления интеграцией продолжают действовать в части, не противоречащей настоящему Договору...

Статья 12. Местонахождение органов

Местом нахождения Интеграционного Комитета является город Астана (Республика Казахстан) и Москва (Российская Федерация).

Местом нахождения Межпарламентской Ассамблеи является город Санкт-Петербург (Российская Федерация)...

Статья 18. Срок действия и вступление в силу

Настоящий Договор заключается на неопределенный срок... (27. с. 550-554)

ДЕКЛАРАЦИЯ О СОЗДАНИИ ШАНХАЙСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОТРУДНИЧЕСТВА

Шанхай. 15 июня 2001 г.

Главы государств Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Кыргызской Республики, Российской Федерации, Республики Таджикистан и Республики Узбекистан, торжественно объявляют о следующем:

1. Республика Казахстан, Китайская Народная Республика, Кыргызская Республика, Российская Федерация, Республика Таджикистан и Республика Узбекистан создают Шанхайскую организацию сотрудничества.

2. Целями «Шанхайской организации сотрудничества» являются: укрепление между государствами-участниками взаимного доверия, дружбы и добрососедства; поощрение эффективного сотрудничества между ними в политической, торгово-экономической, научно-технической, культурной, образовательной, энергетической, транспортной, экологической и других областях; совместные усилия по поддержанию и обеспечению мира, безопасности и стабильности в регионе, построению нового

демократического, справедливого и рационального политического и экономического международного порядка...

8. Шанхайская организация сотрудничества придает приоритетное значение региональной безопасности и предпринимает все необходимые усилия для ее обеспечения. Государства-участники будут осуществлять тесное взаимодействие в целях реализации Шанхайской конвенции о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, в том числе путем учреждения региональной антитеррористической структуры Шанхайской организации сотрудничества с месторасположением в г. Бишкеке.

Кроме этого, будут разработаны соответствующие многосторонние документы о сотрудничестве в пресечении незаконного оборота оружия и наркотиков, незаконной миграции и других видов преступной деятельности... (27. с. 555-557)

ПРОТОКОЛ О ПРИСОЕДИНЕНИИ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН К ДОГОВОРУ ОБ УЧРЕЖДЕНИИ ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СООБЩЕСТВА (ЕврАзЭС)

Санкт-Петербург. 25 января 2006 г.

Республика Беларусь, Республика Казахстан, Кыргызская Республика, Российская Федерация и Республика Таджикистан, являющиеся государствами - членами Евразийского экономического сообщества, с одной стороны, и Республика Узбекистан, с другой стороны договорились о следующем:

Статья 1. Настоящим Протоколом Республика Узбекистан присоединяется к Договору об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 г. и принимает на себя в полном объеме права и обязательства, вытекающие из него. (38. 2006. - № 6. с. 5-6)

Представлені уривки з праці директора Слоутського навчально-виховного комплексу, кандидата педагогічних наук Гриценко Андрія Петровича. Хрестоматія з історії України. 11 клас. [Текст] : в 2 ч. Ч. 1 / А. П. Гриценко ; [голов. ред. Н. І. Харківська ; ред. О. О. Івакін ; відп. за видання Ю. М. Афанасенко]. - Харків: Основа, 2011. - 127 с. - (Бібліотека журналу "Історія та правознавство" : заснована 2004 р.

Договір про Європейський Союз. («Маастріхтський договір»)

Маастріхт. 7 лютого 1992 р.

Його Величність Король Бельгійців, Її Величність Королева Данії, Президент Федеральної Республіки Німеччини, Президент Грецької Республіки, Його Величність Король Іспанії, Президент Французької Республіки, Президент Ірландії, Президент Італійської Республіки, Його Королівська Вищість Великий Герцог Люксембурга, Її Величність Королева

Нідерландів, Президент Португальської Республіки, Її Величність Королева Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії домовилися про наступний.

Розділ I. Загальні умови

Стаття А

Згідно із справжньою Угодою Високі Договірні Сторони фундирували Європейський союз, званий надалі «Союз». Союз фундирувався на базі Європейського співтовариства, доповненого сферами політики і формами співпраці відповідно до цього Договору. Його завдання полягає в тому, аби організувати, за допомогою методів, що характеризуються згуртованістю і солідарністю, стосунки між державами-членами і між їх народами.

Стаття В

Союз ставить перед собою наступні цілі:

- сприяти стійкому і гармонійному економічному і соціальному прогресу, особливо шляхом створення простору без внутрішніх кордонів, економічного і соціального об'єднання і створення економічного і валютного союзу, кінець кінцем, що включає введення єдиної валюти відповідно до положень цього Договору;

- сприяти затвердженню його індивідуальності на міжнародній арені, особливо шляхом здійснення загальної зовнішньої політики і загальної політики безпеки, включаючи можливе оформлення надалі загальної оборонної політики, яка могла б привести з часом до створення загальних сил оборони;

- підсилити захист прав і інтересів громадян держав-членів за допомогою введення громадянства Союзу;

- розвивати тісну співпрацю в області правосуддя і внутрішніх справ;

- повністю зберігати досягнутий рівень інтеграції Співтовариства (*acquis communautaire*) і спиратися на нього, аби визначити за допомогою вживання процедури, викладеної у статті 2, якою мірою політика і форми співпраці, сформульовані цим Договором, потребують того, що передивляється для забезпечення ефективності механізмів і інститутів Співтовариства.

Стаття З

Союз повинен особливо забезпечувати узгодженість своїх зовнішньополітичних дій в загальному контексті зовнішньої політики, політики в сферах безпеки, економіки і сприяння розвитку. Рада і Комісія несуть відповідальність за забезпечення такої узгодженості. Вони забезпечують здійснення цієї політики відповідно до своїх повноважень.

Стаття F

1. Союз поважає національну індивідуальність держав-членів, чії політичні системи засновані на принципах демократії.

Союз поважає основні права особи, як вони гарантовані Європейською конвенцією по захисту прав людини і основних свобод, підписаною 4 листопада 1950 р. в Римі, і як вони витікають із загальних конституційних традицій держав-членів, як загальні принципи права Співтовариства.

3. Союз наділяє себе засобами, необхідними для досягнення своїх цілей і здійснення своєї політики...

Стаття J.4

Загальна зовнішня політика і загальна політика безпеки включають питання, що відносяться до безпеки Союзу, у тому числі і формування кінцею кінцем загальної оборонної політики, яка могла б бути перетворена з часом в загальну оборону.

2. Союз звертається до Західноєвропейського союзу, який є невід'ємною частиною розвитку Союзу, з метою розробки і здійснення рішень і дій Союзу, що мають оборонне значення. Порада, за угодою з інститутами Західноєвропейського союзу, приймає необхідні практичні заходи.

(Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003/ Под ред. А. Д. Богатурова. Том четвертый. Документы. 1945-2003. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. - с. 422-429)

Стратегічна концепція Північноатлантичного союзу

Вашингтон. 24 квітня 1999 р.

Вступ

1. На засіданні, що проходило на вищому рівні в квітні 1999 року у Вашингтоні глави держав і урядів країн НАТО схвалили нову Стратегічну концепцію Північноатлантичного союзу. НАТО успішно забезпечувала свободу своїх членів і запобігала виникненню війни в Європі впродовж сорока років «холодної війни»...

Із зникненням небезпеки «холодної війни» відкрилися багатообіцяючі перспективи, але одночасно виникли і складні завдання, нові ризики. Йде процес становлення нової, заснованої на більшій інтеграції Європи, створюється структура євроатлантичної безпеки, в якій НАТО грає головну роль. Північноатлантичний союз був осередком зусиль по розвитку нових форм співпраці і взаєморозуміння в Євроатлантичному регіоні...

Частина I. Мета і завдання Північноатлантичного союзу

6. Основна і незмінна мета НАТО, сформульована у Вашингтонському договорі, полягає в захисті свободи і безпеки всіх своїх членів політичними і військовими засобами...

7. Північноатлантичний союз є втіленням нерозривного трансатлантичного зв'язку між безпекою Північної Америки і безпекою Європи. Вона є практичним вираженням дієвих колективних зусиль його членів, направлених на забезпечення їх загальних інтересів...

10. Для досягнення своєї головної мети Північноатлантичний союз як союз держав, прихильних Вашингтонському договору і Статуту Організації Об'єднаних Націй, здійснює наступні первинні завдання у сфері безпеки:

забезпечувати одну з життєво важливих основ стійкої безпеки в Євроатлантичному регіоні, що спирається на розвиток демократичних інститутів і мирному вирішенні суперечок, при якому жодна з держав не зможе чинити на нього тиск шляхом загрози силою або застосування сили.

Всупереч позитивним змінам в області безпеки і тому, що великомасштабна агресія проти Північноатлантичного союзу із застосуванням звичайних озброєнь вельми маловірогідна, можливість виникнення такої загрози в далекій перспективі зберігається.

18. Присутність потужних ядерних сил за межами Північноатлантичного союзу також є серйозним чинником, який слід брати до уваги з тим, аби зберегти безпеку і стабільність в Євроатлантичному регіоні.

22. Розповсюдження ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї і засобів його доставки залишається предметом серйозної заклопотаності. Не дивлячись на позитивні результати в справі зміцнення міжнародних режимів нерозповсюдження, основні проблеми відносно поширення залишаються невіршеними...

Частина III. Підхід до безпеки в ХХІ столітті

26. Північноатлантичний союз прагне до збереження світу і зміцнення євроатлантичної безпеки і стабільності шляхом: збереження трансатлантичних зв'язків; підтримки військового потенціалу на рівні, достатньому для заборони і оборони і виконання всього комплексу своїх завдань...

30. Будучи оплотом колективної оборони своїх членів, Північноатлантичний союз, що добивається, в міру можливості, досягнення загальних цілей по забезпеченню безпеки, залишається прихильним збалансованому і динамічному трансатлантичному партнерству. Європейські держави-союзники прийняли рішення, на основі яких вони зможуть узяти на себе більше відповідальності за безпеку і оборону в ім'я зміцнення світу і стабільності в Євроатлантичному регіоні, а від так, і безпеці всіх союзників.

Проводячи політику збереження світу, запобігання війні і зміцненню безпеки і стабільності, викладену в первинних завданнях по забезпеченню безпеки, НАТО, в співпраці з іншими організаціями, сприятиме запобіганню конфліктам, а в разі виникнення кризи - брати участь в його ефективному врегулюванні відповідно до міжнародного права, включаючи можливість проведення операцій реагування на кризу поза статтею 5 Вашингтонського договору.

Партнерство, співпраця і діалог.

Україна займає особливе місце в євроатлантичному просторі безпеки і є важливим і цінним партнером в справі захисту стабільності і загальних демократичних цінностей. НАТО твердо дотримується лінії на подальше зміцнення особливих стосунків партнерства з Україною на основі Хартії НАТО - Україна, включаючи політичні консультації по питаннях, що представляють предмет заклопотаності для обох сторін, і по широкому кругу питань, що стосуються практичних аспектів співпраці.

Розширення НАТО

39. Відповідно до статті 10 Вашингтонського договору Північноатлантичний союз залишається відкритим для прийому нових членів. У майбутні роки він передбачає направити нові запрошення для вступу державам, що бажають і готовим перейти на себе відповідальність і зобов'язання, що накладаються членством, за умови, що НАТО визнає, що включення до складу союзу цих держав служитиме загальним політичним і стратегічним інтересам Північноатлантичного союзу, зміцненню його дієвості і єдності і зміцненню загальноєвропейської безпеки і стабільності. Для цього, в рамках ширших взаємин з державами, прагнучим до вступу, НАТО розробила програму заходів допомоги при їх підготовці до можливого майбутнього членства. Жодна демократична європейська держава, чие членство відповідатиме завданням Договору, не буде виключено з розгляду...

(Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003 / Под ред. А.Д.Богатурова. Том четвертый. Документы. 1945-2003. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. - с. 414-419)

Енциклопедія «Вікіпедія» про Сільвіо Берлусконі

На початку 1994 р. Сільвіо Берлусконі вирішив залишити бізнес і зайнятися політикою. 26 січня того ж року він пішов зі своєї посади в Fininvest і створив новий політичний рух Forza Italia. На виборах 27 березня новий рух

набрав найбільшу кількість голосів, а коаліція партій довкола руху *Il Popolo della liberta*, склала абсолютну більшість в парламенті. Надалі Президент Республіки доручив Берлусконі сформувати уряд, який було затверджено Парламентом у травні 1994 року.

На всіх рівнях, від національного до сімейного було визнано, що уряд, очолюваний Сільвіо Берлусконі, зумів досягти важливих результатів. Від 1999 р. сам Берлусконі декілька разів поставав перед італійським судом за звинуваченням в економічних злочинах (несплаті податків, даванні хабара), але був повністю виправданий.

Результатами невдало спланованого входження Італії в зону євро в 2002 р. стали зростання цін, зниження купівельної спроможності населення і загострення соціальних проблем. 2002-2003 рр. відбулись масові акції протесту. Невдоволення італійців викликав і зовнішньополітичний курс Берлусконі: після терактів 11 вересня 2001 р. країна надавала активну підтримку США в Афганістані, а потім в Іраку. У квітні 2005 р. коаліція «Дім свободи» зазнала нищівної поразки на регіональних виборах, і Берлусконі згідно Конституції мав піти у формальну відставку.

Політична коаліція політичних опонентів з лівого табору виявилася нестійкою і розвалилася від внутрішніх чвар через 18 місяців. На позачергових виборах 14–15 квітня 2008 р. нова партія Берлусконі «Народ свободи» та її союзники по правоцентристській коаліції здобули перемогу та отримали більшість в обох палатах італійського парламенту. Сільвіо Берлусконі став єдиним державним політиком, якому вдалося за 14 років тричі очолити італійський уряд. Із 5 травня 2008 р. Сільвіо Берлусконі офіційно склав присягу прем'єра, обійнявши цю посаду вчетверте.

У березні 2009 прем'єр-міністр Сільвіо Берлусконі оголосив про створення нової правоцентристської партії «Народ свободи». Прообразом нової політичної сили стала правляча коаліція, до якої входять партія Берлусконі «Вперед, Італія» та права партія «Національний альянс» Джанфранко Фіні, а також деякі менші політичні організації.

За сумарними показниками державний сектор в економіці Італії на початку XXI ст. випереджає Францію і поступається лише Португалії та Греції. Суттєву роль в економіці країни відіграють такі монополії, як «Інститут промислової реконструкції», що об'єднує понад 150 підприємств машинобудівної, металургійної, суднобудівної промисловості; нафтогазове об'єднання ЕНІ у складі 160 компаній; концерн «Фіат», який забезпечує 13 % європейського автомобільного ринку; монополіст у галузі електроніки «Оліветті», а також «Монтекатіні» у хімічному виробництві.

Незважаючи на нестійкість внутрішньополітичного становища, економіка Італії у другій половині 90-х років розвивається зі щорічним приростом у 2–3 % ВВП, в перші роки ХХІ ст. цей показник зменшився до 1 %. Італія за загальним показником ВВП посідає в сучасному світі шосте місце».

Північноамериканська угода про вільну торгівлю. (НАФТА)

Вашингтон - Оттава - Мехіко. 17 грудня 1992 р.

Преамбула

Уряд Канади, Уряд Сполучених Штатів Мексики і уряд Сполучених Штатів Америки... погодилися з наступним.

Стаття 102. Цілі

1. Цілями даної Угоди, як те конкретизується принципами і правилами, встановленими даною Угодою, що відноситься до розділів про національний режим, режим найбільшого сприяння і транспарентності, є:

а) усунення бар'єрів в торгівлі і удосконалення процесів вільного руху товарів і послуг на території держав-учасників Угоди;

б) забезпечення умов чесної конкуренції в зоні вільної торгівлі;

в) збільшення в значній мірі можливостей здійснення інвестицій на території держав-учасників Угоди;

г) забезпечення адекватних і ефективних заходів по захисту і здійсненню на практиці прав по інтелектуальній власності на території держав-учасників Угоди;

д) створення ефективних процедур по введенню в дію і практичному вживанню даної Угоди, для координування спільного управління даних процедур, а також для вирішення суперечок;

е) встановлення основ для подальшої трибічної, регіональної і багатобічної співпраці, з метою збільшення придбання вигод і переваг від використання даної Угоди.

Стаття 2001. Комісія з вільної торгівлі

Держави-учасники Угоди фондували Комісію з вільної торгівлі, що включає представників на рівні міністерств держав-учасників Договору або призначених ними осіб.

2. Комісія:

(а) здійснює нагляд по введенню в дію (імплементатії) даної Угоди;

(б) здійснює нагляд по подальшій розробці положень даної Угоди;

(в) вирішує спірні питання, які можуть виникнути в ході тлумачення або вживання;

(г) здійснює нагляд за роботою всіх комітетів і робочих груп, заснованих в рамках даної Угоди.

(д) розглядає будь-які питання, які можуть яким-небудь чином надати дію на виконання положень даної Угоди.

Комісія може:

(а) встановлювати і передавати обов'язки тимчасовим або постійним комітетам, робочим або експертним групам;

(б) удаватися до порад неурядових груп або окремих фізичних осіб;

(в) по взаємній згоді держав-учасників Угоди, приймати будь-які дії з виконання своїх функцій.

Стаття 2204. Прийом нових членів

Будь-яка країна або група країн можуть бути допущена до участі в цій угоді на умовах, які будуть погоджені між відповідною країною або країнами і Комісією після і схвалені відповідно до законодавчих процедур кожної країни.

2. Дана угода не застосовуватиметься у відносинах між будь-якою з країн-учасниць і країною, що знов приєднується, або країнами, якщо у момент приєднання одна із сторін буде проти його вживання...

(Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003 / Под ред. А.Д.Богатурова. Том четвертый. Документы. 1945-2003. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. - с. 429-431)

**Виступ помічника президента США по питаннях національної безпеки
Ентоні Лейка в Школі перспективних міжнародних досліджень
Університету Джонса Гопкінса про нову стратегію США: від «заборони» до
«розширення». (Концепція «розширення демократії»)**

Вашингтон. 21 вересня 1993 р.

Зовнішня політика США стоїть сьогодні на історичному роздоріжжі. Протягом півстоліття роль Америки на міжнародній арені в основному визначалася завданням заборони ворожих устремлінь Радянського Союзу. З американською допомогою радянський експансіонізм був блокований; репресивний комуністичний режим ліг, була взята велика перемога людської свободи...

Демократія і ринкова економіка

...США - найсильніша держава. Ті, хто не розділяє цю точку зору, недооцінюють Америку. Більш того, якщо Росія не верне назад, то найближчим часом для нас серйозної загрози не буде. Серед джерел реальної небезпеки, що зберігаються, можна назвати: тероризм, поширення зброї масового знищення,

міжетнічні конфлікти, деградацію довкілля. Сьогодні завдання США полягає в тому, аби здійснювати лідерство на основі нових можливостей, а не страхів.

У нову еру політиці кинутий серйозний виклик: більшість конфліктів відбуваються сьогодні усередині держав, а не між ними. Ці конфлікти складні і заплутані; їх жорстокість ранить наші відчуття.

прискорюються і темпи змін в житті людей. Комп'ютери, факси, супутники і волоконно-оптичні кабелі активно підганяють потік інформації.

На зміну доктрині заборони повинна прийти стратегія розширення - розширення світової спільноти вільних ринкових демократичних держав.

У роки холодної війни місія США у сфері безпеки була зрозуміла навіть дітям; дивлячись на карти в шкільних кабінетах, вони розуміли, що ми всіма силами намагаємося стримати повзучу експансію величезної червоної плями. Сьогодні, ризикуючи впасти в спрощенство, ми повинні представити свою місію у сфері безпеки у вигляді зусиль по збільшенню території демократичних держав, заштрихованої на карті синім кольором. Різниця, як ви розумієте, полягає в тому, що ми не хочемо поширювати вплив силоміць, застосовуючи провокації або репресії.

На мій погляд, стратегія розширення складається з чотирьох основних елементів:

- зміцнення співтовариства крупних ринкових демократичних держав, складових ядро, довкола якого і мають бути зосереджені зусилля по розширенню цього співтовариства;
- допомога в зміцненні і консолідації нових демократичних держав і ринкових економічних систем скрізь, де лише можливо, і в першу чергу в країнах, стосунки з якими мають для США особливе значення і де відкриваються найбільш широкі можливості;
- відсіч агресорам і сприяння лібералізації країн, що опираються демократії і ринку;
- виконання гуманітарних завдань...

(Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003 / Под ред. А.Д.Богатурова. Том четвертый. Документы. 1945-2003. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. - с. 400-402)

Витяг із статті Річарда Холбрука, помічника держсекретаря США у справах Європи та Канади «Америка – європейська держава», 1995 р.

Протягом минулого року президент Клінтон здійснив чотири поїздки до Європи. Така посилена увага президента до цього регіону – незаперечний, але поки що малоусвідомлений доказ того, що Сполучені Штати стали європейською державою у значно більшій мірі, ніж того вимагає традиційне уявлення про їх прихильність до Європи. У ХХІ ст. Європа все ще потребуватиме активної участі Америки, яка протягом півстоліття допомагала збереженню балансу на континенті. І навпаки, нестабільна Європа становитиме загрозу безпосереднім інтересам національної безпеки США. Сьогодні це так само правильно, як і в роки «холодної війни»...

Локальні конфлікти, внутрішня економічна і політична нестабільність та історичні претензії, що знову нагадали про себе, прийшли на зміну радянському експансіонізму, який становив величезну загрозою миру в Європі. Західна Європа і Америка повинні об'єднати свої зусилля і цим сприяти встановленню толерантної демократії на всьому Європейському континенті та розв'язанню складних проблем, що їх ми успадкували з минулого...

США повинні взяти на себе ініціативу європейського архітектора для того, щоб охопити всі країни континенту і таким чином стабілізувати Європу в цілому. Сюди мають входити власне західні країни, країни колишнього соцтабору в Центральній Європі і, що найважливіше, Росія та колишні радянські республіки.

(Холбрук Р. Америка - европейское государство
// США: экономика, политика, идеология. - 1991. - № 8.-
с. 46 - 47.)

Стратегія національної безпеки США Джорджа Буша-молодшого

Вашингтон, 17 вересня 2002 р.

Великі битви ХХ століття між свободою і тоталітаризмом завершилися переконливою перемогою сил свободи і єдино життєздатної моделі національного успіху – свободи, демократії і вільного підприємництва. У ХХІ столітті лише держави, що узяли на себе зобов'язання захищати основні права людини і що гарантують політичну і економічну свободу, будуть в змозі вивільнити потенціал свого народу і забезпечити його майбутнє процвітання. Люди всюди хочуть мати можливість вільно виражати свої думки, обирати тих, хто буде ними управляти, поклонятися тим богам, яких вони віддають перевазі, давати освіту своїм дітям – хлопчикам і дівчаткам, володіти власністю і

насолюдуватися результатами своєї праці. Ці цінності свободи вірні і справедливі для всіх людей у всіх суспільствах. І обов'язок захисту цих цінностей від ворогів є боргом волелюбних людей по всій земній кулі і у всі часи.

Сьогодні Сполучені Штати володіють унікальною військовою потужністю і величезним економічним і політичним впливом. У повній відповідності з нашою спадщиною і принципами ми не використовуємо нашу потужність для здобуття односторонніх вигод. Навпаки, ми прагнемо створити баланс сил, що сприяє свободі людини, створити умови, в яких всі держави і всі суспільства зможуть вибрати для себе блага політичної і економічної свободи. В світі, що не представляє небезпеки, люди зможуть зробити своє життя ще краще. Ми захищатимемо світ, б'ючись з терористами і тиранами. Ми збережемо світ, побудувавши дружні стосунки між великими державами. Ми сприятимемо розширенню сфери мирних стосунків, заохочуючи вільні і відкриті суспільства на всіх континентах.

Захист нашої держави від його ворогів є щонайпершим і найважливішим завданням федерального уряду. Сьогодні це завдання істотно змінилося. У минулому ворогам потрібні були великі армії і величезні промислові можливості для того, щоб загрожувати Америці. Сьогодні темні сили можуть привести до колосального хаосу і страждань на наших берегах, і на це їм буде потрібно менше засобів, чим коштує один танк. Терористи організовані так, щоб вони могли проникнути у вільні суспільства і обернути проти нас потужність сучасних технологій.

Аби, здолати цю загрозу, ми повинні скористатися будь-яким наявним в нашому розпорядженні інструментом: військовою силою, кращою національною обороною, правоохоронними заходами, розвідкою енергійними зусиллями, направленими на ліквідацію джерел фінансування терористів. Війна проти терористів, що діють світовому масштабі, є глобальним завданням на невизначено тривалий час. Америка допомагатиме всім державам, що потребують нашої допомоги в боротьбі з терором. І Америка призве до відповіді держави, що скомпрометували себе терором, включаючи ті країни, які вкривають терористів, оскільки союзники терору є ворогами цивілізації. Сполучені Штати і країни, що співробітничать з нами, не повинні дозволити терористам створювати нові бази. Разом ми прагнутимемо до того, аби ним всюди було відмовлено в притулку.

Перед нашою державою коштує виключно серйозне завдання, що знаходиться на стику радикалізму і технології. Наші вороги відкрито оголосили, що вони прагнуть роздобути в свої руки зброю масового ураження, і

наявна інформація свідчить, що вони діють в цьому напрямі вельми рішуче. Сполучені Штати не дозволять, аби ці зусилля увінчалися успіхом. Ми створимо системи оборони проти балістичних ракет і всіх засобів їх доставки. Ми співробітничатимемо з іншими державами в питаннях заборони наших ворогів і позбавлення їх можливостей придбання небезпечних технологій. І відповідно до здорового глузду і необхідності самооборони Америка прийматиме заходи проти виникаючих погроз перш, ніж вони зможуть повністю матеріалізуватися. Ми не можемо захистити Америку і наших друзів надією на настання кращих часів. Отже, ми маємо бути готові завдати поразки планам наших ворогів, використовуючи наш розум і обачність. Історія суворо засудить тих, хто усвідомив грядущу небезпеку, але не зробив жодних дій. На новому світі, в який ми вступили, єдиною дорогою до світу і безпеки є дорога дій.

...Сполучені Штати узяли на себе зобов'язання відносно таких міцних альянсів, як Організація Об'єднаних Націй, світової організації Торгівлі, Організації американських держав, НАТО, а також інших давно існуючих союзів.

Сьогодні людство має можливість забезпечити перемогу свободи над всіма її ворогами. Сполучені Штати готові з усією відповідальністю очолити цю велику місію.

(История США. Хрестоматия: пособие для вузов / Сост. Э.А.Иванян. – М.: Дрофа, 2005. – с. 393-397).

Рамковий документ «Партнерство заради миру» (ПФП)

Брюссель. 10 січня 1994 р.

1. Відповідно до пропозиції, висунутої главами держав і урядів в ході їх зустрічі 10-11 січня 1994 р., держави-члени Північноатлантичного альянсу і інші держави, що підписують цей документ, сповнені рішучості поглибити свої політичні і військові зв'язки, а також сприяти подальшому зміцненню безпеки в Євроатлантичному регіоні, фундирували в рамках Поради північноатлантичної співпраці (ССАС) «Партнерство заради миру»...

3. Інші держави, що підписують цей документ, співробітничатимуть з Організацією Північноатлантичного договору в досягненні наступних цілей:

а) полегшення транспарентності національного військового планування і бюджетних процесів;

б) забезпечення демократичного контролю відносно озброєних сил;

в) підтримка здатності і готовності вносити вклад, відповідно до конституційних положень, в операції, що проводяться під керівництвом ООН і під відповідальністю СБСЕ;

г) розвиток військових стосунків співпраці з НАТО в цілях спільного планування, навчання і підготовки учень, з тим аби укріпити здатність проводити операції в області підтримання світу, пошуку і порятунку, гуманітарних акцій і інших операцій, які можуть бути погоджені згодом;

д) довгостроковий розвиток сил, які могли б краще взаємодіяти з силами держав-членів Північноатлантичного альянсу...

7. У відповідності с... цілями «Партнерства ради світу» члени Північноатлантичного альянсу будуть:

розвивати спільно з іншими державами, що підписуються, процес планування і огляду, що має на меті створити основу для визначення і оцінки сил і засобів, які могли б надаватися ними для спільного навчання, навчань і операцій, що проводяться спільно з силами Альянсу; нарощувати військову і політичну координацію в штаб-квартирі НАТО з тим, аби забезпечити спрямованість і керівництво заходами, що відносяться до «Партнерства», з іншими країнами, що підписуються, включаючи планування, навчання, проведення учень і розробку доктрин.

8. НАТО консультуватиметься зі всіма активними учасниками «Партнерства» в разі, якщо партнер відчує безпосередню загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці.

(НАТО. Справочник. Брюссель: Бюро информации и печати НАТО, 1995. – С. 260-262.; Рюле М., Вільямс Н. Партнерство заради миру: погляд з НАТО // Політична думка. - 1995.- № 1.- с. 78.

Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань

Нью-Йорк. 24 вересня 1996 р.

Стаття I. Основні зобов'язання

Кожне держава-учасник зобов'язався не виробляти будь-який випробувальний вибух ядерної зброї і будь-який інший ядерний вибух, а також заборонити і запобігати будь-якому такий ядерний вибух в будь-якому місці, що знаходиться під його юрисдикцією або контролем.

2. Кожне держава-учасник зобов'язався далі утримуватися від заохочення або якої-небудь участі в проведенні будь-якого випробувального вибуху ядерної зброї і будь-якого іншого ядерного вибуху.

Стаття II. Організація

А. Загальні положення

1. Держави-учасники сьогодніням фондирували Організацію за Договором про всеосяжну заборону ядерних випробувань (нижче іменовану «Організація») для досягнення об'єкту і мети цього Договору, забезпечення здійснення його положень, включаючи положення по міжнародному контролю за його дотриманням, а також для забезпечення форуму для консультацій і співпраці між державами-учасниками.

Членами Організації є всі держави-учасники. Держава-учасник не позбавляється свого членства в Організації.

Місцеперебуванням Організації є Відень. Австрійська Республіка.

4. Як органи Організації сьогодніням фондирувалися: Конференція держав-учасників, Виконавча рада і Технічний секретаріат, який включає Міжнародний центр даних...

Організація проводить свою діяльність по контролю, передбачену за даною угодою, як можна менш проникаючим чином, сумісним зі своєчасним і ефективним досягненням цілей такої діяльності.

Стаття III. Національні заходи по здійсненню

1. Кожне держава-учасник відповідно до своїх конституційних процедур приймає будь-які необхідні заходи по виконанню своїх зобов'язань за даною угодою. Зокрема, воно приймає будь-які необхідні заходи, аби:

а) заборонити фізичним і юридичним особам де б то не було на його території або в будь-якому іншому місці, що знаходиться під його юрисдикцією, як це визнано міжнародним правом, займатися будь-якою діяльністю, забороненою державі-учасникові за даною угодою;

б) заборонити фізичним і юридичним особам займатися будь-якій такою діяльністю де б то не було під його контролем;

с) заборонити відповідно до міжнародного права фізичним особам, його громадянством, що володіє, займатися будь-якій та який діяльністю де б то не було.

Стаття IV. Контроль

А. Загальні положення

16. Міжнародна система моніторингу включає об'єкти для сейсмологічного моніторингу, радіонуклідного моніторингу, включаючи сертифіковані лабораторії, гідроакустичного моніторингу, інфразвукового моніторингу і відповідні засоби зв'язку і підтримується Міжнародним центром даних Технічного секретаріату...

Стаття IX. Термін дії і вихід з договору

1. Цей Договір є безстроковим...

Стаття XIII. Приєднання

Будь-яка держава, яка не підписує цей Договір до набуття чинності його, може надалі приєднатися до нього у будь-який час.

(Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003 / Под ред. А.Д.Богатурова. Том четвертый. Документы. 1945-2003. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. - с. 439-445)

Із статті американського політолога С. Гантінгтона «Новий світовий порядок у ХХІ столітті: тенденції та європейський вимір»

Більшість людей погоджується з тим, що за часів «холодної війни» світова система була біполярною, тоді як нині існує односилова система. З іншого боку, тривають дискусії з приводу того, яким же вважати нинішній світ – уніполярним, багатополарним чи якоюсь іншою системою. Моя позиція полягає в тому, що нинішня міжнародна політична система є водночас уні- та мультиполярною.

Для вирішення міжнародних проблем нині потрібні зусилля як однієї супердержави, так і спільні зусилля кількох інших керівних держав. У цьому уні- та мультиполярному світі глобальна структура сили має чотири рівні.

Єдиною наддержавою залишаються США. За ними йдуть найважливіші регіональні держави, кожна з яких відіграє домінуючу роль у своєму регіоні. А потім група країн, які я називаю другорядною регіональною силою. До них належать: Велика Британія стосовно Німеччини та Франції в Європі, Україна стосовно Росії, Японія та В'єтнам стосовно Китаю, Пакистан стосовно Індії, Австралія стосовно Індонезії, Саудівська Аравія стосовно Ірану, Єгипет стосовно Ізраїлю та Аргентина стосовно Бразилії. Нарешті четвертий рівень - це країни, які не ввійшли до перших трьох груп.

Якщо говорити про інтереси наддержави в такій уні- та мультиполярній системі, то, поза сумнівом, вона зацікавлена в поверненні до уніполярної системи, аби самостійно ухвалювати всі рішення.

Впливові в регіонах країни зацікавлені в багатополарній системі світу. Тому стабільність наявної системи значно залежить від рівноваги між головними конфліктуючими групами. Я вважаю, що така рівновага за своєю природою нестабільна, і марно сподіватися, що її можна буде втримати. Світова політика відійшла від біполярної системи, яка існувала під час «холодної війни», пройшла через однополюсний момент (кульмінацією його стала війна в

Перській затоці), а тепер рухатиметься до справді багатополюсного ХХІ ст. Сполучені Штати, як сказав Збігнев Бжезинський, будуть першою, останньою та єдиною світовою наддержавою.

(Ладиченко Т. В. Всесвітня історія: Підручник для 11 кл. загальноосвітнього навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Грамота, 2011. – с. 192)

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і вживання хімічної зброї і про його знищення

Париж. 13 січня 1993 р.

Стаття I. Загальні зобов'язання

1. Кожна держава-учасник даної Конвенції зобов'язався ніколи, ні за яких обставин:

не розробляти, не виробляти, не набувати іншим чином, не нагромаджувати або не зберігати хімічну зброю або не передавати прямо або побічно хімічна зброя кому б то не було;

b) не застосовувати хімічну зброю;

c) не проводити будь-яких військових приготувань до вживання хімічної зброї;

d) не допомагати, не заохочувати або не спонукати яким-небудь чином кого б то не було до проведення будь-якої діяльності, що забороняється державі-учасникові по справжній Конвенції.

2. Кожна держава-учасник зобов'язався знищити хімічна зброя, яка знаходиться в його власності або володінні або яке розміщене в будь-якому місці під його юрисдикцією або контролем, відповідно до положень справжньої Конвенції.

Кожна держава-учасник зобов'язався знищити вся хімічна зброя, залишена їм на території іншого держави-учасника, відповідно до положень справжньої Конвенції.

Кожна держава-учасник зобов'язався знищити будь-які об'єкти по виробництву хімічної зброї, які знаходяться в його власності або володінні або які розміщені в будь-якому місці під його юрисдикцією або контролем, відповідно до положень справжньої Конвенції.

5. Кожна держава-учасник зобов'язався не використовувати хімічні засоби боротьби з безладами як засіб ведення війни...

Стаття IV. Хімічна зброя

Всі місця, де зберігається або знищується хімічна зброя, вказана в пункті 1, підлягають систематичній перевірці засобом інспекції на місці і спостереження за допомогою приладів, що встановлюються на місці, відповідно до частини IV (А) Застосування по перевірці.

4. Кожна держава-учасник надає доступ до будь-яких об'єктів по знищенню хімічної зброї і їх складським ділянкам, які знаходяться в його власності або володінні або які розміщені в будь-якому місці під його юрисдикцією або контролем, з метою систематичної перевірки за допомогою інспекції на місці і спостереження за допомогою приладів, що встановлюються на місці.

6. Кожна держава-учасник знищує всю хімічну зброю, вказану в пункті 1, згідно Додатку по перевірці і відповідно до погоджених темпів і послідовності знищення (іменованими далі як «порядок знищення»). Таке знищення починається не пізніше чим через два роки після того, як справжня Конвенція вступить для нього в силу, і закінчується не пізніше чим через 10 років після набуття чинності даної Конвенції. Державі-учасниці не забороняється знищувати таку хімічну зброю швидшими темпами.

Якщо держава ратифікує справжню Конвенцію або приєднується до неї після десятирічного періоду знищення, вказаного в пункті 6, то воно знищує хімічну зброю, вказану в пункті 1, якнайскоріше. Порядок знищення і процедури строгої перевірки для такого держави-учасника визначаються Виконавчою порадою.

Стаття VI. Діяльність, що не забороняється по справжній конвенції

1. Кожна держава-учасник має право, з врахуванням положень справжньої Конвенції, розробляти, виробляти, набувати іншим чином, зберігати, передавати і використовувати токсичні хімікати і їх прекурсори в цілях, що не забороняються по наполягли Конвенції...

Стаття XVI. Термін дії і вихід з конвенції

1. Дана Конвенція є безстроковою...

(Системная история международных отношений в четырех томах. События и документы. 1918-2003 / Под ред. А.Д.Богатурова. Том четвертый. Документы. 1945-2003. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. - с. 433-437)

З Кіотського протоколу[1] до рамкової конвенції ООН про зміну клімату

Грудень 1997р.

Стаття 2

1. Кожна Сторона, уключена до Додатку I, при виконанні своїх певних кількісних зобов'язань з обмеження та скорочення викидів відповідно статті 3, з метою заохочення сталого розвитку:

а) здійснює й/або надалі розробляє відповідно до своїх національних умов такі політичні заходи, як:

I. Підвищення ефективності використання енергії у відповідних секторах національної економіки.

II. Охорона та підвищення якості поглиначів і нагромаджувачів парникових газів... з урахуванням своїх зобов'язань у відповідних міжнародних природоохоронних угодах; сприяння раціональним методам ведення лісового господарства, залісненню та лісовідновленню на постійній основі.

III. Заохочення усталених форм сільського господарства у світлі міркувань, пов'язаних зі зміною клімату.

IV. Проведення дослідницьких робіт, сприяння їх упровадженню, розроблення та ширше використання нових і поновлювальних видів енергії, технологій поглинання діоксиду вуглецю й інноваційних екологічно безпечних технологій.

V. ...Звільнення від податків, мит і субсидій, що суперечать меті Конвенції, у всіх секторах — джерелах викидів парникових газів...

VI. Заохочення належних реформ у відповідних секторах з метою сприяння здійсненню політики та заходів, що обмежують або скорочують викиди парникових газів....

VII. Заходи щодо обмеження й/або скорочення викидів парникових газів...

(Ладиченко Т. В. Всесвітня історія:

Підручник для 11 кл. загальноосвітнього навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К.: Грамота, 2011. – С. 217)

[1] Кіотський протокол підписали майже всі світові держави, за винятком Захід-Африки, Афганістану, Андорри, Сомалі, Сан-Марино та Ватикану. Сполучені Штати Америки підписали договір, але не ратифікували його.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Аболіціонізм – рух за відміну рабства у США в кінці XVIII – на початку XIX ст.

Абсолютизм – форма правління, за якої монарх наділений необмеженою верховною владою. Абсолютизм характеризується тим, що держава досягає такого рівня розвитку, при якому створюється розгалужений бюрократичний апарат влади, посилюються карні органи, створюється професійна армія. Найвищого розвитку абсолютизм досяг у Західній Європі в XVII – XVIII ст. Це особлива форма соціально-політичної системи, що складається в початковий період переходу від традиційного до індустріального суспільства і відображає тимчасовий баланс соціальних сил.

Автаркія – економічний режим країни, який передбачає її самозабезпечення і відсутність торгового обміну з іншими країнами.

Автономія – надання частині держави або всім частинам тієї або іншої форми самостійності, внутрішнього самоуправління, тобто певний розподіл владних функцій між центром і регіонами.

Авторитаризм – політичний режим, що характеризується концентрацією влади в руках однієї людини або одного органу влади, зниженням ролі представницьких інститутів, зведенням до мінімуму опозиції, диктаторськими методами правління. Відмінність авторитарних диктатур XX ст. в порівнянні з традиційними диктатурами – принцип вождізму. Як персоніфікація політичного керівництва (не посада, яку займають, не пост, а особистість, харизма, що робить лідера перевороту всенародним вождем, забезпечує легітимність режиму).

Аграрне суспільство – етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята працею на землі та в ремісництві.

Агресія – незаконне застосування збройної сили державою проти іншої, що порушує її суверенітет, територіальну цілісність, позбавляє політичної незалежності.

Адміністративно-командна система – антидемократична ієрархічно організована система управління суспільством, заснована на адміністративних методах, система бюрократичного централізму.

Анархізм – (відгрец. *anarchia* - безвладдя) ідеологічна доктрина, народжена в XIX ст. особливостями політичного руху некваліфікованого пролетаріату, стихійним протестом слабо організованої маси проти будь яких форм експлуатації (в тому числі самої держави).

Англiканська церква – протестантська церква, що утворилася в Англії з початком Реформації. Відповідно до акта супрематії (верховенства) 1534 р. головою церкви є король. З 1571 р. в церкві діє англiканський символ віри.

Анексія – насильницьке приєднання, захоплення або утримання однією державою території чи частини території іншої держави.

Антисемітизм – одна з форм національної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв.

Антропогенез – процес еволюційного формування людини сучасного фізичного типу.

Антропологія – область наукового пізнання, в межах якого вивчаються фундаментальні проблеми існування людини в природі та штучному середовищі.

Аншлюс – назва політики насильницького включення Австрії у склад Німеччини.

Апела – народні збори у Спарті.

Арамеї – семітська народність, яка у XII ст. до н.е. заснувала кілька держав у Сирії та Месопотамії.

Арбітраж – спосіб розв'язання суперечок, при якому сторони звертаються до арбітрів (третейських суддів), яких обирають самі сторони за взаємною згодою.

Ареопаг – рада, що складалася з родової аристократії; головний державний орган, потім судовий трибунал для розгляду релігійних і карних злочинів.

Аристократія – влада родової знаті; суспільна верства населення, що посідає найвище становище.

Архонт – аристократ-урядовець в Афінах.

АСЕАН – Асоціація країн Південно – Східної Азії, створена у 1967 р.

Асиміляція – процес в результаті якого члени однієї етнічної групи втрачають свою первісну культуру і засвоюють культуру іншої етнічної групи, з якою знаходяться в безпосередньому контакті.

Асоційований – той, що приєднався.

Аятола – буквально «вуста Аллаха» - вища духовна особа в Ірані.

Бенефіцій – у ранньосередньовічній Західній Європі надання королем чи великим землевласником васалові в довічне користування землі як винагороди за службу.

Біполярність в політиці – один з варіантів «балансу сил». Реальне протистояння в період «холодної війни» двох суспільно-політичних систем, очолюваних СРСР і США.

Буддизм – одна з світових релігій, виникла в Індії в VI-V ст. до н.е. В основу покладено вчення про «чотири благородних істини».

Буле – державна влада з 400 громадян, яка керувала державою в період між народними зборами в Афінах.

Буржуазна революція – соціальна революція, головною метою якої є ліквідація феодального суспільства, встановлення влади буржуазії. Буржуазна революція відбувалася в тих країнах, де існував «третій стан», який, спираючись на накопичений капітал, захоплював політичну владу.

Варшавський Договір – створений у 1955 р. як військовий блок країн соціалістичного табору. Було скасовано у 1991 р.

Велике переселення народів – переселення великих мас германських, окремих тюркських (гуни), іранських (алани) та слов'янських племен у IV – VII ст., наслідком якого було утворення варварських держав.

Вітальні цикли – життєві цикли, етапи розвитку біологічних і соціальних систем, пов'язаних з універсальною динамікою народження, розвитку, зрілості, старості, смерті.

Воєнна демократія – стан суспільства, у якому зберігаються права родових общинників, але поступово набирають силу воєнні вожді.

Воєнно-політичний блок – об'єднання двох або декількох держав для досягнення політичної мети військовими засобами.

Гандізм – соціально-політичне і релігійно-філософське вчення, що виникло в період антиімперіалістичного руху в Індії і отримало назву за ім'ям його засновника М.К.Ганді.

Гвельфи – італійські прихильники пап у їх боротьбі з німецькими імператорами.

Генезис – походження, виникнення, процес утворення і становлення явища, що розвивається.

Геноцид – повне або часткове знищення будь якої національної, етнічної, расової або релігійної групи населення в мирний або військовий час.

Геополітика – одно з фундаментальних понять теорії міжнародних відносин, що характеризує місце і конкретно-історичні форми впливу територіально - просторових особливостей місцезнаходження держав на локальні, регіональні, континентальні і глобальні міжнародні процеси.

Герусія – колегія «геронтів» – старців, урядовців не молодших 60 років. Обиралися довічно.

Гібеліни – італійські прихильники німецьких імператорів у їх боротьбі з папами.

Глобалізація – сукупність сучасних явищ, процесів і структур (політичних, економічних, соціальних, культурних), яку можна представити у взаємодії, взаємопроникненні різних компонентів сучасного світу і світової спільноти.

Глобальні проблеми сучасності – сукупність основних проблем, характерних для всього світу, які постали перед людством ще в останні десятиліття ХХ ст. і потребують для їх вирішення об'єднання зусиль світової спільноти.

Громадянська війна – це організована збройна боротьба між різними верствами населення та політичними угрупованнями всередині країни за політичну владу.

Гугеноти – прихильники кальвінізму у Франції XVI – XVII ст. Соціальний склад гугенотів – міські низи, середні прошарки, частина родового дворянства, члени міського магістрату, купецтво. Феодальна знать і дворянство Північної Франції підтримували католицьку церкву. Боротьба гугенотів і католиків у XVI ст. мала характер релігійної громадянської війни.

Гуманізм – прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності і розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей. Він відображав боротьбу молоді буржуазії за звільнення від феодалізму.

Дао – у китайській філософії – шлях, закон існування, загальний закон природи.

Даосизм – філософське вчення, яке розглядало світ як єдине ціле. Навчало, як з найменшими зусиллями досягти найбільшого результату.

Демілітаризація – роззброєння, ліквідація у відповідності до міжнародних договорів військових споруд і укріплень на певній території, а також заборона мати на ній воєнну промисловість, утримувати збройні сили.

Деміурги – мандрівні ремісники, які виконували роботу на замовлення.

Демократія – народовладдя, форма державного управління, що визнає народ вищим джерелом влади. Передбачає виборність органів державної влади та поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову. При демократії існує підпорядкування меншості більшості при захисті прав меншості, наявні політичні права і свободи громадян.

Демос – незнатні трудові верстви громадян еллінської держави.

Депортація – примусова висилка особи за межі держави.

Деспотична монархія – форма політичної влади в країнах Стародавнього Сходу, яка характеризується необмеженою владою монарха, безправ'ям підданих.

Диктатура – у стародавньому Римі – надзвичайні повноваження, влада або період влади диктатора. Необмежена влада у державі окремої особи, групи осіб, верстви, суспільного класу, що спирається на пряме насильство.

Дискримінація – скорочення прав і законних інтересів одних осіб, соціальних груп у порівнянні з іншими.

Дож – голова уряду у Венеціанській та Генуезькій республіках.

Домінат – (від лат. «домінус» - пан, господар, володар) – форма державного управління на основі безмежної влади правителя.

Єзуїти – члени католицького чернецького ордену «Товариство Ісуса», заснованого у 1534 р. для боротьби проти Реформації.

Єресь – релігійна течія, що не визнається панівною церквою і заперечує основні положення церкви та її організаційні форми.

Єретик – людина, яка не підтримує поглядів панівної церкви.

Експансія – політика країни, спрямована на поширення сфери впливу в інші країни як економічними методами, так і дипломатичним тиском та відкритим збройним нападом.

Електорат – коло громадян, що мають право приймати участь у парламентських, президентських, муніципальних виборах.

Етруски – одне знайзначніших племен Стародавньої Італії. Розквіт етрусків припадає на кінець II тис. до н.е. – початок I тис. до н.е.

Зикурати – великі храмові комплекси в містах Месопотамії.

Ізоляціонізм – ідея невтручання США в справи інших країн, розташованих поза американським континентом.

Іллірійці – представники індоєвропейських племен, які жили в давнину на північному заході Балканського півострова і частково на південному сході Апеннінського півострова.

Імперіалізм – період в історії індустріального суспільства (70-х рр. XIX – 20-х рр. XX ст.), пов'язаний з існуванням макроекономічної моделі монополістичного капіталізму.

Імпічмент – в деяких країнах (наприклад США, Великобританія, Японія) особовий порядок залучення до відповідальності вищих посадових осіб і судового розгляду справ про їх злочини.

Інвеститура- право призначати й затверджувати єпископів.

Індульгенція – грамота про «відпущення гріхів»католицькою церквою наперед за плату.

Індустріальне суспільство – етап розвитку суспільства, коли основна маса населення зайнята в праці на промислових підприємствах (мануфактурах, заводах, фабриках) – в індустрії.

Інквізиція – судово-слідча організація католицької церкви, створена для боротьби з ересю за допомогою нелюдських катувань, залякувань та шпигунства.

Інновація (від англ. innovation – нововведення) – вкладання коштів у економіку, яке забезпечує зміну поколінь техніки і технології. 2) Нова техніка, технологія, що є результатом досягнень науково-технічного прогресу.

Інформаційне суспільство – сучасна наукова концепція про суспільство, відповідно до якої основним фактором суспільного розвитку визнається створення і ефективне використання індустрії інформації (комп'ютери, мікроелектроніка, комунікаційно-обчислювальні мережі, національні і міжнаціональні бази даних та ін.); різновид теорії постіндустріального суспільства.

Інтеграція європейська – процес політичного і економічного об'єднання європейських країн, що передбачає усунення всіх обмежень в торгівлі, введення спільного митного тарифу в торгівлі з країнами других континентів, вільне пересування осіб, капіталів та послуг, уніфікацію податкової системи.

Інтелігенція – верства суспільства, що професійно займається розумовою працею: діячі науки та мистецтва, інженери, вчителі, лікарі та інші.

Ісламський фундаменталізм – консервативний релігійний і суспільно-політичний рух в ісламі, який вимагає виділення основних принципів віри, повернення до першоджерел («фундаменту») ісламу і перебудови на цій підставі всього життя суспільства і держави.

Кантон – адміністративний округ у Швейцарії, Бельгії, Франції.

Кальвіністська церква – протестантська церква, що виникла у Швейцарії у XVI ст. Основні відмінності від католицької церкви: невизнання бідності ознакою святості, невизнання праці та накопичення коштів гріхом, засудження марнотратства. Кальвіністська церква забороняла ігри і танці, носіння нарядного одягу, була такою ж непримиренною до своїх ворогів, як і

католицька церква. Кальвіністи заявляли, що між Богом і людиною не може бути ніяких посередників, віри можна досягти, тільки спираючись на власний розсуд і релігійне почуття.

Капіталізм – суспільно-економічний лад (формація), що базується на поділі праці, приватній власності на засоби виробництва, експлуатації найманої праці (у сучасній науці цей термін частіше замінюється на термін «індустріальне суспільство з ринковою економікою»).

Касити – гірські племена, що жили в II – I тис. до н.е. на теренах сучасного Ірану.

Клерикалізм – прагнення забезпечити головуючу роль релігії в політичній, духовній і інших сферах життя країни.

Колабораціоністи – особи, які співпрацювали з фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час Другої світової війни.

Коміції – народні збори в Римі.

Комуна – міська громада, що домоглася незалежності від сеньйорів.

Конституційна монархія(обмежена)– форма державного правління, при якій державна влада зосереджена як у руках монарха, так і виборного законодавчого органу влади (парламенту). **Дуалістична монархія** – реальний поділ влади при існуванні законодавчої влади парламенту і судової і виконавчої монарха, в тому числі з урядом, який утворюється і підпорядковується тільки монарху.

Парламентська монархія – де панує принцип парламентаризму, включаючи політичну відповідальність уряду перед парламентом, мінімальні функції монарха, обмежені головним чином процедурою контрастигації (скріплення) рішень монарха головою кабінету або відповідальними міністрами.

Консул – титул виборних найвищих урядових осіб, а також той, хто мав цей титул.

Консерватизм – ідеологічна система, що сформувалася в кінці XVIII – середини XIX ст. як доктрина, що відбивала негативну реакцію елітарних соціальних груп феодального суспільства на політичні, соціальні, економічні аспекти процесу модернізації. Першоосновою консервативної ідеології можна вважати традиціоналізм – специфічну сторону суспільної свідомості, пов'язану з природним прагненням людини стабілізувати, зберегти існуючий соціальний порядок як звичне оточення проживання.

Контрреформація – церковно – політичний рух у Західній Європі XVI – XVII ст., спрямований проти Реформації, на збереження і посилення католицизму і папської влади.

Конфуціанство – філософське вчення, яке виправдовувало нерівність і закріплювало владу імператора.

Концентрація виробництва – розміщення виробництва одного чи декількох споріднених видів продукції на великих підприємствах, в межах невеликого регіону.

Концесії – договір про передачу державних джерел природних багатств або господарських об'єктів в експлуатацію на тимчасовий строк іноземним фірмам або приватним особам.

Кортеси – представницькі органи влади в Іспанії та Португалії.

Космополітизм – ідеологія так званого світового громадянства, що заперечує державний і національний суверенітет, проповідує відмову від національних традицій, національної культури, патріотизму.

Латифундія – велике приватне земельне володіння, в якому застосовувалася напівфеодална форма праці залежного населення.

Ленд-ліз – система передачі США в борг або оренду озброєння, боєприпасів, продуктів харчування або інших матеріальних ресурсів країнам антигітлерівської коаліції в період Другої світової війни.

Лібералізм – ідеологічна система, сформована в XVIII – XIX ст. в якості цілісного духовного комплексу, що інтегрує економічні, соціальні, політичні, правові, культурні аспекти модернізації в єдину цивілізаційну парадигму. Класичний лібералізм перетворився на символ індустріального суспільства і систематизував базові орієнтири його поступального розвитку. Основу ліберальної соціальної філософії склала уява про самоцінність автономної особистості і як наслідок, про безумовну перевагу індивідуального в суспільному житті.

Ліга Націй – міжнародна організація співробітництва між державами і народами (1919-1946), попередниця ООН.

Лігурійці – збірна назва стародавніх племен, що жили в середині I тис. до н.е. в північно-західній Італії та південно-східній Галлії.

«Лінівні королі» - франкські королі з династії Меровінгів, які поступилися владою майордомам.

Лютеранська церква – протестантська церква, що виникла у Німеччині в результаті Реформації у XVI ст. Основні положення – заперечення влади Папи Римського, ікон, пишних обрядів, скорочення, порівняно з католицькою церквою, кількості релігійних свят. Офіційно визнана в Німеччині за Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р. Лютеранство розповсюджено в Скандинавських країнах, Німеччині, США, державах Балтії.

Магістрати – вищі державні урядовці в Римі: консули, претори, едили, цензори, народні трибуни.

Майордом – вища службова особа у Франкському королівстві, управителі королівським двором.

Мандатна система – система, в рамках якої окремим державам надаються мандати на управління територіями, що складала раніше володіння колоніальних держав, зазнавши поразки в першій світовій війні.

Мануфактура – рання форма промислового виробництва, що характеризується використанням ремісничої техніки, ручної праці, поділом праці між найманими робітниками. Мануфактура передує фабрикам та заводам. **Розсіяна мануфактура** – вид (етап розвитку) мануфактури, за якого купці – фабриканти роздавали сировину ремісникам або селянам, які обробляли її вдома у маленьких майстернях вручну, використовуючи найпростіший інвентар.

Централізована мануфактура - вид (етап розвитку) мануфактури, за якого робітники працювали на купця – фабриканта у спеціально побудованому для цього приміщенні.

Марка – прикордонне укріплення у Франкській державі, адміністративний округ, керований маркграфом.

Марксизм – система філософських, економічних, соціально-політичних поглядів, що відображають ідеологічну доктрину пролетаріату.

Меркантилізм – напрямок економічної діяльності урядів європейських держав у XV – XVI ст., що полягав у захисті власних мануфактур, стимулюванні зовнішньої торгівлі, переважанні експорту товарів над імпортом, збільшення кількості золота всередині держави. Джерелом збагачення у цей період вважалося не виробництво, а торгівля і грошовий обіг.

Монархія – форма державного правління, за якої джерелом влади є монарх, а найвища державна влада повністю (абсолютна, необмежена монархія) або частково (обмежена, конституційна монархія) зосереджена у руках однієї особи – монарха.

Монетаризм – економічна теорія, яка надає грошам, що знаходяться в обігу, роль визначного фактора у формуванні ринку і господарської кон'юнктури.

Монократія – форма державного устрою, при якому управління здійснює одна особа. Існують типи монократичного суспільства: деспотія, монархія, тиранія, диктатура.

Монополізація – процес структурної перебудови капіталістичної системи відтворення на основі концентрації виробництва і централізації капіталу.

Монополія – форма виробничих відносин, пов'язана з укладенням договору про особливу політику на ринку виробництва і збуту продукції. Мета монополії

– досягнення привілейованого стану в межах певної галузі виробництва, в тому числі за рахунок монопольної ціни на продукцію. Розрізняють основні типи монополій: **картель** (договір про регулювання об'єму виробництва, умов прийому і збуту при збереженні виробничої і комерційної самостійності підприємств), **синдикат** (аналогічний договір, доповнений утворенням спільного торгового представника, тобто втратою торгової самостійності), **трест** (угода, що передбачає єдине управління виробництвом і збутом), **концерн** (угода, що передбачає фактичне злиття капіталу і утворення єдиної фінансово-виробничої системи).

Монотеїзм (від грец. *μονο* – один, єдиний і *theos* – бог)- система релігійних вірувань, що заснована на уявленні про єдиного Бога (іудаїзм, християнство, іслам).

НАТО (Організація Північноатлантичного договору) – створена в 1949 р. як військовий блок.

Натуральне господарство – форма (етап) розвитку економіки, за якої продукт виробляється для власного споживання, а не на продаж.

Націоналізм – суспільно-політична течія, що визначала як головну роль нації в суспільстві, проповідувала пріоритет і вищість загальнонаціональних інтересів. В XIX – XX ст. націоналізм виступав об'єднуючою силою в боротьбі за національне визволення в Європі, Африці, країнах Латинської Америки. Супроводжується ідеями національної переваги і національної виключності і тому нерідко приймає надзвичайні форми (**шовінізм**), зближується з **расизмом** і веде до гострих внутрішніх і міждержавних конфліктів.

Нацизм – одна з назв німецького фашизму.

Неоконсерватизм – течія сучасної західної політичної думки, яка поєднує тверезий реалізм при оцінюванні внутрішніх і міжнародних реалій з орієнтацією на збереження і укріплення традиційних суспільних цінностей.

Олігархія – (від грец. «влада небагатьох») форма управління державою, де економічна і політична влада належить невеликій групі самих багатих членів суспільства.

Опричнина – система заходів, проведених Іваном Грозним у Московській державі у XVI ст., з метою посилення царської влади.

Парафування (від франц. *paraphe* – скорочений підпис, розчерк) – попереднє підписання договору ініціалами уповноважених.

Паритет – рівноправність.

Пацифізм – світогляд, що базується на ідеалах не насильства, соціальної солідарності, загального миру. Антивоєнний миротворчий рух, що виступає проти всяких війн, незалежно від їх характеру і мети.

Плебіцит (від лат. plebiscitum: plebs – простий народ і scitum – рішення, постанова) – всенародне голосування.

Постіндустріальне суспільство – якісно нова стадія суспільного розвитку, що є наступною після індустріального суспільства. Провідна роль в ньому належить науці, освіті, яка стає безперервною, теоретичним і експериментальним знанням, розвитку і ефективному використанню нових технологій, комп'ютеризації і розвитку інформаційних систем, творчій діяльності людини.

Правова держава – державна система, що характеризується перевагою права над прямою політичною дією.

Преторіанці – солдати особистої охорони полководця, згодом – солдати привілейованої імператорської гвардії, яка брала активну участь у палацових переворотках.

Принцепс – перший у списку сенаторів. Головував на засіданнях сенату і перший висловлювався.

Принципат – державний устрій у Стародавньому Римі, за якою зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала принципсу.

Прокуратор – управитель господарства; за часів імперії – урядовець, який відав податками, управитель імператорськими провінціями.

Промисловий переворот – перехід на виробництві від ручної праці (мануфактури) до машинної. Розпочався вперше в світі у Англії у 60-х роках XVIII ст.

Протекторат – форма державної залежності, за якою держава – протектор (захисник) бере на себе здійснення зовнішніх зносин іншої держави, захист її території.

Протекціонізм – економічна політика держави, що спрямована на захист національної економіки від зовнішнього впливу (головним чином, через фінансову підтримку вітчизняної промисловості, стимулювання експорту – вивозу товарів, обмеження імпорту – ввозу товарів).

Протестантизм – один з головних (поряд з католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, що об'єднує велику кількість самостійних течій, рухів і сект. Суть протестантизму – головне не дотримання обрядів, а істинність віри. Головні постулати протестантизму – людина має право на щастя не лише «на тому світі», а й на землі; людина має право спілкуватися з Богом не тільки через церкву, а й безпосередньо; єдиним джерелом є Біблія, а не тлумачення її

богословами; людина несе моральну відповідальність не лише перед Богом, а й перед іншими людьми. Первісними формами протестантизму були лютеранство, кальвінізм, англіканство, цвінгліанство.

Пуритани – послідовники кальвінізму у Англії у XVI – XVII ст. Вели дуже скромний, аскетичний спосіб життя, вимагали «очищення» англіканської церкви від католицьких обрядів.

«П'ята колона» - назва ворожої таємної агентури, яка використовується для розкладу тилу тієї чи іншої країни.

Радикалізм – суспільно-політична течія, що об'єднувала прихильників рішучих методів боротьби у розв'язанні політичних проблем.

Реваншизм – політична ідеологія, побудована на ідеях відшкодування, реваншу за військову поразку, ущемлення національних і державних інтересів.

Режим «санації» (оздоровлення) - режим державної влади в Польщі на чолі з Ю.Пілсундзіком, який обмежував права сенату і сейму.

Реконкіста – боротьба за звільнення Іспанії та Португалії від арабів.

Ренесанс (Відродження) – епоха у розвитку культури у Західній та Центральній Європі, що настала після Середньовіччя. Характеризується гуманізмом культури, розкріпаченням людського духу, небаченим злетом думки і мистецтва.

Репарація – відшкодування державою заподіяної нею шкоди в грошовій чи іншій формі. Від репарації слід відрізнити **контрибуцію** – платежі переможеної країни країні-переможцю (сучасним міжнародним правом заборонена).

Республіка – (від лат. «справа народу») форма державного управління через обраних народом урядовців на певний строк. Форми республіки – *президентські республіки* (президент – голова держави і виконавчої влади, законодавча і виконавча влада безпосередньо обираються народом або виборцями, але не одна одною, чітко розгалуження влади на основі принципу стримування і противаги, включаючи відсутність права президента на розпуск парламенту, на зміщення міністрів, відсутність відповідальності виконавчої влади перед законодавчою); *президентсько-парламентські республіки* (система подвійної відповідальності уряду – перед президентом і парламентом, з відмінностями в залежності від права призначення складу кабінету, ініціативи виразу недовіри уряду, порядку виборів президентів); *парламентські республіки* (реальна перевага голови уряду як голови виконавчої влади і лідера домінуючої парламентської фракції, юридично – як принцип політичної відповідальності виконавчої влади перед парламентом).

Реформація – суспільно-політичний та ідеологічний рух у більшості країн Західної та Центральної Європи у XVI ст., що набрав форми боротьби з католицькою церквою. Основні напрямки Реформації – бюргерський (Лютер, Кальвін, Цвінглі), народний, що поєднує вимоги скасування католицької церкви з боротьбою за встановлення рівноправності (Мюнцер, анабаптисти), королівсько-князівський, що виражав інтереси свійської влади, яка намагалася захопити багатства церкви.

Ринкова економіка – форма організації (етап розвитку) економіки, за якої продукт, що виробляється, стає товаром, тобто виробляється з метою продажу на ринку.

Санскрит - літературна давньоарійська мова, що вживалась у Стародавній Індії.

Сарацини – європейська назва арабів та інших мусульман Близького Сходу.

Станова монархія – монархія, обмежена представницькими органами.

Сателіт – формально незалежна країна, фактично повністю підпорядкована великій державі.

Сатрап – (від грец. satrapes) 1) намісник провінції в стародавньому Ірані; 2) деспот, адміністратор – самодур.

Сегрегація – існувала в деяких країнах (США, ПАР, Австралійський союз та ін.) як вид расової дискримінації: відокремлення місцевого населення від білого і обмеження законодавством його прав.

Сенат – рада старійшин, найвищий орган державної влади в Римі.

СЕНТО – Організація Центрального Договору. Воєнно-політичний блок, з 1959 р. підпадає під вплив США.

Сепаратний мир – мирний договір, підписаний з супротивником однієї з країн, що входять у воєнну коаліцію, без відома або згоди союзників.

Соціалізм – уявний суспільно-економічний лад (формація), що повинен прийти на зміну капіталізму. З точки зору теоретиків соціалізму, при соціалізмі будуть відсутні приватна власність та експлуатація людини людиною.

Суспільно-економічна формація – сукупність стійких суспільних відносин, тип суспільної системи, побудованої на певному способі виробництва як засобу суспільного відтворення життєвих засад і виступаючих як ступінь прогресивного розвитку людства.

Терор (лат. terroг – страх, жах) – насильницькі дії (переслідування, захоплення заручників, вбивства) з метою залякування, стримування політичних противників, конкурентів, нав'язування певної лінії поведінки. Виділяють

індивідуальний і груповий тероризм (наприклад дії екстремістських політичних угруповань) і державний тероризм (репресії диктаторських і тоталітарних режимів). В 1970 – 1990-ті рр. набув поширення міжнародний тероризм (вбивства і викрадення голів урядів і держав, їх дипломатичних представників, вибухи приміщень посольств, міжнародних організацій).

Тріумвірат – від лат. «союз трьох мужів».

Унітаризм – державний устрій, що характеризується централізованим керівництвом адміністративно-територіальними одиницями і відсутністю самостійних державних утворень.

Фабрика – промислове виробництво, засноване на використанні машин, форма великого машинного виробництва.

Фашизм – політична реакційна течія, що виникла у 20-х рр. ХХ ст., за формою влади – відкрито терористична диктатура, яка використовує насильство, політику терористичних захоплень у прагненні до світового панування.

Феодал – власник феоду (земельне володіння).

Феодална роздробленість – розпад держави на багато незалежних чи майже незалежних від монарха феодалних володінь.

Феодалізм – суспільно-економічний лад (формація), що базується на позаекономічному примусі та експлуатації праці залежних селян та ремісників.

Хартія – документ, який засвідчував права чи привілеї.

«Холодна війна» - ідеологічне, політичне, економічне, воєнне протистояння.

Християнство – одна з трьох (поряд з буддизмом та ісламом) світових релігій. Основні особливості християнства: визнання Христа посланцем Бога на землі; віра в Трійцю – єдиного Бога по суті, але в трьох особах (Бог Отець, Бог Син, Бог Дух Святий); віра в існування потойбічного світу. Безсмертя душі, неминучий Страшний Суд.

Хроніки – твори, в яких послідовно за часом зображено перебіг історичних подій.

Цивілізація – (від лат. *civilis* – громадянський, державний) 1) як загальнофілософське поняття (людська цивілізація в масштабах космічного улаштування), 2) як історіософське поняття (людська цивілізація в історії Землі), 3) як певна стадія всесвітнього історичного процесу, пов'язана з досягненням особливого рівня соціальності, 4) цивілізація як локалізоване в часі і просторі суспільство. Локальні цивілізації-суспільства уявляють собою

цілісні системи, що поєднують економічні, соціальні, політичні і духовні підсистеми і розвиваються за законами вітальних циклів (європейська традиційна цивілізація середньовіччя, індустріальна цивілізація, постіндустріальна цивілізація). Локальні цивілізації – культури являють собою систему соціалізації, на певних факторах цивілізаційної ідентичності – етнічних, релігійних, регіональних (французька цивілізація, християнська цивілізація, європейська цивілізація).

Шаріат – настанови й правила, за якими живуть мусульмани.

Шенгенська угода – форма співробітництва між державами – членами Європейського Союзу, які прагнуть до прискореного створення простору свободи, безпеки і правосуддя. 14 травня 1985 р. в м. Шенген (Люксембург) підписана угода про скасування прикордонного контролю між 7 європейськими країнами.

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань науки, освіти, культури; була утворена в листопаді 1945 р.

МЕТОДИЧНІ МАТЕРІАЛИ ДО ДИСЦИПЛІНИ

Основна література

1. Алексеев Ю. М. Всесвітня історія: навч. посібник / Ю. М. Алексеев, А. Г. Вертегел, О. О. Казаков – К.: Каравела, 2009. – 240 с.
2. Балух В. О. Історія античної цивілізації. У 3-х т. Т. 1. Стародавня Греція / В. О. Балух. - Чернівці: Наші книги, 2007. - 654 с
3. Балух В. О. Історія античної цивілізації. У 3-х т. Т.2. Стародавній Рим / В. О. Балух. - Чернівці: Наші книги, 2008. - 847 с.
4. Балух В. О. Історія античної цивілізації. У 3-х т. Т.3. Практикум / В. О. Балух. - Чернівці: Наші книги, 2008. - 542 с.
5. Балух В. О. Історія середніх віків. У 2-х т. Т.1. Раннє Середньовіччя / В. О. Балух, В. П. Коцур. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 495 с.
6. Балух В. О. Історія середніх віків. У 2-х т. Т.2. Високе і пізнє Середньовіччя / В. О. Балух, В. П. Коцур. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 615 с.
7. Гончар Б. М. Всесвітня історія: навч. посібник / Б. М. Гончар [та ін.]. – К.: Знання, 2001. – 359 с.
8. Голованов С .О. Всесвітня історія / С. О. Голованов. – К.: Каравела, 2008. – 265 с.
9. Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до ХХ ст. Курс лекцій: навч. посібник для студ. історичних спеціальностей ВНЗ / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило [та ін.] за ред В. І. Ярового. - 3-є вид., стереотипне. - К.: Либідь, 2009. - 632 с.
10. Крип'якевич І. П. Всесвітня історія. У 3-х кн. / І. П. Крип'якевич. – К.: Либідь, 1995. – 286 с.

Додаткова література

1. Бердичевский Я. М. Современная всемирная история 2001 - 2005 / Я. М. Бердичевский, Е. П. Решетникова. – Запорож'є: Прем'єр, 2005. – 544 с.
2. Виппер Р. Ю. История нового времени / Р. Ю. Виппер. - К.: Ника-Центр, 1997. — 624 с.
3. Всемирная история. В десяти томах / Гл. редактор Е.М. Жуков– М.: Мысль, 1955 – 1965. - 9964 с.
4. Заболотный В. М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки: конец ХХ – начало ХХІ века: учеб. пособие / В. М. Заболотный. – М.: АСТ, 2004. – 496 с.
5. Іваницька В. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2002): навч. посібник / В. П. Іваницька. – Вінниця: Фоліант, 2003. – 560 с.
6. Копійка В. В. Європейський Союз. Історія і засади функціонування: навч. посібник / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко – К.: Знання, 2012. – 759 с.
7. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) : навч. посібник. / М. М. Кріль. – К.: Знання, 2008. – 284 с.

8. Міносян А. С. Методичні вказівки та завдання для самостійного вивчення дисципліни / А. С. Міносян, Н. А. Лемешева. – Х.: Смугаста типографія, 2015. – 104 с.

9. Девис Норман История Европы. / Норман Девис. - - М.: АСТ: Транзиткнига, 2006. – 944 с.

10. Орлова Т. В. Історія сучасного світу: навч. посібник / Т. В. Орлова. - К.: Вікар, 2008. – 554 с.

11. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. – М.: Айрис-Пресс, 2010. – 640 с.

12. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття : підручник для вищих навч. закладів / В. І. Яровий. – К.: Генеза, 2005. – 347 с.

Навчальне видання

МІНОСЯН Андрій Сергійович
КОРШУНОВА Ірина Павлівна
ЛЕМЕШЕВА Наталія Андріївна
ВАРИПАЄВ Олексій Михайлович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ПРАКТИКУМ

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск зав. кафедри, канд. іст. наук, проф. А. С. Міносян

В авторській редакції

План 2016, поз. 191

Підп. до друку 05. 2016 р. Формат 60 x 84 1/16. Папір офс. Ум. друк. арк. 19,0.
Тираж прим.

Надруковано у ТОВ «Смугаста типографія» Україна. 61002, Харків, вул.
Чернишевська 28 А
Тел.: (057)754-49-42